एवमुक्तवति वीतविशङ्के
वीरसेनतनये विनयेन ।
वक्रभावविषमामथ शक्रः
कार्य्यकैतवगुरुर्गिरमूचे ॥ ९८ ॥

पाणिपीड़नमहं दमयन्त्याः
कामयेमहि महीमहिकांशो ।
दूततामत्र कुरु नः स्मरभीतिं
निर्ज्जितस्मर निरस्य चिरस्य ॥ ९९ ॥

दृग्वस्तु किं पुनरस्तु भवतु ब्रूत यूयं कथयत शङ्कां परित्यज्य याचनीयम् । प्राणोऽप्यहं प्राणाधिकमपि दातुं शक्नोमीति भावः । चरणद्वयपूजने सामर्थ्याभावात् चरणनित्येक-वचनेन स्वस्य विनीतत्वं सूचितम् ॥ ९७ ॥

एवं नलकथानन्तरम् इन्द्रः प्रत्युवाचेत्याह । एवमिति । वीता त्यक्ता विशङ्का विरुद्धा शङ्का अभिशापाद्याशङ्का येन तादृशे वीरसेनस्य राज्ञस्तनये पुत्रे नले विनयेन विनीततया एवं पूर्व्वोक्तम् उक्तवति कथयति सति अथानन्तरं शक्रइन्द्रो वक्रभावेन वक्रत्वेन वक्रोक्त्या कुटिलाभिप्रायेण च विषमां दुर्व्वोधाम् अथ च विशेषे नीयते उपनीयतइति तादृशीं दुष्टां गिरं वाचम् उवाच कथयति स्म । किम्भूतः कार्य्ये यत् कैतवं कापट्यं तत्र गुरुर्वृहस्पतिसमः ॥ ९८ ॥

यदूचे तदाह । पाणीति । हे महीमहिकांशो पृथिवीहिमकिरण पृथिवीचन्द्र नल वयं दमयन्त्याः पाणिपीड़नमहं विवाहोत्सवं कामयेमहि इच्छामः । तर्हि तत्रैव गच्छत किमर्थं मामनुप्राप्ता इत्यत्राह हे निर्ज्जितस्मर निःशेषेण जितः सौन्दर्य्येण परा-भूतः स्मरः कामो येन हे तादृश चिरस्य चिरकालीनां स्मरभीतिं कामाद्भयं विरहभय-मिति यावत् निरस्य दूरीकृत्य अत्र विवाहविधौ नोऽस्माकं दूत्यं दूतकर्म्म कुरु । अस्य

आसते शतमधिक्षिति भूपा-
स्तोयराशिरसि ते खलु कूपाः ।
किं ग्रहा दिवि न जाग्रति ते ते
भास्करस्य कतमस्तु तुलासु ॥ १०० ॥
विश्वदृश्वनयना वयमेव
त्वद्गुणाम्बुधिमगाधमवेमः ।

विरहभयमङ्गीकृत्यैव यथा दमयन्ती अस्माकमन्यतमं वृणुयात्तथा तत्र गत्वा सा त्वया प्रलोभनीयेत्यर्थः । यो हि कामजेता स कामभयं निरस्यत्येव । अथ च त्वं निर्जितस्मरो जितेन्द्रियोऽसि सुतरां विवाहावश्यकताभावादस्मदर्थमेव यतस्वेति ध्वनिः । भीतिं यथाशक्त्यकरणे दण्डभयम् अभिशापभयं वा स्मर मनसि कुर्व्विति वा अस्माकम् स्मरभीतिं निरस्य निवारयेत्यपि वा । कामयेमहीति लिङ् ईमहिरूपम् ॥ ९९ ॥

ननु अन्येऽपि राजानः पृथिव्यां सन्ति कथं तान् विहाय मामेवं प्रार्थयथेत्याशङ्कायामाह आसत इति । हे नल अधिक्षिति क्षितौ शतम् असंख्याभूपा राजान आसते वर्त्तन्ते किन्तु त्वं गाम्भीर्य्यादिगुणवत्त्वात् तोयराशिरसि समुद्रोऽसि ते त्वद्भिन्ना राजानः खलु निश्चितं क्षोभणीयत्वात् क्षुद्राशयत्वाच्च कूपाः । यथा समुद्रापेक्षया कूपा हीनास्तथा त्वदपेक्षया अन्ये राजानोऽहीना अतस्ते न याचिता इत्यर्थः । वरं प्राणत्यागो न पुनरधमानामनुगम इति शिष्टोक्तिः । अर्थान्तरेणेदं द्रढ़यति ते ते प्रसिद्धाः सूर्य्यभिन्ना ग्रहा दिवि स्वर्गे किं न जाग्रति न स्फुरन्ति अपि तु स्फुरन्त्येव किन्तु तेषां मध्ये कतमस्तु कः पुनर्ग्रहो भास्करस्य सूर्य्यस्य तुला सदृशोऽस्तु भवतु अपि तु सूर्य्यइव कोऽपि ग्रहस्तेजोनाशको नासीत्यर्थः । अधिक्षितीति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । तुलेति कर्म्मण्यातप्रत्ययः । वस्तुतस्तु भास्करस्य कतमस्तुलयास्ते इत्येव पाठः भास्करस्य तुलया साम्येन तद्विशिष्ट इत्यर्थः कतमोग्रह आस्ते इत्यन्वयः एवमेव प्राचीनैर्व्याख्यातम् ॥ १०० ॥

त्वामिहैवमनिवेश्य रहस्ये
निर्वृतिं न हि लभेमहि सर्वे ॥ १०१ ॥
शुद्धवंशजनितोऽपि गुणस्य
स्थानतामनुभवन्नपि शक्रः ।
क्षेमुमेनमृजुमाशु सपक्षं
सायकन्धनुरिवाजनि वक्रः ॥ १०२ ॥

विश्वेति । हे नल विश्वदृश्वानि विश्वावलोकनसमर्थानि नयनानि येषां तादृशा-वयमेव अगाधम् असीमं त्वद्गुणाम्बुधिं तव गुणसमुद्रम् अवेमः जानीमः नत्वन्ये सर्व्व-ज्ञत्वादयमेव तव असंख्येयं समुद्रतुल्यं गुणं जानीमइत्यर्थः । अतएव इह अस्मिन् रहस्ये भैमीपाणिग्रहणलक्षणे गोप्येऽर्थे एवं दूतत्वप्रकारेण त्वाम् असंख्यगुणाश्रयम् अनिवेश्य अनियोज्य सर्वे वयं निर्वृतिं सुखं न हि नैव लभेमहि प्राप्नुमः अस्मिन् विषये गुणवन्तं त्वामेव नियोज्य सुखं लप्स्यामह इत्यर्थः । विश्वदृश्वनयना इत्यनेन सर्व्वज्ञत्वात् वयं तवान्तर्गतमपि ज्ञातुं समर्था अतो मनस्यन्यत् वचसि चान्यन्न कर्त्तव्यमिति सूचितम् । विश्वदृश्वेति कर्म्मणोदृश इति वन् ॥ १०१ ॥

शुद्धेति । शुद्धवंशजनितोऽपि अतिपवित्रकश्यपान्वयाज्जातोऽपि तथा गुणस्य विद्याया-विवेकधैर्य्यादेर्व्वा स्थानताम् आश्रयताम् अनुभवन्नपि श्रयन्नपि नलस्य गुणवत्त्वां जानन्नपि वा शक्र इन्द्रः सपक्षं लोकपालांशभूत्वात् यज्ञे हविर्दानाद्वा मित्रम् ऋजुं सरलाशयम् एनं नलम् आशु शीघ्रं क्षेप्तुं प्रतारयितुं वक्रः कुटिलोमायावी अजनि जातः । उप-मिनोति सायकं धनुरिव यथा धनुः सायकं बाणं क्षेप्तुं त्यक्तुं वक्रोनतकोटि-र्जायते तथा । धनुरपि शुद्धवंशजनितः घुणाद्यनुपहतवेणुजातः गुणस्य मौर्व्व्याश्च स्थानताम् अधिष्ठानताम् अनुभवति सायकमपि सपक्षं पक्षसहितम् । अथास्त्रियां धनुश्चापाविष्वमरोक्त्या धनुःशब्दः पुंल्लिङ्गोऽपि ॥ १०२ ॥

तेन तेन वचसैव मघोनः
स स्म वेद कपटं पटुरुच्चैः ।
आचरत्तदुचितामथ वाणी-
मार्जवं हि कुटिलेषु न नीतिः ॥ १०३ ॥

सेयमुच्चतरता दुरितानां-
मन्यजन्मनि मयैव कृतानाम् ।
युष्मदीयमपि या महिमानं
जेतुमिच्छति कथापथपारम् ॥ १०४ ॥

एवमिन्द्रस्य कापट्यं निश्चित्य नलस्तदुचितं वक्तुमारभते । तेनेति । उच्चैरतितरां पटुर्वक्रोक्तिबोधचतुरः स नलः मघोन इन्द्रस्य तेन तेन पूर्वोक्तेन पाणिपीडनमहं दमयन्त्या इत्यादिना वचसैव वाक्येनैव कपटं प्रतारकतां वेद स्म जानाति स्म अथानन्तरं नलस्तदुचितां प्रतारकताशानोपयुक्तां वाणीं वाचम् आचरत् उक्तवान् । ननु देवेष्वपि कथं तथाचरितमित्यत आह हि यतः कुटिलेषु खलेषु आर्जवं सारल्यं न नीतिर्नयो न भवति किन्तु कौटिल्यमेव नीतिरित्यर्थः । तथाच भारविः व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं भवन्ति मायाविषु ये न मायिन इति ॥ १०३ ॥

यदुक्तवांस्तदाह । सेयमिति । हे इन्द्रादयः सा इयम् अन्यजन्मनि जन्मान्तरे मयैव न तु मत्पूर्वपुरुषैः कृतानां जनितानां दुरितानां पापानाम् उच्चतरता अत्याधिक्यम् या उच्चतरता युष्मदीयमपि महिमानं महत्त्वं जेतुमिच्छति उल्लङ्घयितुं वाञ्छति असम्पाद्यमानतया युष्माकं नियोगस्याकरणात् माहात्म्यं विनाशयितुमिच्छतीत्यर्थः । किम्भूतं कथापथपारं वचनमार्गातीतं वक्तुमशक्यं युष्माकं नियोगः सुखेन विनाऽनुष्ठातुं न शक्यते तत्तु मम नास्तीति भावः । अथच या युष्मदीयं मही उत्सवशालाशी नानी नैमीप्रातरहङ्कारर्वेति तादृशं जेतुमिच्छति खण्डयितुं वाञ्छति सेयं मम पूर्वजन्मकृतानामशुभकर्मणामुच्चतरता युष्माकमहङ्कारखण्डने समर्थोऽस्मि तस्मादेनीतिरेषा न कर्तव्ये-त्युचितम् इन्द्रं प्रति कपटोत्तरम् ॥ १०४ ॥

वित्त चित्तमखिलस्य न कुर्य्यां
धुर्य्यकार्य्यपरिपन्थि तु मौनम् ।
ह्रीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा
स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥ १०५ ॥
यन्मतौ विमलदर्पणिकायां
संमुखस्थमखिलं खलु तत्त्वम् ।
तेऽपि किं वितरथेदृशमाज्ञां
या न यस्य सदृशी वितरीतुम् ॥ १०६ ॥

विश्वदृश्वमनसा इत्यनेन सूचितस्योत्तरमाह । वित्तेति । अत्र यदीत्यध्याहार्य्यम् । हे देवा यदि यूयं सर्व्वसाक्षित्वात् अखिलस्य सकलस्य चित्तं मनोवृत्तिं वित्त जानीत तथापि धुर्य्यकार्य्यस्य प्रधानकार्य्यस्य दमयन्तीप्राप्तिलक्षणस्य परिपन्थि विरोधि तु पुनर्मौनं तूष्णीम्भावं न कुर्य्यां न करोमि । यद्यपि सर्व्वज्ञत्वाद्युष्माभिर्मदीया मयैतन्नाङ्गीकर्त्तव्यमिति मनोवृत्तिर्ज्ञातैव तथाप्यत्र मौनावलम्बनं नोचितमित्युच्यते श्रूयतामित्यर्थः । वरं गिरा नैतत् कर्त्तुं शक्नोमीति निष्ठुरवचनेन ह्रीर्लज्जा अस्तु भवतु अपरास्ता अप्रतिषिद्धा पुनः परवाक् अनभिमतं परस्य वचनं स्वीकृतैव अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायात् अङ्गीकृतैव माभूत् अतोयुष्माभिर्मदभिप्राये विदितेऽपि दार्ढ्यार्थं पुनर्वचनेन प्रतिषिध्यामीति भावः । प्रत्यर्थिपरिपन्थिन इत्यमरः । वित्तेति लोटोमध्यमपुरुषबहुवचनरूपम् ॥ १०५ ॥

यन्मताविति । येषां युष्माकं मतौ बुद्धावेव विमलदर्पणिकायां निर्म्मलादर्शे अखिलं सकलं तत्त्वं प्रमेयं खलु निश्चितं सम्मुखस्थं विषयीभूतम् अथ च अग्रवर्त्ति तेऽपि सर्व्वसाक्षिणोऽपि यूयं तस्मै मह्यम् ईदृशम् एतादृशीम् आज्ञां किं कथं वितरथ दत्थ या आज्ञा यस्य यस्मै वितरीतुं दातुं न सदृशी न योग्या सर्व्वसाक्षिणां युष्माकं भैमीकामुकाय मत्सदर्थं भैमीदौत्यं कुर्व्वित्याज्ञावितरणं नोचितमिति भावः । दर्पणएव दर्पणिका क्वचित् स्वार्थिकप्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रम्य वर्त्तन्त इति स्त्रीत्वम् । ईदृशमिति

यामि यामिह वरीतुमहो त-

द्दूततान्तु करवाणि कथं वः ।

ईदृशां न महतां बत जाता

वञ्चने मम तृणस्य घृणापि ॥ १०७ ॥

उद्भ्रमामि विरहान्मुहुरस्या-

मोहमेमि च मुहूर्त्तमहं यः ।

ब्रूत वः प्रभवितास्मि रहस्यं

रक्षितुं स कथमीदृगवस्थः ॥ १०८ ॥

क्विबन्तं यस्येति संप्रदानत्वाविवक्षायां सम्बन्धविवक्षया षष्ठी। वितरीतुमिति वृङ्वृञ्-ऋतामित्यादिना ईट् ॥ १०६ ॥

यामीति। हे देवा अहम् इह अस्मिन् समये पथि वा यां भैमीं वरीतुं यामि गच्छामि अहो आश्चर्ये सोपहाससम्बोधने वा वो युष्माकं तद्दूततां तस्यां दौत्यं तु पुनः कथं करवाणि कुर्य्याम्। बत कष्टं महतां माहात्म्यवताम् ईदृशां लोकपालानां युष्माकं तृणस्य तृणवदतिक्षुद्रस्य मम वञ्चने प्रतारणायां घृणापि करुणापि जुगुप्सापि वा न जाता अपि तु घृणैव कर्त्तुमुचिता। महद्भिर्हि महानेव प्रतार्य्यो न तु लघीयान् अहन्तु युष्माकं कारुण्यास्पदमतो मयि न युज्यते तादृक् प्रतारणेत्यर्थः। घृणा जुगुप्सा-कृपयोरिति मेदिनी ॥ १०७ ॥

त्वामिहैकमनिवेश्य रहस्यइत्यनेन कर्म्मणोरहस्यत्वादत्र त्वमेव नियोज्य इति यत्-प्रतिपादितं तस्योत्तरमाह। उद्भ्रमामीति। योऽहम् अस्या भैम्या विरहाद्वियोगान्मुहुः प्रतिक्षणम् उद्भ्रमामि सोन्मादो भवामि मुहूर्त्तं व्याप्य क्षणं क्षणं मोहं मूर्च्छाञ्च एमि प्राप्नोमि सोऽहं ईदृगवस्थ एतादृङ्मूर्च्छोन्मादरूपकामदशाद्वययुक्तः सन् वो युष्माकं रहस्यं गोप्यमर्थं रक्षितुं गोपयितुं कथं प्रभवितास्मि प्रभुर्भविष्यामि ब्रूत यूयं कथयत।

यां मनोरथमयीं हृदि कृत्वा
यः श्वसिम्यथ कथं स तदग्रे ।
भावगुप्तिमवलम्बितुमीशे
दुर्जया हि विषया विदुषापि ॥ १०९ ॥

यामिकाननुपमृद्य च मादृक्
तां निरीक्षितुमपि क्षमते कः ।
रक्षिलक्षजयचण्डचरित्रे
पुंसि विश्वसिति कुत्र कुमारी ॥ ११० ॥

युष्माकं रहस्यम् उन्मादवशात्प्रकटीकरिष्यामि मूर्च्छावशाद्वा विस्मरिष्यामि तत्कथमत्र नियोज्योऽस्मीत्यर्थः ॥ १०८ ॥

अपि च । यामिति । योऽहं मनोरथमयीं संकल्परूपां यां भैमीं हृदि मनसि कृत्वा निधाय श्वसिमि जीवामि सोऽहम् अथ दौत्यस्वीकारानन्तरं तस्या भैम्या अग्रे भावानां स्तम्भस्वेदादिसात्त्विकभावानां गुप्तिं गोपनम् अवलम्बितुम् आश्रयितुं कथम् ईशे समर्थो भवामि अपि तु तस्या दर्शनमात्रेणैव मम कामविकारा भविष्यन्तीत्यर्थः । ननु विदुषस्तव कथमेवं भविष्यतीत्याशङ्क्यार्थान्तरमाह हि यतो विदुषापि पण्डितेनापि विषया इन्द्रियार्था रूपादयो दुर्जया जेतुमशक्याः । यस्याः संकल्पेनापि जीवामि तस्याः साक्षात्कारे सात्त्विकभावा भविष्यन्त्येव ततः कुतो युष्मत्कृत्यचिन्ता । तस्मादेतादृग्विषये नाहं नियोक्तव्य इति भावः ॥ १०९ ॥

किञ्च प्रथमं तत्र गमनमेव दुर्घटं कथञ्चित्सति वा तस्मिन् उद्देश्यं नैव समुपलप्स्यत इत्याह । यामिकानिति । चकारः पूर्वसमुच्चये मादृक् मद्विधोऽतिसुन्दरः को युवा यामिकान् प्राहरिकान् द्वारपालान् अनुपमृद्य अनिष्पीड्यैव अविनाश्यैव ताम् अन्तःपुरस्थायिनीं भैमीं निरीक्षितुमपि का कथा सम्भाषितुं द्रष्टुमपि क्षमते समर्थो भवति अपि तु न कोऽपीत्यर्थः । अतिसुन्दरपुरुषाणामन्तःपुरगमनानुज्ञाभावात् दौवारिकैर्निषिद्धे

आदधीचि किल दातृकृतार्घ्यं
प्राणमात्रपणसीम यशो यत् ।
आददे कथमहं प्रियया तत्
प्राणतः शतगुणेन पणेन ॥ १११ ॥

अर्थना मयि भवद्भिरिवास्यै
कर्त्तुमर्हति मयापि भवत्सु ।
भीमजार्थपरयाचनवाचि
यूयमेव गुरवः करणीयाः ॥ ११२ ॥

कृते तान् अविनाश्य तत्र मम प्रवेशो दुर्घट इत्यर्थः । तर्हि यामिकान् विनाश्यैव प्रवेष्टव्यमित्यत आह रक्षिणां रक्षकाणां यामिकानां लवस्य जयेन चण्डं भीषणं चरित्रं चेष्टा यस्य तादृशे कुत्र कस्मिन् पुंसि पुरुषे कुमारी अप्रगल्भा स्त्री विश्वसिति विश्वासं प्राप्नोति अपि तु न । अप्रागल्भ्यात् रक्षिलवसंमर्दकोलाहलं श्रुत्वा मां वा क्रूरकर्माणं मत्वा सा पलायिष्यत इति भावः ॥ ११० ॥

ननु दधीच्यादिभिर्महद्भिः प्राणादयोऽपि दत्तास्त्वं कथमेकां स्त्रियं दातुं नेच्छसीत्याशङ्क्याह । आदधीचीति । प्राणमात्रं प्राणा एव पणसीमा मूल्यावधिर्यस्य तादृशं यत् यशः कीर्त्तिः आदधीचि दधीचिमुनिपर्य्यन्तं दातृभिः कृतार्घ्यं व्यवस्थितमूल्यं किलेति श्रूयते । यशः प्राणेभ्योऽधिकं मूल्यं नार्हतीति दधीच्यादिभिरपि यशोऽर्थं प्राणा एव परित्यक्ता न तु तेभ्योऽधिका इत्यर्थः । अहं तद्यशः प्राणतः प्राणेभ्यः शतगुणेनाभ्यधिकेन प्रियया भैमीलक्षणेन पणेन कथम् आददे अङ्गीकरिष्यामि अपि तु न कथञ्चित् । यदल्पमूल्येन लभ्यते तदधिकमूल्येन केनापि न क्रीयते मया वरं प्राणा अपि त्यक्तुं शक्यन्ते न तु भैमीं दातुं तत् किमर्थमत्र यत्नः क्रियत इति भावः ॥ १११ ॥

अर्थनेति । भवद्भिरिव युष्माभिर्यथा अस्यै भैम्यर्थं मयि अर्थना याञ्चा कर्त्तुमर्हति तथा मयापि भवत्सु युष्मासु भैम्यर्थम् अर्थना कर्त्तुमर्हति उचिता । यथा सा मां

अर्थिताः प्रथमतो दमयन्तीं
यूयमन्वहमुपास्य मया यत् ।
ह्रीर्न चेद्‌व्यतियतामपि तद्वः
सा ममापि सुतरां न तदस्तु ॥ ११३ ॥

कुण्डिनेन्द्रसुतया किल पूर्व्वं
मां वरीतुमुररीकृतमास्ते ।
व्रीडमेष्यति परं मयि दृष्टे
स्वीकरिष्यति न सा खलु युष्मान् ॥ ११४ ॥

चरिष्यति तथा कर्त्तव्यमिति भवन्तो याच्यन्त इत्यर्थः । ननु त्वया कदाचिदपि कुतश्चिद्याचनं न कृतं तत् कथमद्य करिष्यत इत्याशङ्क्याह । भीमजा दमयन्त्येव अर्थः प्रयोजनं तत्परा तत्फलिका या याचनवाक् मह्यं भीमजा दातव्येति याचनवचनं तस्यै भीमजार्थपरयाचनवचनशिक्षायै यूयमेव भवन्त एव गुरव उपदेशकाः करणीयाः कार्य्याः । यद्यपि मया पूर्वं कदापि न याचितं तथापीदानीं भवतां याचनवचनं श्रुत्वा भवद्भ्य एव तच्छिक्षणीयमित्यर्थः । लोकपालानामपि याचनं युक्तञ्चेन्ममापि तद्युक्तं भविष्यतीति भावः । कर्त्तुमर्हतीति शकादिभिर्युक्तादक्रियार्थोपपदेऽपि तुमन् ॥ ११२ ॥

नन्वस्माभिः प्रथमं याचितं तव याचनन्तु पश्चाद्भावित्वादकिञ्चित्करमित्याशङ्क्यामाह । अर्थिता इति । हे इन्द्रादयः प्रथमत आदावेव मया अन्वहं प्रतिदिनम् उपास्य संपूज्य यूयं यत् दमयन्तीम् अर्थिता याचिता पूजानन्तरं भो भगवन्तो मया भैमी लभ्यतामिति यत् वरो याचित इत्यर्थः तद्याचनं व्यतियतामतिक्रामतां वो युष्माकं चेद्यदि ह्रीर्लज्जा न भवतीति शेषः तत्तदा युष्माकं याचनमतिक्रामतो ममापि सुतरां सा लज्जा नास्तु न भवतु तस्मादादावेव मया याचितमिति मह्यमेव दमयन्ती लब्धुमर्हतीति भावः ॥ ११२ ॥

भवतु मया वा कथञ्चिद्धौत्यमाश्रीयतां भैमी तु युष्मान्नाङ्गीकरिष्यतीत्याह । कुण्डिनेन्द्रसुतया दमयन्त्या किल निश्चितं मां वरीतुं पूर्वम् उररीकृतमङ्गीकृतम् आस्ते अतएव

तत्प्रसीदत विधत्त न खेदं
दूत्यमत्यसदृशं हि ममेदम्।
हास्यतैव सुलभा न तु साध्यं
तद्विधित्सुभिरनौपयिकेन ॥ ११५ ॥

ईदृशानि गदितानि तदानी-
माकलय्य स नलस्य बलारिः।
शंसति स्म किमपि स्मयमानः
स्वानुगाननविलोकनलोलः ॥ ११६ ॥

सा दमयन्ती भवतां दूत्यार्थं तत्र गते मयि दृष्टे सति परं केवलं व्रीडं लज्जाम् एष्यति प्राप्स्यति। अदृष्टपूर्वं मां दृष्ट्वा मदनुरक्ततया सत्त्वोदयाल्लज्जिता भविष्यतीत्यर्थः। न खलु नैव युष्मान् स्वीकरिष्यति अङ्गीकरिष्यति तस्मान्नेदृशे कर्मणि नियोक्तव्यमिति भावः। व्रीडशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ ११४ ॥

तदिति। हि यस्मान्मम इदं दूत्यम् अत्यसदृशम् अत्यन्तमनुचितं तत्तस्मात् यूयं प्रसीदत मयि प्रसादं कुरुत। खेदम् अनेन देवानामप्यस्माकं वचनं न कृतमिति मनसि दुःखं न विधत्त न कुरुत। अनौपयिकेन युक्तिशून्यतया तत् दूत्यं विधित्सुभिर्विधातुमिच्छुभिर्युष्माभिर्हास्यतैव उपहसनीयत्वमेव सुलभा सुप्रापा न तु न पुनः साध्यं दमयन्तीविवाहरूपं सुलभम्। युक्तमौपयिकं लभ्यमित्यमरः ॥ ११५ ॥

ईदृशानीति। स बलारिरिन्द्रः नलस्य ईदृशान्येवंविधानि गदितानि भाषणानि आकलय्य श्रुत्वा तदानीं तस्मिन् समये स्वानुगानां निजमनुगच्छतां यमादिदेवानाम् आननस्य मुखस्य विलोकेन लोलः सन् अहो दृश्यतां युष्माभिरस्य चातुर्यं स्वीकृतमप्यमुना व्यक्तीत्युपहासाय धृतशरीरचापल्यः सन् किमप्यनिर्वचनीयं यथा तथा भङ्गीविशेषं कृत्वेत्यर्थः स्मयमानो हास्यं कुर्वन् शंसति स्म वक्ष्यमाणमुवाच ॥ ११६ ॥

नाभ्यधायि नृपते भवतेदं
रोहिणीरमणवंशभुवेव ।
लज्जते न रसना तव वाम्या-
दर्थिषु स्वयमुरीकृतकाम्या ॥ ११७ ॥
भङ्गुरं न वितथं न कथं वा
जीवलोकमवलोकयसीमम् ।
येन धर्म्मयशसी परिहातुं
धीरहो वलति धीर तवापि ॥ ११८ ॥

यच्छंसति स्म तदाह । नाभ्यधायीति । हे नृपते नल रोहिणीरमणस्य चन्द्रस्य वंशे भूरुत्पत्तिर्यस्य भवतीति वा तादृशेन पुरुषेणेव भवता त्वया इदं सेयमुच्चतरतेत्यादि कुण्डिनेन्द्रसुतयेतिपर्य्यन्तं नाभ्यधायि नोक्तं चन्द्रवंश्यो हि यदङ्गीकरोति तत्परिपालयत्येव त्वया तु चन्द्रवंशोत्पन्नेनाप्यङ्गीकृतं न परिपाल्यतेऽतश्चन्द्रवंशजननोचितमिदं त्वया नोक्तमित्यर्थः । अर्थिषु याचकेष्वस्मासु स्वयमात्मनैव उरीकृतं जीवितावधि किमप्यधिकं वेत्यादिना स्वीकृतं काम्यं याचकाभिलषणीयं यया तादृशी तव रसना जिह्वा वाम्यात् अङ्गीकृतापरिपालनलक्षणप्रातिकूल्यात् न लज्जते न लज्जिता भवति अपि तु तस्यालज्जैव युज्यत इत्यर्थः । अथच रोहिणीरमणो बलीवर्द्दस्तद्वंशभुवेव बलीवर्द्देनेव त्वया इदं किं नाभ्यधायि अपि तु तादृशेनैवाभ्यधायीत्यर्थः । यथा च बलीवर्द्दस्य जिह्वा वाम्यात् भक्षितस्य तृणादेर्वमनात् न लज्जते, तथा तवापि जिह्वा अङ्गीकृतापरिपालनलक्षणवाम्यान्न लज्जते अतस्त्वं बलीवर्द्दवन्मूर्खं इत्युपहासोऽत्र ध्वन्यते । अथ च रोहिणीरमणपदेन कामित्वं कलङ्कित्वञ्चाभिप्रेतं तेन तद्वंशोद्भवस्य स्वीकृतापरिपालनमात्र लज्जेति केचित् ॥ ११७ ॥

विषयनिन्दया प्रवर्त्तयन्नाह । भङ्गुरमिति । हे धीर हेयोपादेयविवेचनक्षम नल त्वम् इमं जीवलोकं कथं भङ्गुरं स्वयमेव नश्वरम् अचिरावस्थायिनं

यः कुलेऽजनि जगन्मुकुटे यः
प्रार्थकेप्सितमपूरि न येन ।
इन्दुरादिरजनिष्ट कलङ्की
कष्टमत्र स भवानपि माभूत् ॥ ११९ ॥

यापदृष्टिरपि या मुखमुद्रा
याचमानमनु या च न तुष्टिः ।
त्वादृशस्य सकलः स कलङ्कः
शीतभासि शशकः परमङ्कः ॥ १२० ॥

नावलोकयसि न विचारयसि कथं वा वितथं मायाकार्य्यत्वान्मिथ्याभूतं स्वप्नोपमं नाव-लोकयसि अपि तु धीरत्वात्त्वयेदमवश्यं विचारयितुं युक्तमित्यर्थः। किमर्थमेवं विचारणीयमित्यत्राह अहो चमत्कारे येनाविचारेण हेतुना तवापि का कथेतरेषां पुण्यश्लोकस्य भवतोऽपि धीर्बुद्धिर्धर्म्मयशसी पुण्यकीर्त्ती परिहातुं परित्यक्तुं वलति तरला भवति । नश्वरविषयभोगाय अनश्वरे धर्म्मयशसी न हातव्ये इत्यर्थः ॥ ११८ ॥

य इति । जगतां मुकुटे शिरोऽलङ्कारभूते यस्मिन् युष्माकं कुले एतादृशः कोऽजनि जातः येन प्रार्थकानां याचकानाम् ईप्सितमभिलषितं नापूरि न पूरितम् अपि तु सर्व्व एव त्वद्वंश्या दातारो जाता इत्यर्थः । केवलपदमध्याहार्य्यम् । अत्र कुले केवलम् आदिर्वंश्यादिरिन्दुश्चन्द्रः कलङ्की अजनिष्ट जातः। कष्टं खेदे किन्तु भवानपि स कलङ्की माभूत् अश्लोकताकरणात्त्वमपि द्वितीयः कलङ्की माभूरित्यर्थः ॥ ११९ ॥

यथा चन्द्रस्य कलङ्कित्वं तथा ममापि भवतु का हानिरित्याशङ्क्याह । यापदृष्टि-रिति । याचमानं याचकजनमनु लक्षीकृत्य या अपदृष्टिः सकोपदर्शनं यापि मुखमुद्रा मुखभङ्गीविशेषो मौनं वा या च न तुष्टिरसन्तोषः स सकलः समस्तस्त्वादृशस्य भवद्विधस्य कलङ्कोऽपवादः शीतभासि चन्द्रे तु परं केवलं शशकोऽङ्कोऽपि कलङ्कः । अश्लोकितानभिज्ञ-

नाक्षराणि पठता किमपाठि
प्रस्मृतोऽथ भवता पठितोऽपि ।
इत्थमर्थिचयसंशयदोला-
खेलनं खलु चकार नकारः ॥ १२१ ॥

अब्रवीत्तमनलः क्व नलेदं
लब्धमुज्झसि यशः शशिकल्पम् ।
कल्पवृक्षपतिमर्थिनमेतं
नाप कोऽपि शतमन्युमिहान्यः ॥ १२२ ॥

युक्तत्वादेव कलङ्की विरुयुक्तः त्वन्तु अतिथ्यनादरलक्षणनिषेध्यकर्म्मानुष्ठानात् कलङ्की पापी भविष्यसीति भावः ॥ १२० ॥

स्तवेन प्रोत्साहयति । नाक्षराणीति । अक्षराणि ककारादिवर्णमातृकां पठता गुरोरधीयमानेन भवता नकारोनेतिवर्णः किं नापाठि नाधीतः । अथ किंवा पठितोऽपि नकारः प्रस्मृतो विस्मृतः । खलु निश्चितम् उत्प्रेक्षे वा इत्थमेवम् अर्थिचयस्य याचकसमूहस्य संशयः सन्देहएव दोला हिन्दोला तत्र खेलनं क्रीडनं चकार । अपठितत्वविस्मृतत्वकोटिकसंशयविषयीबभूव । त्वया पूर्व्वं याचकैर्याच्यमानो निषेधवाचकं नेत्यक्षरं कदापि नोक्तम् । अधुनापि तन्न वक्तव्यमिति भावः ॥ १२१ ॥

शक्रादिभिरपि नलप्रोत्साहनार्थोक्तं तत्र प्रथमं वह्निवचनं द्वाभ्यामनुवदति । अब्रवीदिति । अनलोवह्निस्तं नलम् अब्रवीदुवाच । उक्तमाह हे नल शशिकल्पं चन्द्रतुल्यं लब्धं हस्तप्राप्तम् इदं यशः क्व कथम् उज्झसि त्यजसि अपि तु नैवेदं त्याज्यमित्यर्थः । क्वेति कथमित्यर्थेऽपीष्यतइति वृद्धाः । क्व कस्मिन् अन्यस्मिन् उज्झसि त्यक्ष्यसि । यदि त्वया दूत्यं न स्वीक्रियते तदान्योऽभ्यर्थनीयः स यदि दूत्यं करिष्यति तदा तस्मै यशोयास्यतीत्यर्थ इति केचित् । शक्रोऽपि नाल्पतरमित्याह इह भूलोके

न व्यहन्यत कदापि मुदं यः
स्वःसदामुपनयन्नभिलाषः ।
तत्पदे त्वदभिषेककृतास्मः
स त्यजत्वसमतामदमद्य ॥ १२३ ॥
अब्रवीदथ यमस्तमहृष्टं
वीरसेनकुलदीप तमस्त्वाम् ।

अन्यस्त्वदितरः कोऽपि दाता कल्पवृक्षाणां पतिं स्वामिनं न त्वितरयाचकवदतिदरिद्रं शतमन्युं शतक्रतुं विहितयज्ञशतत्वात् पात्रोत्तमम् एतम् इन्द्रलक्षणम् अर्थिनं याचकं नाप न प्राप्तवान् । यः सर्वमनोरथसम्पादकस्य कल्पवृक्षस्य स्वामी यश्च यज्ञशतकर्ता तादृशं याचकं नलएव प्राप्तवान् नान्य इति महदेव यशोऽनेन त्याज्यमित्यर्थः । अथ च कल्पवृक्षपतित्वादस्य दमयन्तीप्राप्तिः प्रकारान्तरेणापि भविष्यति त्वन्तु कथमनायासलभ्यं यशस्त्यजसीति सूचितम् ॥ १२२ ॥

नेति । स्वःसदां देवानां योऽभिलाषोमुदम् उपनयन् अभिलषितार्थोपस्थापनया हर्षं जनयन् कदापि कस्मिन्नपि काले न व्यहन्यत न विहतः स्वयमेव वा व्यर्थीकृतो नाभूत् तत्पदे अभिलाषस्थाने त्वदभिषेककृतां तवाभिषेकं कुर्वतां त्वां स्थापयतां नोऽस्माकं सोऽभिलाषो ऽसमतामदम् अहमेव देवानामभीष्टप्रापकोनान्य इत्यसादृश्यगर्वम् अद्य त्यजतु मुञ्चतु भवल्लक्षणस्य सदृशान्तरस्य सद्भावात् । अत्रायमर्थः देवानामभिलाषोत्तरकालमेवाभिलषितवस्तूपस्थितेरव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वात् यथाभिलाषोऽभिलषितप्राप्तौ कारणं तथाभिलषितदमयन्त्याः प्राप्तेः केवलाभिलाषाजन्यतया त्वमपि कारणं भव तस्मादसादृश्यगर्वं त्यजत्वभिलाष इति । इच्छोपस्थितविषया अपि वयं त्वामभ्यर्थयितुमभ्यागता इति भावः । व्यहन्यतेति कर्मणि कर्मकर्तरि वा रूपम् । स्वःसदामिति स्वः स्वर्गे सीदन्तीति क्विप् ॥ १२३ ॥

यत्किमप्यभिबुभूषति तत् किं
चन्द्रवंशवसतेः सदृशं ते ॥ १२४ ॥
रोहणः किमपि यः कठिनानां
कामधेनुरपि या पशुरेव ।
नैतयोरपि वृथाऽभवदर्थी
हा विधिस्त्वरसि वत्स किमेतत् ॥ १२५ ॥

अथ चतुर्थी यमवचनमनुवदति । अब्रवीदिति । अथानलवचनानन्तरम् अहष्टं दौत्याङ्गीकारेऽसन्तुष्टं तं नलं यमोऽब्रवीत् उवाच । किमुवाचेत्याह हे वीरसेनकुलदीप वीरसेनकुलप्रकाशक नल किमप्यनिर्वचनीयं तमो दमयन्त्यप्राप्तिसम्भावनाजन्यः शोको यत् त्वाम् अभिबुभूषति अभिभवितुमिच्छति । किमपि किञ्चिदिति क्रियाविशेषणं वा । तत्किं चन्द्रवंशवसतेश्चन्द्रवंशोत्पन्नस्य ते तव सदृशम् उचितम् अपि त्वनुचितमेव । चन्द्रवंशोत्पन्नो हि प्राणवितरणेऽपि न शोकमङ्गीकुरुते तदुत्पन्नेन त्वयापि तथाविधेनैव भवितव्यं न त्वेवंविधेनेत्यर्थः । अथ च तमोऽन्धकारो यद्दीपरूपं त्वामभिबुभूषति तदनुचितमेव तमसो दीपनाश्यत्वादिति ध्वनिः । एवं तमो राहुश्चन्द्रश्च त्वां चन्द्रवंशोत्पन्नमपि त्वां यदभिबुभूषति तद्युज्यत एवेत्युपहासश्च । तमोध्वान्ते गुणे शोके क्लीवं वा ना विधुन्तुद इति मेदिनी ॥ १२४ ॥

रोहण इति । यो रोहणो विदूराद्रिः स कठिनानां कर्कशानाम् अथ च कृपणानां मध्ये किमपि लोकोत्तरः कठिनः । यापि कामधेनुः सापि पशुरेव गौरेव अथ च अज्ञैव । एतयोरपि रोहणकामधेन्वोरपि अर्थी याचको वृथा निष्फलो नाभवत् अपि तु सफल एव बभूव । हा कष्टं हे वत्स एतत् किम् अर्थिप्रतिकूल्यं विधित्सुः त्वरसि कर्तुमिच्छसि । कठिनानामचेतनानामपि अज्ञानां पशूनामपि च याचको नैव निष्फलो भवति तव तु सरसहृदयस्यापि बुद्धिमतोऽपि च याचका वयं निष्फला भवाम इति महाननय इति भावः ॥ १२५ ॥

याचितश्चिरयति क्व नु धीरः
प्राणने क्षणमपि प्रतिभूः कः।
शंसति द्विनयनी दृढनिद्रां
द्राङ्निमेषमिषघूर्णनपूर्णा॥ १२६॥

अभ्रपुष्पमपि दित्सति शीतं
स्तोककस्य खलु चञ्चुपुटेन
ग्लानिरुल्लसति तद्घनसंघे॥ १२७॥

याचित इति। धीरो विवेचकोऽयाचितो याचकैः प्रार्थितः सन् क्व नु चिरयति चिरं विलम्बं करोति अपि तु न क्वापि याचनाव्यवधानकाल एव ददातीत्यर्थः। यतः क्षणमपि अल्पकालमपि प्राणने जीवने कः प्रतिभूर्लग्नकः अपि तु न कोऽपि। उत्तरकालजीवननिश्चयाभावात् यद्यन्तरा मरणं स्यात्तदा दानं न भवेदिति मनसि कृत्वा झटित्येव धीरो ददातीत्यर्थः। कथमायुर्मरणाशङ्केत्यत आह द्राक् झटिति निमेषमिषेण नेत्रसङ्कोचव्याजेन यद्घूर्णनं तेन पूर्णा द्विनयनी चक्षुर्द्वयं दृढनिद्रां महानिद्रां मरणं शंसति कथयति। यथा निमेषः शीघ्रं भवति तथा मरणमपि शीघ्रं भवतीति सूचयतीत्यर्थः। तस्माद्धीरेण त्वया मरणस्य शीघ्रभावित्वात् शीघ्रमेव दातव्यमिति भावः॥ १२६॥

अभ्रेति। अर्थिना जलयाचकेन स्तोकएव स्तोककस्य चातकस्य चञ्चुपुटेन सा प्रसिद्धा विमुखता विलम्बजनितं पराङ्मुखत्वं यदभाजि आश्रिता तत् खलु तस्मादेव हेतोः शीतं शीतलम् अभ्रपुष्पं जलं दित्सत्यपि दातुमिच्छत्यपि घनसंघे मेघवृन्दे ग्लानिर्मालिन्यं याचकवैमुख्यजनिताऽकीर्तिरुल्लसति स्फुरति। चातकेन जले याचिते मेघस्य दानेच्छायां जातायामपि तत्क्षणाददानात् श्यामलरूपमयशो जातमित्यर्थः। खलूत्प्रेक्षायां वा। अकीर्तेः कृष्णत्वेन वर्णनीयत्वाद् श्यामत्वमुत्प्रेक्षितम्। अत्र च स्तोककस्य अतिनिकृष्टस्यार्थिना सुखेन पराङ्मुखत्वं यदाश्रितं तस्मादेव हेतोः अभ्रपुष्पमपि

ऊचिवानुचितमक्षरमेतं
पाशपाणिरपि पाणिमुदस्य ।
कीर्त्तिरेव भवतः प्रियदारा
दाननीरझरमौक्तिकहारा ॥ १२८ ॥

चर्म्म वर्म्म किल यस्य न भेद्यं
यस्य वज्रमयमस्थि च तौ चेत् ।
स्थायिनाविह न कर्णदधीची
तन्न धर्म्ममवधीरय धीर ॥ १२९ ॥

गगनकुसुमतुल्यम् असम्भवं वस्त्वपि भवतु अन्विष्य दातव्यमिति दातुमिच्छति मेघतुल्ये पुरुषे त्वानिरकीर्त्तिरुल्लसति असम्भवमपि याचमानस्यातिनिकृष्टस्यापि याचकस्य वैमुख्येन अन्विष्य दातुमिच्छतोऽपि वस्त्वनुपस्थितेर्विलम्बकारिणोऽकीर्त्तिर्जायते किं पुनरिन्द्रादीनां सुलभमपि याचतां वैमुख्येन कथमपि दातुमनिच्छतस्तव वक्तव्यं तस्मादविलम्बं त्वयाऽस्मभ्यं दातव्यं न चेदतितरामकीर्त्तिस्ते स्थास्यतीति भावः। अभ्रं मेघोवारिवाह इति अभ्रं व्योम पुष्करमम्बरमिति मेघपुष्पं घनरस इति चत्वार्योटिरुभे स्त्रियाविति चामरः। स्तोकः स्यादल्पकाल्पयोरिति हेमचन्द्रः ॥ १२७ ॥

अथ नवभिर्वरुणवचनमनुवदति। ऊचिवानिति। पाशपाणिरपि वरुणोऽपि पाणिमुदस्य हस्तमुत्तोल्य एतं नलम् उचितं युक्तम् अक्षरं वचनम् ऊचिवान् उक्तवान्। किं तदित्याह भवतां भवादृशां चन्द्रवंश्यानां कीर्त्तिरेव प्रियदाराः प्रेयस्यः स्त्रियः किम्भूता दाने क्रियमाणे यन्नीरं जलं तस्य योझरः प्रवाहः स एव मौक्तिकहारो यस्याः सा। अतः कीर्त्तिरेव त्वया स्थापनीया न तु स्त्रीनिमित्ताकीर्त्तिरिति भावः। पाशपाणिरित्यनेन नियोगाकरणे त्वां बन्धनं प्रापयिष्यामीति सूचितम्। पाणिमुदस्येति याचकस्य भावः ॥ १२८ ॥

चर्म्मेति। यस्य कर्णस्य चर्म्म त्वक् न भेद्यमच्छेद्यं वर्म्म कवचम् यस्य च दधीचेर्वज्रमयं वज्ररूपमस्थि किलेति श्रूयते तौ तादृशावपि कर्णदधीचौ इह पृथिव्यां चेदपि

अद्य यावदपि येन निबद्धौ
न प्रभू विचलितुं बलिविन्ध्यौ ।
आस्थिताविततथतागुणपाश-
स्त्वादृशा स विदुषा दुरपास: ॥ १३० ॥

प्रेयसी जितसुधांशुमुखश्री-
र्या न मुञ्चति दिगन्तगतापि ।
भङ्गिसङ्गमकुरङ्गदृगर्थे
क: कदर्थयति तामपि कीर्त्तिम् ॥ १३१ ।

न स्थायिनी उत्पत्स्यमान: कर्णोन स्थास्यति उत्पन्नो दधीचिर्न स्थित इत्यर्थ: । हे धीर प्राज्ञ तत्तस्माद्धर्म्मं नावधीरय नावजानीहि धर्म्ममेव चिरस्थायीति मत्वा सर्व्वं परित्यज्य तदेव रक्ष्यतामित्यर्थ: । अप्रहीत्यस्वीकारे तव चिरस्थायिधर्म्मं भविष्यतीति भाव: । द्वापरयुगोत्पन्नस्य कर्णस्य वृत्तान्तोत्कीर्त्तनं कल्पभेदादविरुद्धमिति केचित् ॥ १२९ ॥

अद्येति । येन पाशेन निबद्धौ बलिविन्ध्यौ असुरविशेषपर्व्वतविशेषौ अद्य यावदपि अद्यपर्य्यन्तमपि विचलितुम् अन्यथाभवितुं प्रतिज्ञामनिर्वोढुं न प्रभू न समर्थौ जातौ किन्तु तद्वशेन यावदद्याप्यङ्गीकृतं परिपालयत: एक: पाताले तिष्ठति अन्यश्चोर्द्ध्वं न वर्द्धत इत्यर्थ: स आस्थितस्याङ्गीकृतस्य अवितथता सत्यतारूपोयोगुण: सएव पाशो बन्धनहेतुत्वाद्रज्जु: विदुषा पण्डितेन त्वादृशा भवादृशेन जनेन दुरपासोऽपनेतुमशक्य: । अङ्गीकृतं सुकृतिन: परिपालयन्तीति शिष्टोक्तिस्त्वयापि जीवितावधि किमप्यधिकं वेत्याद्यङ्गीकृतं परिपाल्यतामित्यर्थ: । दैत्यपाषाणाभ्यामप्यङ्गीकृतं सत्यं कृतं त्वया तु विदुषा कथं न कर्त्तव्यमिति भाव: ॥ १३० ॥

प्रेयसीति । प्रेयसी प्रियतमा जिता सुधांशुमुखानां चन्द्रादीनां श्रीर्धावल्यशोभा यया तादृशी च या कीर्त्तिर्दिगन्तगतापि दिशामन्तं प्राप्तापि सतो न मुञ्चति तत्सम्बन्धित्वेन गीयमानत्वात् तं न त्यजति तामपि तथाविधामपि कीर्त्तिं को विवेकशून्यो जनो भङ्गी

यान् परं प्रति परेऽर्थयितार-
स्तेऽपि यं वयमहो स पुनस्त्वम् ।
नैव नः खलु मनोरथमात्रं
शूर पूरय दिशोऽपि यशोभिः ॥ १३२ ॥

अर्थितां त्वयि गतेषु सुरेषु
म्लानदानजनितोरुयशःश्रीः ।
अद्य पाण्डु गगनं सुरशाखी
केवलेन कुसुमेन विधत्ताम् ॥ १३३ ॥

विच्छेदवान् विनश्वरः सङ्गमो यस्यास्तादृश्याः कुरङ्गदृशो मृगनयनायाः स्त्रियोऽर्थे निमित्तम् अथ च कुत्सितो रङ्गो ययोस्तादृशौ दृशौ यस्यास्तन्निमित्तं कदर्थयति अवजानाति विनाशयति वा अपि तु नित्यां कीर्त्तिं विहाय अनित्यां स्त्रियं न कोऽपि वाञ्छतीत्यर्थः । तस्मात्त्वयापि भैमीलिप्सां विहाय कीर्त्तिरेव जगति स्थाप्यतामिति भावः । कुरङ्गदृगपि प्रेयसी प्राणेश्वरी तया जितः सुधांशुश्चन्द्रो यया तादृशी मुखश्रीर्यस्यास्तादृशी च किन्तु सा न चिरस्थायिनी कीर्त्तिस्तु चिरस्थायिनीत्यनयोर्महान् विशेषः ॥ १३१ ॥

यानिति । परेऽर्थं यान् अस्मान् प्रति उद्दिश्य परं केवलम् अर्थयितारो याचितारो न तु दातारइत्यर्थः परमेनार्थे यान् परं यानेव अर्थयितार इति केचित् । वरमिति क्वचित् पाठः वरम् अभीष्टम् उद्दिश्येत्यर्थः । अहो आश्चर्यं तेऽपि निखिलजनप्रार्थ्यमाना अपि वयं यम् अर्थयितारः स एवंविधः पुनस्त्वं न त्वन्यइत्यर्थः । हे शूर दानशूर खलु निश्चितं नोऽस्माकं मनोरथमात्रं केवलमभिलाषं नैव पूरय सफलय किन्तु दिशोऽपि यशोभिः. लोकपाला अपि नलस्य याचका जाता इति कीर्त्तिभिः पूरय व्याप्ताः कुरु । अस्माकं मनोरथपूरणाय प्रवृत्तेन त्वया महती कीर्त्तिरपि जनयिष्यतइति भावः ॥ १३२ ॥

अर्थितामिति । सुरेषु देवेषु इन्द्रादिषु त्वयि अर्थितां याचकतां गतेषु प्राप्तेषु सत्सु म्लानम् मलिनीभूता विनष्टप्राया दानजनिता उरुः महती यशःश्रीः कीर्त्तिशोभा यस्य तादृशः

प्रवसते भरतार्जुनवैण्यवत्
स्मृतिधृतोऽपि नल त्वमभीष्टदः।
खगमनाफलतां यदि शङ्कसे
तदफलं निखिलं खलु मङ्गलम्॥ १३४॥

इष्टिं नः प्रति ते प्रतिश्रुतिरभूद्याद्या सुराह्लादिनी
धर्म्मार्थी सृज तां श्रुतिप्रतिभटीक्कत्याश्चिताख्यापदाम्।
त्वत्कीर्त्तिः पुनती पुनस्त्रिभुवनं शुभ्राद्वयादेशना-
द्द्रव्याणां शितिपीतलोहितहरिन्नामान्वयं लुम्पतु॥ १३५॥

सुरशाखी कल्पद्रुमः अद्य इदानीं केवलेन कीर्त्तेर्माालिन्यादसहायेन कुसुमेन पुष्पेण करणेन गगनमाकाशमण्डलं पाण्डु श्वेतं विधत्तां करोतु। एतावत्कालं कीर्त्तिकुसुमाभ्यां गगनं श्वेतं चकार अधुना तु त्वतः कीर्त्तेर्विनाशात् केवलं कुसुमेनैव तत् करोत्विति भावः॥ १३३॥

अथ छन्दोऽन्तरेण सर्गशेषं सूचयति। प्रवसत इति। हे नल त्वं भरतार्जुनवैण्यवत् भरतो दुष्मन्तपुत्रः अर्जुनः कार्त्तवीर्य्यः वैण्यः पृथुस्तद्वत् स्मृतिधृतोऽपि स्मरणविषयीकृतोऽपि प्रवसते प्रवासिने जनाय अभीष्टं वाञ्छितं ददातीति तादृशोऽभवसीति शेषः स त्वं यदि खगमनस्य आत्मगमनस्य अफलतां निष्फलतां हयाऽहं गमिष्यामि कार्य्यसिद्धिर्दुर्घटैवेत्येवंरूपां शङ्कसे भावयसि तर्हि निखिलं समस्तं मङ्गलं शुभसूचकं भरतादिस्मरणं शुभशकुनादिदर्शनं वा खलु निश्चितम् अफलं निष्फलं भवेदिति शेषः। तव गमनस्य निष्फलत्वे भरतादिनामस्मरणस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः। भरतादिनामस्मरणस्य मङ्गलजनकत्वं यथा। वैण्यं पृथुं हैहयमर्ज्जुनञ्च शाकुन्तलेयं भरतं नलञ्च। एतान् नृपान् यः स्मरति प्रयाणे तस्यार्थसिद्धिः पुनरागमश्चेति। द्रुतविलम्बितमिदं वृत्तम्॥ १३४॥

इष्टिमिति। हे नल नोऽस्माकम् इष्टिम् इच्छां प्रति लक्षीकृत्य याया प्रथमा सुराम् देवानस्मान् आह्लादयितुमानन्दयितुं शीलं यस्याः साह्लादी। सुराह्लादिनीति पाठे

यं प्रासूत सहस्रपादुदभवत्पादेन खञ्जः कथं
स च्छायातनयः सुतः किल पितुः सादृश्यमन्विष्यति ।
एतस्योत्तरमद्य नः समजनि त्वत्तेजसां लङ्घने
साहस्रैरपि पङ्गुरङ्घ्रिभिरभिव्यक्तीभवन् भानुमान् ॥१३६॥

स्वर्गाह्लादजनिका स्वरेणाङ्गीकारसूचकस्वनेन आह्लादिनीति वा । धर्म्ममेवार्थः प्रयोजनं यस्यास्तादृशी या प्रतिश्रुतिः प्रतिश्रवः जीवितावधि किमप्यधिकं वेत्येवंरूपोऽङ्गीकारोऽभूत् तां प्रतिश्रुतिं सत्यत्वेन श्रुतेर्वेदस्य प्रतिभटीकृत्य सदृशीकृत्य अन्वितं यौगिकं श्रुतेः प्रति प्रतिनिधिरित्यर्थयुक्तम् आख्यापदं प्रतिश्रुतिरिति नामशब्दो यस्यास्तादृशीं सृज कुरु सत्यां कुर्वित्यर्थः । अङ्गीकृतं परिपालयेति भावः । तथा सति तव यशोऽप्यतितरां भविष्यतीत्याह त्रिभुवनं त्रिलोकीं पुनती पवित्रयन्ती अथ च शुभ्रत्वादुज्ज्वलं कुर्वती पुनस्त्वत्कीर्त्तिः शुभ्रस्य श्वेतवर्णस्य अद्वयम् अद्वैतं तस्यादेशनात् करणात् द्रव्याणां चित्यादित्रिकलत्रयोर्ये शितिपीतलोहितहरितः कृष्णगौररक्तपालाशा वर्णभेदास्तेषां यानि नामानि शितीत्यादीनि तेषामन्वयं सम्बन्धं स्वनिष्ठवाचकतानिरूपितवाच्यतारूपं लुम्पतु विनाशयतु । सर्व्वस्य श्वेतीकरणात् कृष्णादिवर्णाभावोभवत्वित्यर्थः । तव सर्व्वत्र व्यापिनी कीर्त्तिर्भविष्यतीति भावः । श्रुतिरपि इष्टिं यागमुद्दिश्य प्रवर्त्तते घृतादिदानोपदेशकतया देवानामाह्लादिनी पाठान्तरे तु स्वरैरुदात्तादिभिः श्रोतॄणामाह्लादयित्री । स्वराङ्कादः स्वरशब्दस्तद्वतीति वा । तथा धर्म्ममेवार्थं प्रतिपाद्यं यस्यास्तादृशी तस्याः श्रुतेः कीर्त्तिः कीर्त्तनञ्च त्रिभुवनं पुनाति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्च अद्वैतभानं जनयति शितिपीतलोहितहरिन्नामान्वयं मायासम्बन्धं लुम्पति अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामित्यादिश्रवणान्माया लोहितादिरूपा । इष्टियागेच्छयोरित्यमरः शिती धवलमेचकाविति च । शार्द्दूलविक्रीड़ितमिदं वृत्तम् ॥ १२५ ॥

यमिति । सहस्रपात् सहस्रचरणोऽथ च सहस्रकिरणः सूर्य्योऽयं प्रासूत जनयामास छायाया: सूर्य्यपत्न्यास्तनयः पुत्रः शनैश्चरः कथं पादेन खञ्जः पङ्गुरुदभवत् उत्पन्नः किल यतः सुतः पुत्रः पितुर्जनयितुः सादृश्यं साम्यम् अन्विष्यति प्राप्नोति कारणगुणाः कार्य्यगुण-

इत्याकर्ण्य क्षितीशस्त्रिदशपरिषदस्ता गिरश्चाटुगर्भा

वैदर्भीकामुकोऽपि प्रसभविनिहितं दौत्यभारं बभार ।

अङ्गीकारङ्गतेऽस्मिन्नमरपरिवृढः सम्भृतानन्दमूचे

भूयादन्तर्द्धिसिद्धेरनुविहितभवच्चित्तता यत्र तत्र ॥ १३७ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

मारभन्त इति न्यायात् एतस्य निरुक्तप्रकारस्य प्रश्नस्य अद्य इदानीं त्वत्तेजसां तव प्रतापानां लङ्घनेऽतिक्रमणे विषये साहस्रैरपि सहस्रसंख्यकैरपि अंशुभिश्चरणैः अथ च किरणैः पङ्गुः खञ्जोऽथच असमर्थोऽभिव्यक्तीभवन् प्रकटीभवन् भानुमान् सूर्य्योनोऽस्माकम् उत्तरं प्रतिवाक्यं समजनि जातः । पितुः पङ्गुत्वात् सुतरां पुत्रस्य पङ्गुत्वं युक्तमित्यर्थः । रवितेजसस्तव तेजोऽधिकतरमिति व्यतिरेकोऽत्र ध्वन्यते । पादेनेति येनाङ्गविकार इति तृतीया । छाया सूर्य्यप्रियेत्यमरः । विसर्गलोपनिबन्धनसन्धिनिषेधस्याच्सन्धिप्रतियोगिकत्वान्न सच्छायेत्यत्र सन्धिनिषेधः ॥ १३६ ॥

इत्याकर्ण्येति । क्षितीशो नलः भैदर्भ्या भैम्याः कामुकोऽपि अभिलाषुकोऽपि त्रिदशपरिषदो देवसमूहस्य इत्येवंप्रकाराश्चाटुगर्भाः प्रियोक्तिमध्यास्ताः पूर्व्वोक्ता गिरो वचनानि आकर्ण्य श्रुत्वा प्रसभविनिहितं बलादारोपितं दौत्यमेव दुर्व्वाहत्वात् भारं बभार करिष्यामीत्यङ्गीचकार । अस्मिन् नले अङ्गीकारं गते प्राप्ते सति अमरपरिवृढो देवानां प्रभुरिन्द्रः सम्भृतानन्दमुपचितहर्षं यथा तथा ऊचे नलं प्रत्युवाच । उक्तमेवाह हे नल यत्र तत्र सर्व्वत्रैव देशे काले च अन्तर्द्धिसिद्धेरन्तर्द्धानसिद्धेः अनुविहितम् अनुसृतं भवच्चित्तं तव मनोरथो यया तस्या भावस्तत्ता त्वदिच्छानुसारित्वं भूयात् यदा यत्र तिरोधातुकामो भविष्यसि तदा तत्रान्तर्द्धानसिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । अतएव यामिकाद्युपद्रवेभ्याशङ्का न कर्त्तव्येति भावः । स्रग्धरावृत्तमिदम् ॥ १३७ ॥

तस्य श्रीविजयप्रशस्तिरचनातातस्य नव्ये महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्पञ्चमः॥ १३८ ॥

श्रीहर्षमित्यादि। श्रीविजयप्रशस्तिरचनाख्य ग्रन्थविशेषस्य तातस्य जनकस्य साध्य-नेन कृतेति भावः। नव्ये नव्यजनादरणीये नूतनप्रमेये वा। नैषधीयचरिते इत्यत्र क्वचिद्वैरसेनिचरिते इति पाठः वैरसेनिर्नलः। पञ्चमः पञ्चानां पूरणोऽयं सर्गोऽगमत् समाप्तः॥ १३८ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायां नैषधटीकायामन्वयबोधिकासमाख्यायां
पञ्चमः सर्गः समाप्तः।

षष्ठः सर्गः ।

दौत्याय दैत्यारिपतेः प्रवृत्तो
द्विषां निषेद्धा निषधप्रधानम् ।
स भीमभूमीपतिराजधानीं
लक्षीचकाराथ रयस्यदस्य ॥ १ ॥

अथ षष्ठसर्गमारभमाणः पञ्चमसर्गशेषोक्तस्य दूत्यभारं बभारेत्येतस्यैकवाक्यतार्थं दौत्यमङ्गीकृत्य नलः कुण्डिनपुरं प्रस्थितवानित्याह । दौत्यायेति । अथ दौत्याङ्गीकारानन्तरं दैत्यारिपतेर्देवप्रभोरिन्द्रस्य दौत्याय दूतकर्म कर्तुं प्रवृत्तो जातप्रवृत्तिः सन् द्विषां शत्रूणां निषेद्धा निवारणसमर्थः निषधप्रधानं निषधदेशाधिपः स नलो भीमभूमीपतेर्भीमनाम्नो राज्ञो राजधानीं कुण्डिननगरीं रयस्यदस्य रथवेगस्य लक्षीचकार उद्देश्यां चकार कुण्डिननगरीं प्रति प्रस्थितवानित्यर्थः । इन्द्रादीनां चतुर्णामपि दूत्याय प्रवृत्तावपि प्राधान्याद्दैत्यारिपदेनेन्द्रोपादानम् । द्विषां निषेद्धृत्वेन भीमस्य भयानकस्यापि भूपतेराजधानीप्रवेशेऽस्य भीतिर्नासीदिति सूचितम् । रयस्यदस्येत्यनेन, दौत्यस्यानीप्सितत्वेऽपि अङ्गीकृतस्यावश्यनिष्पाद्यत्वमानात् सत्वरमेव रथं चालयामास न तु भावनया मन्दमिति सूचितम् । प्रधानशब्दस्याजहल्लिङ्गत्वान्न पुंलिङ्गेन सामानाधिकरण्यविरोधः । रंहस्तरसी तु रयः स्यदः इत्यमरः । अस्मिन् सर्गे क्वचिदिन्द्रवज्रा क्वचिदुपेन्द्रवज्रा क्वचिदुपजातिश्च वृत्तम् एतेषां लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १ ॥

भैम्या समं नाजगणद्वियोगं
स दूतधर्म्मे स्थिरधीरधीशः ।
पयोधिपाने मुनिरन्तरायं
दुर्व्वारमप्यौर्वमिवौर्वशेयः ॥ २ ॥

नलप्रणालीमिलदम्बुजाक्षी-
संवादपीयूषपिपासवस्ते ।
तदध्ववीक्षार्थमिवानिमेषा
देशस्य तस्याभरणीबभूवुः ॥ ३ ॥

तदानीं भैम्यप्राप्तिनिश्चयजन्यं दुःखमपि तस्य नाभवदित्याह । भैम्येति । अधीशः प्रभुर्नलः दूतधर्म्मे दौत्यानुष्ठाने दुर्व्वारमपि निवारयितुमशक्यमपि अन्तरायं विघ्नरूपं भैम्या समं सह वियोगं विच्छेदं नाजगणत् न गणयामास । किम्भूतः यतः स्थिरधीरक्षोभ्यहृदयः । उपमिनोति इव यथा और्व्वशेय उर्व्वशीपुत्रोमुनिरगस्त्यः पयोधिपाने समुद्रपाने दुर्व्वारमपि दाहकत्वादन्तरायम् और्व्वं वाड़वानलं नाजगणत् तथेत्यर्थः । वियोगलक्षणे विघ्ने सत्यपि निष्कपटेन हृदयेन दूतकर्म्मणि प्रवृत्तवानित्यर्थः । और्व्वशेय इति युक्तं पदम् उरु बहु अश्नातीति उर्व्वशी बहुभोजिन्याः पुत्रस्तस्य विघ्नमविगणय्यैव बहुभोजनं युक्तम् । अजगणदिति जागरणेर्व्वेति अनः सन्वद्भावाभावः । और्व्वस्तु वाड़वोवड़वानल इत्यमरः ॥ २ ॥

इन्द्रादयोऽपि नलागमनप्रतीक्षया तत्रैव स्थिता इत्याह । नलेति । ते इन्द्रादयस्तस्य नलस्य योऽध्वा पुनरागमनमार्गस्तस्य या वीक्षा निरीक्षणं तदर्थमिव अनिमेषा निमेषरहिताः सन्तः यस्मिन् देशे नलेन सह संवादोऽभूत् तस्य देशस्य आभरणीबभूवुः अलङ्कारका भूताः । नलस्य पुनरागमनप्रतीक्षया तत्रैव स्थिता इत्यर्थः । किम्भूताः नलएव प्रणाली द्वारं तया मिलती मिलिष्यती आगमिष्यतीऽम्बुजाक्ष्या दमयन्त्याः संवादपीयूषस्य रहस्यकथालक्षणामृतस्य पिपासवः पानाभिलाषिणः नलद्वारा भैमीरहस्यकथा-

तां कुण्डिनाख्यापदमात्रगुप्ता-
मिन्द्रस्य-भूमेरमरावतीं सः ।
मनोरथः सिद्धिमिव क्षणेन
रथस्तदीयः पुरमाससाद ॥ ४ ॥

भैमीपदस्पर्शकृतार्थरथ्या
सेयं पुरीत्युत्कलिकाकुलस्ताम् ।
नृपोनिपीय क्षणमीक्षणाभ्यां
भृशं निशश्वास सुरैः क्षताशः ॥ ५ ॥

शुश्रुषव इत्यर्थः । देवत्वात् स्वाभाविकमपि निमेषशून्यत्वं भैमीरहस्यकथनार्थं नलः कदागमिष्यतीति नलमार्गप्रतीक्षार्थत्वेनोत्प्रेक्षितम् ॥ ३ ॥

अथ नलस्य कुण्डिनपुरप्राप्तिमाह । तामिति । स वेगित्वेन प्रसिद्धस्तदीयोनलसम्बन्धी रथः क्षणेनाल्पकालेन भूमेरिन्द्रस्य भीमराजस्य तां नगरीम् आससाद प्राप्तवान् । किम्भूतां कुण्डिनाख्यापदमात्रेण केवलं कुण्डिनमिति नामशब्देन गुप्तां गोपितां व्यवच्छिन्नाम् अमरावतीं साक्षादिन्द्रपुरीम् । अमरावतीकुण्डिननगर्योः स्वरूपतः ऐक्यमेव किन्तु नाममात्रेण भेद इत्यर्थः । उपमिनोति इव यथा मनोरथस्तपस्विनामभिलाषः क्षणेन सिद्धिं प्राप्नोति तथा । मनोरथदृष्टान्तेन रथस्यातिवेगित्वं सूचितम् ॥४॥

तत्र गतस्य नलस्य भैमीस्मरणादिविकारं वर्णयति । भैमीति । भैमीपदस्पर्शेन दमयन्तीचरणसम्पर्केण कृतार्था सफलजन्मा रथ्या मार्गो यत्र तादृशी यत्र भैमी विचरति सा इयं पुरीति प्रत्यभिज्ञाय उत्कलिकया उत्कण्ठया आकुल उन्मनाः सन् नृपोनलः क्षणं व्याप्य ईक्षणाभ्यां चक्षुर्भ्यां तां नगरीं निपीय सादरमालोक्य भृशमत्यन्तं निश्वास निश्वसिति स्म । किम्भूतः यतः सुरैर्देवैः क्षता दौत्यादेशनात् खण्डिता आशा भैमीप्राप्तिप्रत्याशा यस्य तादृशः ॥ ५ ॥

स्विद्यत्प्रमोदाश्रुलवेन वामं
रोमाञ्चभृत्पक्ष्मभिरस्य चक्षुः ।
अन्यत्पुनः कम्प्रमपि स्फुरत्त्वा-
त्तस्याः पुरः प्राप नवोपभोगम् ॥ ६ ॥

रथादसौ सारथिना सनाथा-
द्राजावतीर्य्याशु पुरं विवेश ।
निर्गत्य बिम्बादिव भानवीयात्
सौधाकरं मण्डलमंशुसङ्घः ॥ ७ ॥

तस्य नगरीदर्शनाद्धर्षमाह । स्विद्यदिति । प्रमोदेन दमयन्त्यधिष्ठिता नगरी मया दृष्टेति हर्षेण जनितो योऽश्रुलवो वाष्पकणस्तेन स्विद्यत् सात्विकभावविशेषं स्वेदं भजत् तथा पक्ष्मभिर्नेत्ररोमभी रोमाञ्चं सात्विकभावविशेषं बिभर्त्तीति तादृशम् अस्य नलस्य वामं चक्षुः तस्याः पुरः कुण्डिननगर्य्या नवोपभोगं प्रथमदर्शनम् अथ च नवीनकामुकत्वं प्राप प्राप्तवान् तथा अन्यदितरद्दक्षिणं चक्षुः पुनः स्फुरतीति स्फुरत् तस्य भावः स्फुरत्त्वं तस्मात् भविष्यद्वैमीलाभसूचकस्फूर्त्तिमत्त्वात् कम्प्रमपि सत्वोदयेन कम्पनशीलमपि तस्याः पुरो नवोपभोगं प्रथमदर्शनं प्राप । अन्यस्यापि कामिनोनवोपभोगे स्वेदादयः सात्विकभावा जायन्ते । पुंसामकस्माद्वामचक्षुषः साश्रुत्वं दक्षिणचक्षुषः स्फुरणञ्च भविष्यन्मङ्गलसूचकमित्येवं वर्णितं । केचित्तु वामं चक्षुः साश्रुत्वात् न वा नैव उपभोगं प्राप दक्षिणं चक्षुस्तु नवोपभोगं प्रापेति पदभङ्गेनान्वयं व्याचक्षते । स्फुरत्तदिति क्वचित् पाठः तत् प्रसिद्धम् । क्वचिच्च स्फुरच्चेति पाठस्तत्र चा शब्द एवार्थे । स्फुरत्तु इति पाठस्तु न सम्यक् पुनःशब्दोपादानेनैव तुकारस्य नैष्फल्यात् ॥ ६ ॥

अस्य कुण्डिनपुरप्रवेशमाह । रथादिति । अथानन्तरम् असौ राजा नलः सारथिना सनाथादधिष्ठितात् रथादवतीर्य्य अवरुह्य पुरं कुण्डिननगरम् आशु शीघ्रं विवेश प्रविष्टवान् । रथे सारथिं संस्थाप्य एकाकी पुरं प्रविष्टवानित्यर्थः । उपमिमीते

चित्रं तदा कुण्डिनवेशिनः सा
नलस्य मूर्त्तिर्ववृते न दृश्या।
बभूव तच्चित्रतरं तथापि
विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्त्तिः ॥ ८ ॥
जनैर्विदग्धैर्भवनैश्च मुग्धैः
पदे पदे विस्मयकल्पवल्लीम्।
विगाहमाना पुरमस्य दृष्टि-
रथाददे राजकुलातिथित्वम् ॥ ९ ॥

इव यथा अंशुसंघः किरणसंघो भानवीयात् सूर्य्यसम्बन्धिनोबिम्बात् मण्डलात् निर्गत्य निर्य्याय सौधाकरं चन्द्रसम्बन्धिमण्डलं विशति तथा। अमृतपिण्डरूपस्य चन्द्रबिम्बस्य सूर्य्यकिरणसम्पर्केण तेजस्वित्वं भवतीति ज्यौतिषिकाः तथाच सिद्धान्तशिरोमणौ भास्कराचार्य्यः। तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति। तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्रीर्घटइव निजमूर्त्तिच्छाययैवातपस्थइति ॥ ७ ॥

पुरप्रविष्टस्यास्य भूयादन्तर्द्धिसिद्धिरित्यादीन्द्रवचनाददृश्यत्वमाह। चित्रमिति। तदा तस्मिन् समये कुण्डिनवेशिनः कुण्डिनपुरप्रवेशिनो नलस्य सा चक्षुर्ग्राह्या मूर्त्तिस्तनुर्यद्दृश्या चक्षुर्ग्राह्या न ववृते न संवृत्ता तच्चित्रम् आश्चर्य्यम् एतावन्तं कालं चक्षुर्ग्राह्या स्थिता अधुना तत्क्षणात्तादृशी न भवतीत्याश्चर्य्यमेवेत्यर्थः। अथच सा रमणीयत्वेन प्रसिद्धा नलस्य मूर्त्तिर्यद्दृश्या रमणीया न ववृते तदाश्चर्य्यमेव। यद्यपि दृश्या न ववृते तथापि अस्य नलस्य मूर्त्तिर्यत् विश्वेषां सर्व्वजनानाम् एका मुख्या दृश्यैव चक्षुर्ग्राह्यैव अथच रमणीयैव बभूव तच्चित्रतरम् अतीवाश्चर्य्यम् अदृश्यस्य विश्वजनदृश्यत्वमत्याश्चर्य्याय भवत्येव। दृश्यं दर्शनयोग्यं स्याद्रमणीयेऽपि चेष्यत इति वस्तः ॥ ८ ॥

अथ राजपुरदर्शनमाह। अस्य नलस्य दृष्टिः पदे पदे स्थाने स्थाने वर्त्तमानैः विदग्धैश्चतुरैर्जनैः पुरवासिभिः मुग्धैर्मनोज्ञैर्भवनैः प्रासादैश्च करणैर्विस्मयस्याश्चर्य्यस्य

हेलां दधौ रक्षिजनेऽस्त्रसज्जे
लीनश्चरामीति हृदा ललज्जे ।
द्रक्ष्यामि भैमीमिति संतुतोष
दूत्यं विचिन्त्य स्वमसौ शुशोच ॥ १० ॥
अथोपकार्य्याममरेन्द्रकार्य्यात्
कक्षासु रक्षाधिकृतैरदृष्टः ।
भैमीन्दिदृक्षुर्बहु दिक्षु चक्षु-
र्दिशन्नसौ तामविशद्विशङ्कः ॥ ११ ॥

कल्पवल्लीं कल्पलतां विस्मयजनिकामित्यर्थः पुरं कुण्डिननगरीं विगाहमाना दर्शनविषयिणीं कुर्व्वती सती अथानन्तरं राजकुलस्यातिथित्वम् आतिथ्यम् आददे प्राप्तवती राजा राजसदनं ददर्शेत्यर्थः । कुलस्तु सुन्दरे मूढ़इति कुलं जनपदे गोत्रे स्वजातीयगणेष्वपि । भवने च तनौ क्लीबं कण्टकार्य्योषधौ कुलीति च मेदिनी ॥ ९ ॥

तत्र प्रविष्टस्यास्य युगपद्भावानाह । हेलामिति । असौ नलः अस्त्रैः करवालादिभिः सज्जा यस्य तादृशे अस्त्रसज्जेऽपि रक्षिजने राजगृहरक्षकलोके हेलाम् अवज्ञां दधौ एते किमपि मम कर्त्तुं न शक्नुवन्तीति गर्व्वं दधारेत्यर्थः । तथा अहं लीनश्चरामि राजा भूत्वापि चौरवद्दृश्यो गच्छामीति हृदा मनसा विचिन्त्य ललज्जे लज्जितवान् । तथा अद्य भैमीं द्रक्ष्यामि अवलोकयिष्यामीति विचिन्त्य सन्तुतोष हर्षं लेभे । तथा स्वं स्वकीयं दूत्यं विचिन्त्य को वा मम लाभो भैमीदर्शने यतोऽहं दूत इति विचार्य्येत्यर्थः शुशोच शोकं प्राप्तवान् । दूतस्य मम तस्यामभिलाषोऽनुचितइति मत्वा आत्मानं निनिन्देति भावः । अत्र चतुर्णां गर्व्वादिभावानां मिश्रितत्वाद्भावशबलता ॥ १० ॥

इतः प्रभृत्यन्तःपुरप्रविष्टस्य नलस्य व्यापारमाह । अथेति । अथानन्तरम् असौ नलोऽमरेन्द्रकार्य्यात् सुरपतेः प्रयोजनहेतोः अमरा वरुणादयश्च इन्द्रश्च ते तथा तेषां कार्य्यात् वा दूत्य उपकार्य्यां राजसदनम् अविशत् प्रविष्टवान् । किम्भूतः कक्षासु

अयं क इत्यन्यनिवारकाणां
गिरा विभुर्द्वारि विभुज्य कण्ठम् ।
दृशं ददे विस्मयनिस्तरङ्गां
स लङ्घितायामपि राजसिंहः ॥ १२ ॥

अन्तःपुरान्तः स विलोक्य बालां
काञ्चित्समालब्धुमसंवृतोरुम् ।
निमीलिताक्षः परया भ्रमन्त्या
सङ्घट्टमासाद्य चमच्चकार ॥ १३ ॥

अन्तःपुरप्रकोष्ठेषु वर्त्तमानैः रक्षायां रक्षणे ये अधिकृता नियुक्तास्तैर्द्वारपालैः कर्त्तृभिरदृष्टः भूयादन्तर्द्धिसिद्धिरित्यादिदेववरादनालोकितः अतएव विशङ्को निर्भयोभूत्वा भैमीदिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुः सन् बहु अनेकवारं दिक्षु आशासु बहुदिक्षु सर्वासु दिक्षु वा चक्षुर्दिशम् प्रेरयन् । अनाहूतस्य परान्तःपुरप्रवेशनिषेधादमरेन्द्रकार्य्यादित्युक्तम् । प्राचस्तु अमरेन्द्रकार्य्यादिन्द्रवरदानाददृष्ट इत्यन्वयमाचक्षते । उपकार्य्या राजसद्मन्युपकारोचितेऽन्यवदिति मेदिनी । कक्षाः प्रकोष्ठे हर्म्यादेरित्यमरः ॥ ११ ॥

अयमिति । स विभुर्विभवशाली राजसिंहो राजश्रेष्ठो नलः लङ्घितायामपि अतिक्रान्तायामपि द्वारि उपकार्य्याद्वारे अयं क इत्यन्यनिवारकाणाम् अन्यजननिषेधकानां गिरा वाचा हेतुभूतया कण्ठं विभुज्य वक्रीकृत्य विस्मयेन कथमहमदृष्टोऽप्येतैर्दृष्ट इत्याश्चर्येण निस्तरङ्गां निश्चलां स्थिरां दृशं चक्षुर्ददे दत्तवान् । सिंह इत्यनेन दृष्टेऽप्यात्मनि निर्भयत्वं सूच्यते सिंहोऽप्यवज्ञया ग्रीवां वक्रीकृत्य गर्वेण दृष्टिं पश्चाद्ददाति । विभुज्येति भुजकौटिल्ये इत्यस्य रूपम् ॥ १२ ॥

अन्तःपुरेति । स नलः अन्तःपुरस्यान्तर्मध्ये समालब्धुमुद्वर्त्तयितुम् असंवृतौ अनावृतौ वस्त्रयुग्मोज्झितौ ऊरू यस्याः तादृशीं काञ्चिद्बालां स्त्रियं विलोक्य दृशौ निमीलिते यथाविधायादर्शनानर्हत्वान्मुद्रिते अक्षिणी नयने येन तादृशः सन् । अनन्यो

अनादिसर्गस्रजि वानुभूता
चित्रेषु वा भीमसुता नलेन ।
जातेव यद्वा जितशम्बरस्य
सा शाम्बरीशिल्पमलक्षि दिक्षु ॥ १४ ॥
अलीकभैमीशतदर्शनाद्यः
तस्यान्यकन्याप्सरसोरसाय ।

इतस्ततोगच्छन्त्या परया अन्यया स्त्रिया सङ्घट्टं सम्पर्कम् आसाद्य प्राप्य चमच्चकार किमिदमनुचितं जातमित्यकस्मात् स चकितो बभूव। निमीलिताक्ष इति स्वाङ्गाभ्यां सक्थ्यक्षिभ्यामिति टः ॥ १३ ॥

अनादीति। सा भीमसुता दमयन्ती नलेन दिक्षु प्रतिदिशम् अलक्षि दृष्टा। अन्यसन्निकृष्टायाः कथं दर्शनं नच शुक्तौ रजतबुद्धिवद्भ्रमरूपं तत् अननुभूतस्य भ्रमविषयतानङ्गीकारेण भैम्यास्तथात्वासम्भवादित्यमाशङ्क्य भ्रमएवायमिति निश्चित्य तस्यान्यथानुपपत्त्या पूर्व्वानुभवं संशेते। सा किम्भूता अनादिः प्रवाहरूपत्वादनवधिर्या सर्गस्रक् सृष्टिपरम्परा तस्यां वा अनुभूता जन्मान्तरेऽपि परिगृहीतत्वादनुभवविषयीकृता। ननु जन्मान्तरीणसंस्कारस्य प्रायेणोद्बोधासम्भवात् कथं तस्याः स्मरणमित्यत आह अथवा किंवा चित्रेषु आलेख्येषु अनुभूता। ननु चित्रे निर्दिष्टैव भैमी दृष्टा यादृशोह्यनुभवस्तादृश एव भ्रमो जायते नचात्र तथा सचेष्टायाएवास्यानलेन लक्षितत्वादित्यत आह यद्वा अथ वा जातेव मिथ्या भैमी उत्पन्नेव वा अलक्षि शुक्त्यादौ अनिर्व्वचनीयं मिथ्यारजतादिकमुत्पद्यत इति वेदान्तिनः नन्विदं वैशेषिकादीनां बहूनां विरुद्धमित्यत आह जितः शम्बरो दैत्यविशेषो येन तादृशस्य मदनस्य या शाम्बरी शम्बरसम्बन्धिनी माया तस्याः शिल्पम्। अत्र वाकारोऽनुषञ्जनीयः शाम्बर्य्याः निर्म्माणकौशलं वा अतिमायाविनं शम्बरासुरं जयता कामेन तस्य मायाप्यपहृता तन्मायथैवेयं निर्म्मिता विषयः। मन्मथस्वरूपया कामदशयैव भैमीत्वं लक्षितमिति भावः ॥ १४ ॥

भैमीभ्रमस्यैव ततः प्रसादा-
द्भैमीभ्रमस्तेन न तास्वलम्भि ॥ १५ ॥

भैमीनिराशे हृदि मन्मथेन
दत्तस्वहस्तादिरहाद्विहस्तः ।
स तामलीकामवलोक्य तत्र
क्षणादपश्यन् व्यषदद्विबुद्धः ॥ १६ ॥

अलीकेति । अलीकस्य मिथ्याभूतस्य पूर्व्वोक्तरीत्या भ्रमविषयतया भासमानस्य भैमीव्रतस्य दर्शनात् अलीकभैमीव्रतेनाकृष्टचित्तत्वादित्यर्थः अन्या भैमीभिन्ना कन्या अप्सरस इवेति तादृशाः स्वर्व्वेश्यातुल्या अपि भैमीसख्यस्तस्य नलस्य रागाय अनुरागाय न बभूवुरिति शेषः । अप्सरस्तुल्यासु तात्त्विकीष्वपि भैमीसखीष्वननुरज्य अत्युत्कृष्टतया अलीकेष्वपि भैमीव्रतेष्वनुरक्तो बभूवेत्यर्थः । ननु तास्वेव भैमीभ्रमः कथं नाभूदित्यत आह ततस्तस्य भैमीभ्रमस्यैव भैमीभ्रान्तौ तारतम्यज्ञानस्य प्रसादात् सामर्थ्यात् तासु अन्यकन्यास्वप्सरःसु भैमीभ्रमो नालम्भि न प्राप्तः । अलीकदृष्टाया भैम्याः सकाशात्तासामतिहीनत्वात् सादृश्यलक्षणभ्रान्तिकारणाभावाद्भैमीभ्रान्तिर्नोत्पन्नेत्यर्थः । तत इति षष्ठ्याः स्थाने तसिः ॥ १५ ॥

भैमीति । भैम्यां विषये निराशे दौत्याङ्गीकारात् विगततृष्णेऽपि हृदि मनसि वर्त्तमानेन मन्मथेन कामेन दत्तः स्वहस्तः स्वहस्तावलम्बनं यस्मै तादृशात् कामेन कृतसाहाय्यात् उद्दीपितादिति यावत् विरहाद्विच्छेदाद्विहस्तो व्याकुलः स नलः तत्रान्तःपुरे क्षणादल्पकालम् अलीकां मिथ्याभूतां तां भैमीमवलोक्य भ्रान्तिविषयीकृत्य अनन्तरं विबुद्धो दोषापगमात् भ्रान्तिरहितो भूत्वा अपश्यन् भैमीमनवलोकयन् सन् व्यषदत् विषादं प्राप्तवान् । दौत्याङ्गीकारात् हृदि भैमीनिराशे सतीति वा येन हस्तोदत्तस्तस्यैव विहस्तत्वं हस्तराहित्यं युक्तम् अत्र तु तद्विपरीतं जातमिति विरोधो व्यङ्ग्यः । विहस्तव्याकुलौ समाविव्यमरः ॥ १६ ॥

प्रियां विकल्पोपहृतां स याव-
द्दिगीशसन्देशमजल्पदल्पम् ।
अदृश्यवाग्भीषितभूरिभीरु-
भवो रवस्तावदचेतयत्तम् ॥ १७ ॥

पश्यन् स तस्मिन् मरुतापि तन्व्या-
स्तनौ परिस्प्रष्टुमिवात्तवस्त्रौ ।
अचान्तपचान्तमृगाङ्कमास्यं
दधार तिर्य्यग्वलितं विलक्षः ॥ १८ ॥

प्रियामिति । स नलो विकल्पेन सङ्कल्पेन उपहृताम् उपनीतां प्रियां भैमीं यावत् दिगीशानां दिक्पालानाम् इन्द्रादीनां सन्देशं संवादम् अल्पं किञ्चित् अजल्पत् अवोचत् तावत्तस्मिन्नेव क्षणे अदृश्यस्य दर्शनाविषयस्य नलस्य वाचा भीषितास्त्रासिता भूरयोऽनेकाभीरवो भयस्वभावाः स्त्रियस्ताभ्यो भव उत्पत्तिर्यस्य स ताभ्यो भवः उत्पन्नो वा रवः शब्दस्तं नलम् अचेतयत् चेतनां प्रापयामास सावधानं चकार भ्रान्तिवीक्षितामपि भैमीं प्रति इन्द्रादिभिस्त्वमेवमुक्तेति यावद्वक्तुमारब्धवान् तावदनेनैव शब्देन अदृश्यो भूतादिः कोऽप्यन्तःपुरे समागत इति भीतानां स्त्रीणां कलकलेन अभ्रान्तो भूत्वा तूष्णीं बभूवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

पश्यन्निति । तस्मिन्नन्तःपुरे मरुतापि अचेतनेन वायुनापि अथ च देवेनापि परिस्प्रष्टुमिव ईषन्मर्द्दयितुमिव आत्तवस्त्रौ अपसारितावरणौ कस्याश्चित्तन्व्याः स्तनौ कुचौ पश्यन् अबुद्धिपूर्व्वकमकस्माद्विलोकयन् स नलः अदृश्यौ खलु परस्त्रीस्तनाविति विलक्षो विमनाः सन् तिर्य्यग्वलितं तिरश्चाञ्चितं वक्रीकृतम् आस्यं मुखं दधार धारयति स्म पराङ्मुखोऽभूदित्यर्थः । किम्भूतम् आस्यम् अचान्तो मृगाङ्कत्वादलोढ़ः पश्चान्तमृगाङ्कः पूर्णमासीचन्द्रो येन तादृशं चन्द्रतुल्यमित्यर्थः । अक्षमतानुकम्पयोने चन्द्रतिरोधानं युक्तमिति तथाकृतमिति च व्यज्यते ॥ १८ ॥

अन्तःपुरे विस्तृतवागुरेऽपि
बालावलीनां वलितैर्गुणौघैः ।
न कालसारं हरिणं तदक्षि-
द्वयं प्रभुर्बद्धुमभून्मनोभूः ॥ १९ ॥

दोर्मूलमालोक्य कचं रुरुत्सो-
स्ततः कुचौ तावनुलेपयन्त्याः ।
नाभीमथैष श्लथवाससोऽनु
मिमील दिक्षु क्रमकृष्टचक्षुः ॥ २० ॥

अन्तःपुर इति । मनोभूः कामोऽन्तःपुरे बालावलीनां तरुणीश्रेणीनां वलितैः सविलासैर्गुणौघैः सौन्दर्य्यादिगुणसमूहैः कृत्वा विस्तृता इतस्ततः स्थापिता वागुरा बन्धनोपाया येन तादृशः सन्नपि कालः कृष्णवर्णः कनीनिकालक्षणः सारः श्रेष्ठभागो यस्य तादृशं तथा हरिणम् अभितः पाण्डुरं तस्य नलस्य अक्षिद्वयं चक्षुर्द्वयं बद्धुं सौन्दर्य्यादेर्वशं कर्त्तुं न प्रभुरभूत् न समर्थो बभूव । अन्तःपुरे सौन्दर्य्यादिगुणशालिनीरपि तरुणीर्दृष्ट्वा नलो न कामाधीनो बभूवेत्यर्थः । अथ च मनोभूलक्षणो मृगयुर्बालावलीनां केशपङ्क्तीनां वलितैस्त्रिगुणीकृतैर्गुणैर्वैरज्जुसमूहैः करणैर्विस्तृतवागुरोऽपि प्रसारितमृगबन्धनजालोऽपि कालसारं कालसारनामकं तस्य अक्षिद्वयमेव हरिणं मृगं बद्धुम् अन्तःपुरेऽपि न प्रभुरभूत् । अन्यो मृगयुस्तु एतादृशोपकरणोऽरण्येऽपि मृगं बद्धुं शक्नोतीत्याश्चर्य्यमित्यप्रस्तुतोऽर्थः । वागुरा मृगबन्धिनीत्यमरः । प्रकृते तु वागुराशब्दो गौणः ॥१९॥

दोर्मूलमिति । एष नलः कचं केशं रुरुत्सोः रोद्धुमिच्छोः कस्याश्चित् दोर्मूलं बाहुमूलम् आलोक्य दृष्ट्वा ततोऽनन्तरम् अन्यस्यां दिशि दत्तदृष्टिः सन् अनुलेपयन्त्याः कुङ्कुमादिना विलेपयन्त्याः कस्याश्चित् तौ पीनत्वेन प्रसिद्धौ कुचौ स्तनौ आलोक्य अथानन्तरं ततोऽन्यस्यां दिशि श्लथवाससः श्लथीकृतवसनायाः कस्याश्चिन्नाभीमालोक्य तिसृषु दिक्षु क्रमेण उत्क्रमेण कृष्टम् अपगतं आकृष्टं चक्षुर्येन तादृशः सन् पश्चात् मिमील

मीलन्न शेकेऽभिमुखागताभ्यां
भर्त्तुं विपीड्य स्तनसान्तराभ्याम् ।
स्वाङ्गान्यपेतो विजगौ स पश्यन्
पुमङ्गसङ्गोत्पुलके ततस्ते ॥ २१ ॥

निमीलनस्पष्टविलोकनाभ्यां
कदर्थितस्ताः कलयन् कटाक्षैः ।
स रागदर्शीव भृशं ललज्जे
स्वतः सतां ह्रीः परतोऽपि गुर्व्वी ॥ २२ ॥

मुद्रितनयनो बभूव चतुर्थ्यां दिशस्तु पश्चाद्वर्त्तित्वात् एवंविधाद्दृश्यरमण्यन्तरसत्त्वसम्भावना-विषयत्वाद्वा तत्र दृष्टिप्रक्षेपमकृत्वा सुकरं निमीलनमेव चकार । प्राञ्चस्तु एकस्या एव स्त्रिया दोर्मूलमालोक्य किञ्चिदधो नमितदृष्टिः सन् अनन्तरं कुचावालोक्य ततोऽप्यधो-नमितदृष्टिरनन्तरं नाभीमवलोक्य लज्जावशात् दिक्षु ऊर्द्धदेशादधोदेशक्रमेण क्षिप्तचक्षुः सन् निमीलेति व्याचक्षते ॥ २० ॥

मीलन्निति । अभिमुखं परस्परं सम्मुखमागताभ्यां काभ्याञ्चित् स्त्रीभ्यां मध्ये वर्त्त-मानो मीलन् पूर्व्वोक्ताद्धेतोर्मुद्रितनयनः स नलो निपीड्य गाढ़ं पीड़यित्वा भर्त्तुं न शेके न शकितः । धारणाशक्तौ हेतुगर्भविशेषणमाह किम्भूताभ्यां यतोऽत्युच्चतराभ्यां स्तनाभ्यां कृत्वा सान्तराभ्यां व्यवधानसहिताभ्याम् । उभयोरत्युच्चतरस्तनाविव नलाङ्ग-संश्लिष्टौ न तु तयोर्वक्षोभ्यां गाढ़संश्लेषो जात इति निपीड्य धारणाशक्तौ हेतुः अनन्तरं ततः स्त्रीद्वयमध्यतोऽपेतो निर्गतः सन्नलः पुंसः परपुरुषस्य अङ्गसङ्गात् देहसंसर्गात् पुलके सत्वोदयाज्जातरोमाञ्चे ते स्त्रियौ पश्यन् स्वाङ्गानि निजाङ्गानि विजगौ धिक्-समेतान्यङ्गानि यत्सम्बन्धादनयोः सत्योरप्येवमभूदिति विशेषेण निन्दितवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

निमीलनेति । निमीलनेन विवस्त्रस्त्रीणां स्तनादिदर्शनात् चक्षुर्मुद्रणेन परस्त्री-संसर्गात् स्पष्टविलोकनेन च प्रकटावलोकनेन च कदर्थितो विरक्तीकृतः स नलः रागे-

रोमाञ्चिताङ्गीमनु तत्कटाक्षै-
र्भ्रान्तेन कान्तेन रतेर्विसृष्टः ।
मोघः शरौघः कुसुमानि नाभू-
त्तद्धैर्य्यपूजां प्रतिपर्य्यवस्यन् ॥ २३ ॥
छित्त्वैकवर्त्मैवमिह भ्रमन्त्याः
स्पर्शः स्त्रियाः सुत्यज इत्यवेत्य ।
चतुष्पथस्याभरणो बभूव
लोकावलोकाय सतां स दीपः ॥ २४ ॥

थानुरागेण द्रष्टुं शीलमस्य तादृशो जन इव कटाक्षैरपाङ्गदर्शनैस्ताः स्त्रियः कलयन्नवलोकयन् सन् भृशमत्यन्तं ललज्जे लज्जितवान् । यदा निमीलनं तदा सङ्घट्टनं यदा स्पष्टविलोकनं तदा स्तनादिदर्शनम् अतःकटाक्षैस्ता दृष्ट्वा अनन्तरं रागेण परस्त्रीलम्पट एवं पश्यतीति मत्वा अतिशयितां लज्जां प्राप्तवानित्यर्थः । ननु लज्जा अन्यस्मात् पश्यतो भवति तत् कथमस्यादृश्यस्य सा जातेत्यर्थान्तरन्यासेनोपपादयति सतां साधूनां परतोऽपि अनत्रापेक्षयापि स्वतो गुर्व्वी अतिमहती ह्रीर्लज्जा जायते स्वतो यावती लज्जा भवति तावती परतो न तस्माददृश्योऽपि कटाक्षावलोकनेन स्वयमेव लज्जित इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रोमाञ्चिताङ्गीमिति । रोमाञ्चिताङ्गीम् अनु अङ्गसंसर्गात् पुलकितदेहां स्त्रियं प्रति पूर्व्वोक्ताद्धेतोर्जायमानैस्तस्य नलस्य कटाक्षैर्हेतुभिर्भ्रान्तेन नलोऽनुरागादेव रोमाञ्चिताङ्गीमिमां प्रति कटाक्षं करोतीति भ्रान्तिमता रतेः कान्तेन कामेन विसृष्टो विक्षिप्तः कुसुमानि पुष्पलक्षणः शरौघो बाणसमूहस्तस्य नलस्य धैर्य्यपूजां प्रतिपर्य्यवस्यन् धैर्य्यपूजापर्य्यवसायी भवन् मुख्यप्रयोजनाभावेऽपि नलसदृशः कोऽपि धीरो नास्तीति तद्धैर्य्यपूजायामुपयोगं गच्छन् सन् मोघो विफलो नाभूत् अपि तु सफलो बभूव । पूजा हि पुष्पैः क्रियत इति तथोक्तम् ॥ २३ ॥

छित्त्वेति । इह एकवर्त्मान्तःपुरे भ्रमन्त्याङ्गतसतो विचरन्त्याः स्त्रियाः स्पर्शः एवं चरणेन सुत्यजः सुखेन त्यक्तुं शक्यते न त्वन्यथा इत्यवेत्य निश्चित्य एकवर्त्म एकपदीं छित्त्वा

उद्वर्त्तयन्त्या हृदये निपत्य
नृपस्य दृष्टिर्न्यवृतद्द्रुतैव ।
वियोगिवैरात् कुचयोर्नखाङ्कै-
रर्द्धेन्दुलीलैर्गलहस्तितेव ॥ २५ ॥
तन्वीमुखं द्रागधिगत्य चन्द्रं
वियोगिनस्तस्य निमीलिताभ्याम् ।
द्वयं द्रढीयः कृतमीक्षणाभ्यां
तदिन्दुता च स्वसरोजता च ॥ २६ ॥

सतां साधूनां दीपः प्रकाशकः साधूनां मध्ये उज्ज्वलो वा स नलः लोकानां कर्मभूतानां पुरलोकानाम् अवलोकाय दर्शनाय चतुष्पथस्य शृङ्गाटकस्य आभरणो बभूव अलङ्कारको जातः तत्रैव गतवानित्यर्थः । अन्यो दीपोऽपि लोककर्तृकावलोकाय चतुष्पथे स्थाप्यते । चतुष्पथमिति चतुर्णां पथां समाहार इति ऋगादेरित्यादिना अत्समासान्तः ॥ २४ ॥

उद्वर्त्तयन्त्या इति । उद्वर्त्तयन्त्या विलेपनं कुर्वत्याः कस्याश्चिद्धृदये वक्षसि निपत्य नृपस्य नलस्य दृष्टिर्द्रुतैव सत्वरैव न्यवृतत् निवृत्ता बभूव । उत्प्रेक्षते किम्भूतेव कुचयोः स्तनयोर्वर्त्तमानैः अर्द्धेन्दुलीलैरर्द्धचन्द्राकारैर्नखाङ्कैर्नखक्षतिचिह्नैर्वियोगिनो नलस्य वैरात् विरोधात् गलहस्तितेव दूरीकरणाय गले हस्तो गलहस्तः स जातोऽस्या इति तादृशीव नखाङ्कदर्शनं चन्द्रदर्शनञ्च विरहिणामसह्यमिति वैरम् । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्तारे गलहस्तार्द्धचन्द्रकाविति यजः ॥ २५ ॥

तन्वीति । वियोगिनो विरहिणस्तस्य नलस्य ईक्षणाभ्यां चक्षुर्भ्यां तन्व्याः कस्याश्चित् कृशाङ्ग्याः स्त्रियो मुखं चन्द्रम् अधिगत्य निश्चित्य अथच चन्द्ररूपं तन्वीमुखम् अधिगत्य प्राप्य द्राक् झटिति निमीलिताभ्यां मुद्रिताभ्यां सद्भ्यां तस्य मुखस्य इन्दुता चन्द्रत्वञ्च स्वस्यात्मनः सरोजता पद्मत्वञ्च इदं द्वयं द्रढीयो दृढतरं निश्चितं कृतम् चन्द्रप्राप्तौ पद्मस्यैव सङ्कोचो न त्वन्यस्य चन्द्रप्राप्तावेव पद्मस्य सङ्कोचो न त्वन्यप्राप्तावित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां

चतुष्पथे तं विनिमीलिताक्षं
चतुर्दिगेताः सुखमग्रहीष्यन्।
सङ्घट्टय यस्मिन् भयभीनिवृत्ता-
स्ता एव तद्वर्त्म न चेददास्यन्॥ २७॥

संघट्टयन्त्यास्तरसात्मभूषा-
हीराङ्कुरप्रोतदुकूलधारी।
दिशा नितम्बं परिधाप्य तन्व्या-
स्तत्पापसन्तापमवाप भूपः॥ २८॥

मुखस्य चन्द्रत्वं स्वस्य पद्मत्वं व्यक्तीकृतमित्यर्थः। अदृश्यं खलु परकलत्रमिति मत्वा नलो नेत्रसङ्कोचं कृतवानिति भावः॥ २६॥

चतुष्पथ इति। चतुर्दिग्भ्य एता आगताश्चतस्रः स्त्रियश्चतुष्पथे विनिमीलिताक्षं परस्त्रीमुखादिदर्शनाद्विशेषेण मुद्रितनयनं तं नलं सुखमनायासेन तदा अग्रहीष्यन् अधारयिष्यन् चेद्यदि ता एव स्त्रियस्तस्मिन्नदृष्टे नले सङ्घट्टय सङ्घट्टमासाद्य भयभिया किमिदं स्पृष्टमिति जायमानया सातिशयभीत्या निवृत्ताः परावृत्ताः सत्यस्तस्य नलस्य वर्त्म पन्थानं अदास्यन् अत्यक्ष्यन् अतिभयेन परावृत्तत्वात्तस्य पन्था दत्तस्ततो धर्तुं नाशक्नुवन्नि-त्यर्थः। अग्रहीष्यन्निति अदास्यन्निति च क्रियाऽनिष्पत्तौ लृङ्॥ २७॥

सङ्घट्टयन्त्या इति। भूपो नलस्तरसा वेगेन संघट्टयन्त्याभिलन्त्यास्तन्व्याः कस्याश्चित् सुन्दर्या आत्मनो भूषासु अलङ्कारेषु ये हीरास्तेषामङ्कुरेषु कोटिषु प्रोतं स्यूतं संसक्तं दुकूलं पट्टाम्बरं हरति आकर्षतीति तादृशः सन् तस्या नितम्बं दिशा परिधाप्य दिगम्बरी-कृत्य विवस्त्रं कृत्वेत्यर्थः तेन परस्त्रीविवस्त्रीकरणेन जनितं यत्पापं तेन सन्तापं न खलु मया साधुकृतमिति परमं दुःखं अवाप प्राप्तवान् तरसा परस्त्रीस्पर्शभिया झटिति प्रतिनिवृत्तत्वाद्वेगेन भूषाहीराङ्कुरेषु प्रोतं दुकूलं हरतीति बहवः दुकूलवस्त्रं हि स्वल्पा-कर्षणेनापि श्लथबन्धनं भवतीति दुकूलेत्युक्तम्॥ २८॥

हतः कयाचित् पथि कन्दुकेन
संघट्य भिन्नः करजैः कयापि ।
कयाचनाक्तः कुचकुङ्कुमेन
सम्भुक्तकल्पः स बभूव ताभिः ॥ २९ ॥

छायामयः प्रैक्षि कयापि हारे
निजे स गच्छन्नथ नैक्ष्यमाणः ।
तच्चिन्तयान्तर्निरचायि चारु
स्वस्यैव तन्व्या हृदयं प्रविष्टः ॥ ३० ॥

हतइति । स नलस्ताभिरन्तःपुरे विचरन्तीभिः स्त्रीभिः सम्भुक्तकल्पः कृतसम्भोगइव बभूव । किम्भूतः कयाचित् स्त्रिया पथि कन्दुकेन गोलाकारक्रीड़नकेन हतः अनगार्थचिह्नेन पथिमध्येऽदृश्यीवर्त्तमानस्ताड़ितइत्यर्थः तथा कयापि स्त्रिया सङ्घट्य संश्लिष्य करजैर्नखैर्भिन्नः अङ्कितः कयाचन स्त्रिया कुचकुङ्कुमेन स्तनस्थकाश्मीरलेपेन अाक्तः लेपितः । संभुक्तकल्प इति मनागूने कल्पदेश्यदेशीया इति कल्पप्रत्ययः केवलं ग्राम्यधर्म्माभावात् सम्भोगस्य मनागूनत्वम् । ताभिरिति तृतीयया तासामेव बुद्धिपूर्व्वकत्वं न तु नलस्येति सूचितम् ॥ २९ ॥

छायामयइति । कयापि स्त्रिया निजे स्वीये हारे छायामयः प्रतिविम्बितः स नलः प्रैक्षि प्रथमं दृष्टः अथानन्तरं गच्छन् ततोऽन्यत्र चलन् अतएव हारे नैक्ष्यमाणेन दृश्यमानः स नलः अधुनैव कस्मिन्युवा हारे दृष्टः क्वेदानीं गतइति तस्य नलस्य चिन्तया हेतुभूतया तन्व्या तयैव स्त्रिया स्वस्यैव हृदयमन्तःकरणं प्रविष्ट इति अन्तर्मनसि चारु सम्यक् निरचायि निश्चितः हृदयएव हारस्य विद्यमानत्वात् सामीप्यात्तत्रैव प्रविष्टइति युक्तस्तथाविधनिश्चयः । यद्यप्यदृश्यस्य प्रतिविम्बं न सम्भवति तथापि कौतुकित्वाददृश्यस्यापि मम प्रतिविम्बेन भवितव्यमिति नलस्येच्छावशात् प्रतिविम्बं जातमित्यवधेयम् ॥ ३० ॥

तच्छायसौन्दर्य्यनिपीतधैर्य्याः
प्रत्येकमालिङ्गदमूरतीशः ।
रतिप्रतिद्वन्द्वितभासु नूनं
नामूषु निर्णीतरतिः कथञ्चित् ॥ ३१ ॥

तस्माददृश्यादपि नातिबिभ्यु-
स्तच्छायरूपाहितमोहलीलाः ।
मन्यन्त एवादृतमन्मथाज्ञाः
प्राणानपि स्वान् सुदृशस्तृणानि ॥ ३२ ॥

तच्छायेति । रतीशः कामी हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिबिम्बस्य सौन्दर्य्येण निपीतं निःशेषेण हृतं धैर्य्यं यासां तादृशीरमूः स्त्रियः प्रत्येकं पृथक् पृथक् आलिङ्गत् आश्लिष्टवान् प्रतिबिम्बितनलरूपदर्शनात्ताः कामाधीना बभूवुरित्यर्थः । ननु रतीशस्य कथं रतीतरस्त्रीष्वालिङ्गनमित्युत्प्रेक्षयोपपादयति नूनमुत्प्रेक्षे रतीशः रतेः स्वप्रियायाः प्रतिद्वन्द्वितभासु अतिशयेन प्रतिस्पर्द्धिनीषु रतितुल्यास्वित्यर्थः अमूष्वन्तःपुरिकासु मध्ये कथञ्चित् केनापि सौन्दर्य्यादिप्रकारेण निर्णीता निश्चिता रतिर्येन तादृशो न बभूवेति शेषः आसां मध्ये मम प्रिया रतिः कतमेति निश्चेतुमशक्तेन कामेन सर्व्वासामालिङ्गनेन रतेरप्यालिङ्गनं भविष्यतीति मत्वा सर्व्वा एवालिङ्गिता इत्यर्थः । अथ च यो हि अनिर्णीतरतिरनिश्चितसुरतः स सर्व्वा एवालिङ्गतीति ध्वनिः । तच्छायेति सेनासुरेत्यादिना छायायाः क्लीवत्वम् ॥ ३१ ॥

तस्मादिति । सुदृशो युवतयः अदृश्यादपि तस्मान्नलान्नातिबिभ्युः नातिशयं भयं प्रापुः किम्भूता यतो हारादौ तच्छायस्य नलप्रतिबिम्बस्य रूपेण सौन्दर्य्येण आहितो जनितो यो मोहो विचित्तता लक्षणो व्यभिचारिभावस्तेन लीलास्खलनान्नष्टस्वभावाः प्रतिबिम्बदर्शनेन कामवशत्वान्न भयं प्रापुरित्यर्थः । एतदपि कथमित्यत आह आदृता सादरं स्वीकृता मन्मथाज्ञा कामाज्ञा याभिस्तादृश्यः कामाधीनाः सत्यः सुदृशः स्वान् स्वीयान् प्राणानपि

जागर्त्ति तच्छायदृशां पुरा यः
स्पृष्टे च तस्मिन्विससर्प कम्पः ।
द्रुतं द्रुते तत्पदशब्दभीत्या
स्वहस्तितश्चारुदृशां परं सः ॥ ३३ ॥

उल्लासिताः स्पृष्टनलाङ्गमङ्गं
तासां नलच्छायपिबापि दृष्टिः ।
अश्मैव रत्यास्तदनर्त्ति पत्या
च्छेदेऽप्यबोधं यदहर्षि लोम ॥ ३४ ॥

तृणानि मन्यन्ते तृणवत्तुच्छत्वेन परिगृह्णन्ति । यासां प्राणवाञ्छा न विद्यते तासां भयं कथं भवेदिति भावः । मोहो विचित्तता भीतिदुःखावेगानुचिन्तनैः । घूर्णनागात्रपतन-भ्रमणादर्शनादिकृदिति दर्पणः ॥ ३२ ॥

जागर्त्तीति । तच्छायदृशां हारादौ नलप्रतिबिम्बं पश्यन्तीनां चारुदृशां सुदृशां पुरा पूर्व्वं प्रतिबिम्बितनलदर्शनेन सत्त्वोदयाद्यः कम्पः सात्त्विकभावविशेषो जागर्त्ति अभूत् अनन्तरं तस्मिन्नले स्पृष्टे च संश्लिष्टे च यः कम्पो विससर्प वृद्धिं गतः दर्शनापेक्षया स्पर्शनस्याधिकसात्त्विकभावप्रयोजकत्वात् दर्शनप्रयुक्तकम्पापेक्षया योऽधिकोऽजात इत्यर्थः अनन्तरं गाढालिङ्गनशङ्कया द्रुतं शीघ्रं द्रुते पलायिते तस्मिन् स कम्पः परं केवलं तस्य अदृष्टस्य नलस्य पदशब्दभीत्या चरणशब्दाशयेन स्वहस्तितो दत्तहस्तावलम्बः कृतः स्थिरीकृतइति यावत् न तु शृङ्गारापगमेन सत्वतिरोधानात् विनाशित इत्यर्थः । कम्पोहि यथा शृङ्गारे तथा भयानकेऽपि सम्भवति तथाच भयानकरसविवेके दर्पणः—प्रलयस्वेद-रोमाञ्चकम्पादिकप्रेक्षणादय इति । शृङ्गारभयानकौ द्वावपि नलात्तासां जाताविति भावः । जागर्त्तीति स्मायुक्त्यादिना भूते लट् ॥ ३३ ॥

उल्लासितामिति । रत्याः पत्या कामेन तासामन्तःपुरिकाणां स्पृष्टं नलाङ्गं येन तादृशम् अङ्गम् उल्लासितां हर्षवशात् पुष्टीक्रियतां तथा तासां नलच्छायपिबापि नलप्रति-

यस्मिन्नलस्पृष्टकमेत्य हृष्टा
भूयोऽपि तद्देशमगान्मृगाक्षी ।
निपत्य तत्रास्य धरारजःस्थे
पदे प्रसीदेति शनैरवादीत् ॥ ३५ ॥

भ्रमन्नमुष्यामुपकारिकाया-
मायस्य भैमीविरहात् क्रशीयान् ।
असौ मुहुः सौधपरम्पराणा-
माधत्त विश्रान्तिमुपत्यकासु ॥ ३६ ॥

विश्वं पिबन्ती दृष्टिरपि चक्षुरपि उन्मास्यतां हर्षवशात् प्रसार्यतां अत्राश्चर्यं नाश्चर्यमित्यर्थः किन्तु छेदेऽपि कर्त्तनेऽपि अबोधं चैतन्यशून्यं तासां लोम यद्धर्षि हर्षितं विक्रियां प्रापितं तदस्मैव पाषाणएव अनर्त्ति नर्त्तितः अचेतनस्य हर्षणं पाषाणनर्त्तनतुल्यमित्यर्थः । सत्ववशात्तासां रोमाञ्चोऽपि जात इति भावः । पिबीति अप्राप्ते श्चेत्यक इति अङ् ॥ ३४ ॥

यस्मिन्निति । मृगाक्षी हरिणनयना काचित् स्त्री यस्मिन् देशे नलस्य स्पृष्टकमालिङ्गनविशेषम् एत्य प्राप्य हृष्टा हर्षं प्राप्ता भूयोऽपि पुनरपि तं देशम् अगात् आलिङ्गनलुब्धा सती जगाम । तत्र गत्वा किं चकारेत्याह तत्र देशे धरारजःस्थे पृथ्वीधूलिस्थिते अस्य नलस्य पदे चरणचिह्ने निपत्य पतित्वा प्रसीद मयि प्रसन्नो भवेति शनैरितरजनाकर्णनशङ्कया मन्दं यथा तथा अवादीदुवाच । स्पृष्टकं यथा । यद्योषितः संमुखमागताया अन्यापदेशाद्व्रजतो नरस्य । गात्रेण गात्रं घटते सदैतदालिङ्गनं स्पृष्टकमाहुरार्य्याइति कामशास्त्रम् ॥ ३५ ॥

भ्रमन्निति । असौ नलः अमुष्यामुपकारिकायां राजान्तःपुरे भ्रमन् भैमीं द्रष्टुमितस्ततः पर्य्यटन् सन् आयस्य आयासं प्राप्य सौधपरम्पराणां प्रासादश्रेणीनाम् उपत्यकासु आसन्नभूमिषु मुहुर्व्वारंवारं विश्रान्तिं विश्रामम् आधत्त कृतवान् कथमन्तःपुरप्रचारे-

उल्लिख्य हंसेन दले नलिन्या-
स्तस्मै यथादर्शि तथैव भैमी ।
तेनाभिलिख्योपहृतस्वहारा
कस्या न दृष्टाजनि विस्मयाय ॥ ३७ ॥

कौमारगन्धीनि निवारयन्ती
वृत्तानि रोमावलिवेत्रचिह्ना ।
सालिख्य तेनैक्ष्यत यौवनीय-
द्वा:स्थामवस्थाम्परिचेतुकामा ॥ ३८ ॥

ऽप्यायास: पुन:पुनर्विश्रामोऽवास्य जात इति नलस्य हेतुगर्भविशेषणेनोपपादयति किम्भूत: यतो भैम्या विरहात् वियोगात् क्रशीयान् अतिशयेन कृश: क्षीण: अतिकृशस्य हि स्वल्पसञ्चारेऽपि आयासो मुहुर्मुहुर्विश्रामश्च सम्भवत्येव ॥ ३६ ॥

उल्लिख्येति । हंसेन नलिन्या: पद्मिन्यादले पत्रे उल्लिख्य लिखित्वा तस्मै नलाय यथा भैमी अदर्शि दर्शिता तथैव तेन तत्र विश्रान्तेन नलेन अभिलिख्य भूम्यां चित्रयित्वा उपहृत: कण्ठेऽर्पित: स्वहारो निजमुक्ताहारो यस्यास्तादृशी चित्रमयी भैमी दृष्टा सती कस्या अन्त:पुरस्त्रियो विस्मयाय आश्चर्याय न अजनि न जाता अपि तु सर्व्वासामेव विस्मयाय जाता । तथाभूतां तां दृष्ट्वा अहो कण्ठार्पितहारा केनास्माकं भैमीप्रतिमूर्त्तिर्लिखितेति सर्व्वा एव विस्मिता जाता इत्यर्थ: । नल: परिश्रान्तोभूत्वा' यत्र तत्रापि भैमीप्रतिमूर्तिं लिखित्वा मनोविनोदनं कृतवानिति भाव: ॥ ३७ ॥

कौमारेति । तेन नलेन सा भैमी आलिख्य सम्यक् लिखित्वा ऐक्ष्यत दृश्यते स्म । किम्भूता यौवनीयायां यौवनसम्बन्धिन्यां द्वारि तिष्ठतीति तादृशीम् अवस्थां परिचेतुमङ्गीकर्त्तुं कामोऽभिलाषो यस्यास्तादृशी यौवनप्रारम्भे स्थिता शैशवयौवनयो: सन्धौ वर्त्तमानेत्यर्थ: । अतएव कौमारस्य शैशवस्य गन्धो लेशोऽपि विद्यते येषु तादृशानि वृत्तानि चेष्टितानि नयनार्ज्जवादीनि कटिस्थौल्यादिचिह्नानि च निवारयन्ती परित्यजन्ती अत च

पश्चाः पुरन्ध्रीः प्रति सान्द्रचन्द्र-
रजःकृतक्रीड़कुमारचक्रे ।
चित्राणि चक्रेऽध्वनि चक्रवर्त्ति-
चिह्नन्तदंघ्रिप्रतिमासु चक्रम् ॥ ३९ ॥

तारुण्यपुण्यामवलोकयन्त्यो-
रन्योन्यमेणीक्षणयोरभिख्याम् ।
मध्ये मुहूर्त्तं स बभूव गच्छ-
न्नाकस्मिकाच्छादनविस्मयाय ॥ ४० ॥

निषेधन्ती यती रोमावलिरेव वेत्रं वेत्रयष्टिस्तदेव चिह्नं निषेधचिह्नं यस्यास्तादृशी । अत्रापि वेत्रधारिणी पुरे स्थातुमिच्छतः कांश्चिन्निषेधति द्वारदेशोपस्थितांश्च कांश्चित् के यूयमिति परिचेतुमिच्छति । वयःसन्धौ वर्त्तमानां भैमीं लिखित्वा अनुरागाद्दर्शयतीति भावः । कौमारगन्धीति अल्पार्थाच्चेत्यनेन इत्समासान्तः ॥ ३८ ॥

पश्चा इति । सान्द्रं निविड़ं यच्चन्द्ररजः कर्पूरपरागस्तेन कृता क्रीड़ा खेला येन तादृशं कुमाराणां बालानां चक्रं समूहो यस्मिन् तादृशेऽध्वनि पथि तदंघ्रेर्नलचरणस्य प्रतिमासु प्रतिकृतिषु वर्त्तमानं चक्रवर्त्तिचिह्नं सार्व्वभौमलक्षणं रेखारूपं चक्रं कर्त्तृ पश्चाविलोकयन्तीः पुरन्ध्रीः कुटुम्बिनीः स्त्रियः प्रति लक्षीकृत्य चित्राणि चक्रे आश्चर्य्यातिशयं जनयामास । बालक्रीड़नस्थाने केन सार्व्वभौमेन विचरितमिति साश्चर्य्याः पुरन्ध्रीश्चकारेत्यर्थः । चक्रचिह्नं हि चक्रवर्त्तिचरणएव वर्त्तते चक्रवर्त्तिचिह्नाभिज्ञानं विवेचिकानामेव प्राचीनस्त्रीणां भवतीति पुरन्ध्रीरित्युक्तम् । राजशिशूनां पार्थिवधूलिभिः क्रीड़नमनुचितमिति तदर्थं शुभ्रे रजसि झटिति चिह्नाभिव्यक्त्यर्थं वा चन्द्ररजइत्युक्तम् । पश्चा इति प्रपादेशत्येक इति दृशः क्सञ् । स्यात्तु कुटुम्बिनी पुरन्ध्रीति अथ कर्पूरमस्त्रियाम् घनसारश्चन्द्रसंज्ञ इति चक्रवर्त्ती सार्व्वभौम इति चामरः ॥ ३९ ॥

तारुण्येति । तारुण्येन यौवनेन पुण्यां चार्व्वीम् अन्योन्यं परस्परसम्बन्धिनीम् अभिख्यां शोभां अवलोकयन्त्योः पश्यन्त्योरेणीक्षणयोर्हरिणनयनयोः स्त्रियोर्मध्ये मुहूर्त्तं

पुरःस्थितस्य क्वचिदस्य भूषा-
रत्नेषु नार्य्यः प्रतिबिम्बितानि ।
व्योमन्यदृश्येषु निजान्यपश्यन्
विस्मित्य विस्मित्य सहस्रकृत्वः ॥ ४१ ॥

तस्मिन्विषज्यार्धपथात्तपातं
तदङ्गरागच्छुरितं निरीक्ष्य ।
विस्मेरतामापुरपि स्मरन्त्यः
स्मितं स्मिथः कन्दुकमिन्दुमुख्यः ॥ ४२ ॥

अयमायं गच्छन् स नलः आकस्मिकेन निष्कारणेन आच्छादनेन तिरोधानेन विस्मयाय आश्चर्य्याय बभूव अकस्मात्तिरोधानं दृष्ट्वा ते स्त्रियौ किमिदमेवं जातमित्याश्चर्य्यरसं प्राप्तवत्यौ इत्यर्थः । पुष्पन्तु चार्वंपीत्यमरः ॥ ४० ॥

पुर इति । नार्य्यः काश्चिदन्तःपुरसुन्दर्य्यः क्वचिद्देशे पुरोऽग्रे स्थितस्यास्य नलस्य अदृश्येषु भूषारत्नेषु भूषणमणिषु निजानि स्वीयानि प्रतिबिम्बितानि सहस्रकृत्वः सहस्रवारं विस्मित्य विस्मित्य पुनः पुनर्विस्मयं प्राप्य व्योमनि आकाशे अपश्यन् ददृशुः । प्रतिबिम्बितं हि स्फटिकादिस्वच्छवस्तुनि दृश्यते न त्वाकाशे अस्माकं तत्तु आकाशेऽपि दृश्यते किमेतदिति साश्चर्यं पुनः पुनर्ददृशुरित्यर्थः । प्रतिबिम्बितानीति भावे क्तः प्रतिबिम्बितानि रूपाणीति वा ॥ ४१ ॥

तस्मिन्निति । इन्दुमुख्यश्चन्द्राननाः स्त्रियस्तस्मिन् विषज्य संसज्य तस्य नलस्य अङ्गरागेण विलेपनेन छुरितं लिप्तं सत् अर्धपथे अर्धमार्ग एव आत्तोऽपहृतः पातः पतनं येन तादृशं कन्दुकं निरीक्ष्य दृष्ट्वा मिथः परस्परं स्मितं स्मरन्त्योऽपि । अपिः समुच्चये स च दर्शनक्रियापेक्षया अथमेवाकस्मिन्: स्मित इति कृत्वा चेत्यर्थः । विस्मेरतां सविस्मयताम् आपुः प्राप्तवत्यः यस्मै किमस्मात्प्राप्य कथं अदृश्यमानस्य भोगस्य पुनरागमनादर्शनात् कथं कन्दुकः कथं वाऽङ्गरागोऽस्मिन्निति साश्चर्या जाता इति भावः ॥ ४२ ॥

पुंसि स्वभर्तुर्व्यतिरिक्तभूते
भूत्वाप्यनीक्षानियमव्रतिन्यः ।
छायासु रूपं भुवि वीक्ष्य तस्य
फलं दृशोरानशिरे महिष्यः ॥ ४३ ॥

विलोक्य तच्छायमतर्कि ताभिः
पतिं प्रति स्वं वसुधापि धत्ते ।
यथा वयं किं मदनं तथैनं
त्रिनेत्रनेत्रानलकीलनीलम् ॥ ४४ ॥

पुंसीति । महिष्योऽपरस्त्रियः स्वभर्त्तुर्भीमभूपस्तस्माद्व्यतिरिक्तभूते भिन्नरूपे पुंसि पुरुषे या अनीक्षा अदर्शनं तस्या यो नियमोऽवश्यम्भावस्तल्लक्षणं व्रतं विद्यते यासां तथाविधा भूत्वापि भुवि मणिबद्धायां भूमौ छायासु प्रतिबिम्बेषु तस्य नलस्य रूपं सौन्दर्यं वीक्ष्य दृष्ट्वा दृशोश्चक्षुषोः फलं साफल्यम् आनशिरे प्रापुः । सुन्दरवस्त्ववलोकनाच्चक्षुःसाफल्यं प्रतिबिम्बस्य पुरुषत्वाभावात् व्रतभङ्गश्च तासां जात इति भावः । आनशिरे इति अशु व्याप्तौ लिटइरे अत्आदौ नुट्दीर्घश्चेति नुट्दीर्घश्च ॥ ४३ ॥

विलोकेति । ताभिर्महिषीभिर्भुवि तच्छायं नलस्य छायां विलोक्य दृष्ट्वा अतर्कि उत्प्रेक्षितं । तर्कितमाह यथा वयं स्वं स्वीयं पतिं स्वामिनं भीमं प्रति मदनं कामं दध्महे तथा वसुधापि पृथिव्यपि किं स्वं पतिं भीमं प्रति एनं मूर्त्तं मदनं धत्ते धारयति तर्हि प्रत्यक्षमस्य कथमिति मदनं विशिनष्टि । किम्भूतं त्रिनेत्रस्य त्रिलोचनस्य यो नेत्रानलो लोचनाग्निस्तस्य कीलेन ज्वालेन नीलं श्यामलं । यथास्माकं मनसि गाढः पतिं प्रति कामो वर्त्तते तथा पृथिव्या अपि भूस्वामिनं प्रति मूर्त्तिमान् कामोऽयं वर्त्तते अन्यथा कथमकस्मादियं मनोज्ञा छाया भूम्यां दृश्यते इति महिष्यस्तर्कयामासुरित्यर्थः । वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावित्यमरः ॥ ४४ ॥

रूपं प्रतिच्छायिकयोपनीत-
मालोकि ताभिर्यदि नाम कामम् ।
तथापि नालोकि तदस्य रूपं
हारिद्रभङ्गाय वितीर्णभङ्गम् ॥ ४५ ॥

भवन्नदृश्यः प्रतिबिम्बदेह-
व्यूहं वितन्वन्मणिकुट्टिमेषु ।
पुरं परस्य प्रविशन्वियोगी
योगीव चित्रं स रराज राजा ॥ ४६ ॥

रूपमिति । ताभिर्महिषीभिः प्रतिच्छायिकया छायारूपप्रतिकृत्या उपनीतम् उपस्थापितं रूपं नलस्य स्वरूपं यदि नाम यद्यपि काममत्यर्थम् आलोकि दृष्टं तथापि तत् अतिप्रसिद्धम् अस्य नलस्य रूपं वर्णो नालोकि न दृष्टं। किम्भूतं हारिद्रभङ्गाय हरिद्राच्छेदाय सुवर्णखण्डाय वा वितीर्णो दत्तो भङ्गः पराजयो येन तादृशम् अतिगौरमित्यर्थः । केवलं छायामात्रं दृष्टा ता अतितरां हृष्टा इत्यर्थः । अत्र रूपम् आलोकि रूपं नालोकीति विरोधः तद्भङ्गस्तु रूपशब्दयोः स्वरूपवर्णार्थकतया । हरिद्रारक्ते हारिद्रं सुवर्णेऽपि तथेष्यत इति भङ्गस्तरङ्गवभेदे भङ्गो नयविपर्यये । भङ्गः खण्डेऽपि चाख्यात इति च विश्वः ॥ ४५ ॥

भवन्निति । वियोगी विरहवान् स राजा नलः योगीव मुनिरिव अदृश्यो देवानां वरदानादप्रत्यक्षविषयो भवन् तथा मणिकुट्टिमेषु मणिबद्धभूमिषु प्रतिबिम्बदेहव्यूहं प्रतिकृतिरूपदेहसमूहं वितन्वन् विस्तारयन् तथा परस्य भीमस्य पुरं नगरं गृहोपरिगृहं वा प्रविशन् चित्रमाश्चर्यं रराज शुशुभे । अन्यो योगी च सिद्धिवशात् अदृश्यो भवति कायव्यूहं करोति परस्य च पुरं शरीरं प्रविशति विषयेभ्यो विरतत्वाद्वियोगी च भवति । अयं च वियोगी भूत्वापि यत् योगीव संयोगीव रराज तच्चित्रमिति ध्वनिः । पुरं पाटलीपुत्रे स्याद्गृहोपरिगृहे पुरम् । पुरं पुरि शरीरे चेति विश्वः ॥ ४६ ॥

पुमानिवास्पर्शि मया भ्रमन्त्या

छाया मया पुंस इव व्यलोकि ।

ब्रुवन्निवातर्कि मयापि कश्चि-

दिति स्म स स्त्रैणगिरः शृणोति ॥ ४७ ॥

अम्बां प्रणत्योपनता नताङ्गी

बलेन भैमी पथि योगमाप ।

स भ्रान्तिभैमीं विविचे न ताश्च

सा तञ्च नादृश्यतया ददर्श ॥ ४८ ॥

प्रसूप्रसादाधिगता प्रसून-

माला नलस्योद्भ्रमवीक्षितस्य ।

पुमानिति । स नलः इति स्त्रैणगिरः स्त्रीवृन्दवचनानि शृणोति स्म श्रुतवान् । इतिपदोपस्थाप्यमाह भ्रमन्त्या अङ्गने विचरन्त्या मया पुमानिव कश्चित् पुरुष इव अस्पर्शि स्पृष्टः इत्येकस्या वचनम् । मया पुंस इव पुरुषस्येव छाया प्रतिबिम्बं व्यलोकि दृष्टा इत्यन्यस्या वचनम् । मयापि ब्रुवन्निव किञ्चित् कथयन्निव कश्चित् पुरुषोऽतर्कि तर्कित इत्यपरस्या वचनम् । पुंसां स्पर्शनप्रतिबिम्बकथनानां स्त्रीणामपेक्षया वैलक्षण्या-द्युज्यन्ते तासां तथाविधा गिरः ॥ ४७ ॥

अथ भैमीनलौ पथि मिलितावपि परस्परं नावबुध्यतः इत्याह । अम्बामिति । अम्बां मातरं प्रणत्य प्रकर्षेण भक्तिश्रद्धातिशयेन नत्वा उपनता प्रतिनिवृत्ता नताङ्गी सुन्दराङ्गी भैमी पथि स्वान्तःपुरगमनवर्त्मनि बलेन सह योगं सम्बन्धम् आप प्राप्तवती किन्तु स नलः भ्रान्तिभैमीं तन्मयत्वाख्यकामदशया भ्रमविषयिणीं भैमीं ताश्च तात्त्विकीं भैमीञ्च न विविचे न पृथक्कर्तुं शशाक । मेलने जातेऽपि बहुशो भ्रान्त्या प्रतारित-तया नलस्तात्त्विकभैम्यामपि न विश्वासं लब्धवानित्यर्थः । सा च भैमी च तं नलम् अदृश्यतया न ददर्श दृष्टवती ॥ ४८ ॥

क्षिप्तापि कण्ठाय तयोपकण्ठ-
स्थितं तमालम्बत सत्यमेव ॥ ४९ ॥

स्रग्वासनादृष्टजनप्रसादः
सत्येयमित्यद्भुतमाप भूपः ।
क्षिप्तामदृश्यत्वमिताञ्च माला-
मालोक्य तां विस्मयते स्म बाला ॥ ५१ ॥

अन्योन्यमन्यत्रवृथेक्षमाणौ
परस्परेणाध्युषितेऽपि देशे ।
आलिङ्गितालीकपरस्परान्त-
स्तथ्यं मिथस्तौ परिषस्वजाते ॥ ५१ ॥

क्षिप्तेति । तया भैम्या उद्भ्रमवीचितस्य भ्रान्त्या विलोकितस्यापि नलस्य कण्ठाय कण्ठमुद्दिश्य क्षिप्ता प्रसूप्रसादाधिगता मातृप्रसादलब्धा प्रसूनमाला कुसुममाला सत्यमेव तात्त्विकमेव उपकण्ठं समीपे स्थितं तं नलं नलकण्ठं वा आलम्बत अभजत अतिमनो-ज्ञेयं मातृदत्ता माला नलयोग्येति निश्चित्य भैम्या भ्रान्तिविषयनलाय दत्तापि सा वास्तविकसमीपस्थनलकण्ठ एव लग्नेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

स्रगिति । भूपो नलः वासनादृष्टस्य मनोरथोपनीतस्य भ्रमविषयस्य वा भैमी-जनस्य जनस्य प्रसादरूपेयं स्रक् माला सत्या न त्वलीका इति अद्भुतम् आश्चर्यम् आप प्राप्तवान् अलीकेन दत्तं वस्तु अलीकमिव भवतीति सर्वत्र दृष्टम् अत्र तु तद्विपरीतं दृश्यते किमेतदित्याश्चर्यं लभते इत्यर्थः बाला भैमी च अलीकनलकण्ठाय क्षिप्तां तां मालाम् अदृश्यत्वम् इतां प्राप्ताम् आलोक्य निश्चित्य विस्मयते स्म विस्मयं लभते स्म । अलीक-नलकण्ठक्षिप्ता माला भूमौ कथं न दृश्यते कुत्रावक्षिप्ता गता किमिदं जातमित्याश्चर्यं प्राप्तवतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अन्योन्यमिति । तौ भैमीनलौ आलिङ्गितं यत् अलीकनलस्वरूपं परस्परं तदान्त-

स्पर्शं तमस्याधिगतापि भैमी
मेने पुनर्भ्रान्तिमदर्शनेन ।
नृपः स पश्यन्नपि तामुदीत-
स्तम्भो न धर्त्तुं सहसा शशाक ॥ ५२ ॥

स्पर्शातिहर्षार्द्रितसत्यमत्या
प्रहृत्य मिथ्यामतिलब्धबाधौ ।
पुनर्मिथस्तथ्यमपि स्पृशन्तौ
न श्रद्दधाते पथि तौ विमुग्धौ ॥ ५३ ॥

मध्ये तथ्यमपि सत्यमपि मिथः परस्परं परिषस्वजाते आलिङ्गितवन्तौ द्वयोरपि तन्मयतया परस्परालीकालिङ्गनसक्तयोः सत्यरूपस्याप्यालिङ्गनं जातमिति भावः। ननु कथं वास्तविके ऽप्यलीकबुद्धिरिति विशेषणेन सङ्गमयति किम्भूतौ वास्तविकेन परस्परेण अध्युषितेऽधिष्ठिते देशेऽपि अन्यत्रवत् परस्परानध्युषितदेश इव अन्योन्यं परस्परम् ईक्षमाणौ विलोकयन्तौ। यथा अन्योन्याधिष्ठिते देशे भ्रमवशात्तावन्योन्यं ददृशतुस्तथा अन्योन्याध्युषितेऽपि देशे पश्यन्तावित्यर्थः। भ्रान्त्या बहुशः प्रतारितत्वात् सत्यरूपेऽपि न श्रद्दधतुरिति भावः। केचित्तु आलिङ्गितमाश्रितमलीकमसत्यं येन तादृशं परस्परस्य अन्तर्हृदयं यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथेति व्याचक्षते ॥ ५१ ॥

स्पर्शमिति। भैमी अस्य नलस्य तं स्पर्शम् अधिगतापि प्राप्ता सत्यपि अदर्शनेन नलस्यानवलोकनेन पुनर्भ्रान्तिं मेने निश्चिनोति स्म यद्ययं नलस्पर्शः स्यात्तदा नलोऽपि चाक्षुषविषयः स्यात् उक्तलक्षणस्पर्शवतस्तस्य चक्षुषापि ग्रहीतुं युक्तत्वात्तस्माद्भ्रम एवायमिति निश्चिकायेत्यर्थः। तथा नृपो नलस्तां सत्यभूतां भैमीं पश्यन्नपि सहसा झटिति उदीतः उद्गतः स्तम्भः सात्त्विकभावविशेषो यस्य तादृशः सन् तां धर्त्तुं गाढमालिङ्ग्य स्थापयितुं न शशाक न समर्थो बभूव। 'स्पर्शसुखमनुभूय स्तम्भोदयान्निश्चेष्टो बभूवेति भावः। उदीतेति ईङ्गतावित्यस्य रूपम् ॥ ५२ ॥

स्पर्शेति। तौ भैमीनलौ स्पर्शेन जनितो योऽतिहर्षो निरतिशयसुखं तेन

सर्व्वत्र संवाद्यमबाधमानौ
रूपश्रियातिथ्यकरं परस्तौ ।
न शेकतुः केलिरसाद्विरन्तु-
मलीकमालोक्य परस्परन्तु ॥ ५४ ॥
परस्परस्पर्शरसोर्म्मिसेका-
त्तयोः क्षणश्चेतसि विप्रलम्भः ।

आदृता अङ्गीकृता या सत्यमतिः अलीकस्येदृक्सुखजननसामर्थ्याभावात् सत्यएवायं स्पर्श-इति सत्यबुद्धिस्तया पुनरप्यालिङ्गनादौ प्रवृत्त्य जातप्रवृत्तिर्भूत्वा पथि पुनर्मिथः परस्परं तथ्यं सत्यं स्पृशन्तावपि अनन्तरं स्थानान्तरागमनादर्शनाभ्यां स्पर्शाभावे सति मिथ्यामत्या भ्रान्त्या लब्धो बाधः सत्यस्पर्शस्याप्रामाण्यं याभ्यां तादृशौ सन्तौ न श्रद्दधाते तात्त्विकोऽयं स्पर्शइति श्रद्धां न प्राप्तवन्तौ । कथं वास्तविके मिथ्यात्वग्रह इति विशेषणेनोपपाद-यति किम्भूतौ विमुग्धौ विशेषेण मूढौ अथच सुन्दरौ ॥ ५३ ॥

एवं सत्येऽप्यलीकभ्रान्तिं दर्शयित्वा संप्रत्यलीकेऽपि सत्यभ्रान्तिं दर्शयन्नाह । सर्व्वत्रेति । तौ भैमीनलौ अलीकन्तु अलीकमपि बाधितस्वरूपमपीति यावत् परस्पर-मन्योन्यं कर्म्मभूतमालोक्य सत्यत्वेन भ्रमविषयीकृत्य केलिरसात् आलिङ्गनादिक्रीड़ासुखा-द्विरन्तुं विरतिं प्राप्तुं न शेकतुर्न समर्थौ बभूवतुः । कथमलीकेऽपि तयोर्विश्वास-इति कर्तृकर्म्मणोर्विशेषणेनोपपादयति । सर्व्वत्र बहुषु विषयेषु संवाद्यं संवादार्हं दर्शन-स्पर्शनादिना यथार्थतमुपपद्यमानं तथा रूपश्रिया यथाश्रुतं शायमानया सौन्दर्य्यशोभया परत्नतिशयेन आतिथ्यकरं सौख्यकरं तत्तद्रूपेण प्रत्यक्षविषयत्वमुपगतं वा परस्परं अबाधमानौ सत्यत्वेन मन्यमानौ । संवादमिति क्वचित् पाठस्तत्र संवादमबाधमाना-वित्यन्वयः । क्वचिच्च तथ्यकरमिति पाठस्तत्र रूपश्रिया तथ्यकरं सत्यबुद्धिजनक-मित्यर्थः ॥ ५४ ॥

स्नेहातिदानादिव दीपिकार्चि-
र्निमिष्य किञ्चिद्द्विगुणन्दिदीपे ॥ ५५ ॥

विस्माप सा धैर्य्यवियोगयोगा-
द्बोधञ्च मोहञ्च मुहुर्दधाना ।
पुनःपुनस्तत्र पुरः स पश्यन्
बभ्राम तां सुभ्रुवमुद्भ्रमेण ॥ ५६ ॥

पद्भ्यां नृपः सञ्चरमाण एष
चिरं परिश्रम्य कथञ्चिदेव ।

परस्परेति । परस्परस्पर्शेन अन्योन्यालिङ्गनेन जनितो यो रसोऽनुरागस्तस्योर्म्मि-कद्रेकस्तेन सेकात् सेचनात् अनुरागाधिक्यप्रयणादित्यर्थः तयोर्भैमीनलयोश्चेतसि वर्त्तमानो विप्रलम्भः पूर्व्वरागाख्यशृङ्गारभेदो वियोगः क्षणं व्याप्य किञ्चिदीषन्निमिष्य मन्दीभूय पूर्व्वापेक्षया द्विगुणं यथा तथा दिदीपे ववृधे । उपमिनोति स्नेहातिदानादिव स्नेहस्य तैलस्य अतिदानात् बहुप्रक्षेपाद्यथा दीपिकार्चिर्दीपशिखा क्षणं व्याप्य किञ्चिन्निमिष्य द्विगुणं दीप्यते तथा । विप्रलम्भो हि संयोगपूर्व्वकोऽतितरां दुःखयतीति भावः । स्नेहः स्यात् पुंसि तैलादिरसद्रव्ये च सौहृद इति मेदिनी ॥ ५५ ॥

विस्मेति । सा दमयन्ती धैर्य्यवियोगयोर्योगात् सम्बन्धात् क्रमेण बोधं कथमेवं सम्भवतीति सम्यक् ज्ञानञ्च नलएवायमिति मोहं मिथ्याज्ञानञ्च मुहुः प्रतिक्षणं दधाना सती धैर्य्याद्बोधं वियोगान्मोहञ्च धारयन्ती सती वेश्म निजगृहम् आप प्राप्तवती । स नलः उद्भ्रमेण उद्गतभ्रान्त्या तां सुभ्रुवं पुरोऽग्रे पुनःपुनर्व्वारं वारं पश्यन् सन् तत्रैव बभ्राम गतायामपि भैम्याम् अलीकरूपायास्तस्या दर्शनादालिङ्गनादिप्रत्याशया तत्रैव सञ्चचारेत्यर्थः । चक्रयमुभयप्राधान्यसूचकम् ॥ ५६ ॥

विदर्भराजप्रभवाभिरामं
प्रासादमभ्रंकषमाससाद ॥ ५७ ॥
सखीशतानां सरसैर्विलासैः
अरावरोधभ्रममावहन्तीम् ।
विलोकयामास सभां स भैम्या-
स्तस्य प्रतोलीमणिवेदिकायाम् ॥ ५८ ॥
कण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणा-
स्तिस्रो जिताः सूचयति त्रिरेखः ।

अथ नलस्य भैमीगृहागमनमाह । पद्भ्यामिति । पद्भ्यां न तु वाहनेन सञ्चरमाणो विप्रलम्भमोहवशादितस्ततः परिभ्रमन्नेव नृपो नलश्चरणसञ्चरणेन चिरं परिभ्रम्य परिश्रमं प्राप्य कथं कथञ्चिदतिकष्टेन विदर्भराजप्रभवाया भैम्या अभिरामः सख्यादिभिः सह क्रीडा यत्र तादृशं विदर्भराजप्रभवया अभिरामं सुशोभितं वा अभ्रंकषमत्युन्नतत्वाद्गगनलग्नशिखरं प्रासादम् आससाद प्राप्तवान् । मोहवशेनेतस्ततः परिभ्रमणाद्भैमीगृहं प्राप्तवान् न तु बुद्धिपूर्वकमिति भावः । सञ्चरमाण इति सञ्चरस्तृतीयायुक्तात्त्वात्मनेपदम् । अभ्रंकषमिति कूलाभ्रकरीषाश्च कष इति खः ॥ ५७ ॥

तत्र गतस्य नलस्य भैमीसभावलोकनमाह । सखीति । स नलस्तस्य प्रासादस्य प्रतोल्यां रथ्यायां परिसरदेशे वर्त्तमाना या मणिवेदिका मणिबद्धपरिष्कृतभूमिस्तस्यां भैम्याः सभां विलोकयामास ददर्श किम्भूतां सखीशतानां सखीसमूहानां सरसैः शृङ्गाररसपरिपूर्णैर्विलासैर्विभ्रमैः अरावरोधभ्रमं कन्दर्पस्यान्तःपुरभ्रान्तिम् आवहन्तीं जनयन्तीं सखीनां रतितुल्यत्वात् कामान्तःपुरमिदमिति नलस्य भ्रान्तिं कुर्वतीमित्यर्थः । अरोऽर्थे च अवहद इति नलस्य भ्रमम् आवहन्तीं वा ॥ ५८ ॥

इत्यन्तरस्तूयत यत्र कापि-

कलेन बाला कलमालपन्ती ॥ ५९ ॥

एतं नलं तं दयमन्ति पश्य

त्यजार्त्तिमित्यालिकुलप्रबोधात् ।

श्रुत्वा स नारीकरवर्त्तिशारी-

मुखात् स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥ ६० ॥

अथ पञ्चदशभिः श्लोकैः कुलकेन सभां विशिनष्टि । कण्ठ इति । यत्र सभायां कलं मधुरास्फुटं यथा तथा आलपन्ती रागालापं कुर्व्वती काचिद्बाला भैमीसखी कलेन अन्तर्मनसि इत्येवम् अस्तूयत स्तुता । इति किम् अस्या बालायास्तिस्रो रेखा यत्र तादृशः कण्ठोगलः तिस्रः पिकवेणुवीणा जिताः स्वरामृतेन पराभूताः किं सूचयति ज्ञापयति स्वावस्थितेन सुलक्षणरूपेण रेखात्रयेण कोकिलवंशीवीणानां त्रयं मया जितमिति किं कथयतीत्यर्थः एवमस्तूयत सभायां कम्बुग्रीवावती मधुरस्वरमालपन्ती काचिद्दृष्टा तुष्टेवेति भावः । रेखात्रयाञ्चितग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यत इति सामुद्रकम् ॥ ५९ ॥

एतमिति । यत्र सभायां स नलः नार्य्याः कस्याश्चिद्भैमीसख्याः करवर्त्तिनी हस्ते वर्त्तमाना या शारी शारिका पक्षिविशेषः तस्या मुखात् हे दमयन्ति यदर्थं पीडितासि तम् एतम् अग्रे वर्त्तमानम् आगतं वा नलं पश्य आर्त्तिं पीडां मूर्च्छारूपां त्यज इति आलिकुलस्य सखीसमूहस्य प्रबोधात् सान्त्वनवादात् श्रुत्वा सखीभिः शारिकया वा दृष्टं दर्शनविषयतां गमितं स्वमात्मानम् आशङ्कत आशङ्कितवान् । किमेताभिर्दृष्टोऽहं कथमन्यथा शारिका एवं कथयतीत्याशङ्कां कृतवानित्यर्थः । यदा यदा भैमी मूर्च्छिताभूत् तदा तदा कथमपि मूर्च्छामपनेतुमशक्ता भैमीसखी मिथ्याभूतानपि वाक् एतं नलमित्यादिसान्त्वनवादाननुक्तान् शिक्षिता शारिकापि मध्ये मध्ये कथयन्ति स्म सुतरामेवमजानती [illegible] [illegible] स्वदर्शनाशङ्का अभिसूचिता ॥ ६० ॥

यत्रैकयालीकनलीकृताली-

कण्ठे मृषाभीमभवीभवन्त्या ।

तद्दृक्पथे दौहृदिकोपनीता

शालीनमाधायि मधूकमाला ॥ ६१ ॥

चन्द्राभमाभ्रन्तिलकं ददाना

तद्दन्निजास्येन्दुकृतानुविम्बम् ।

सखीमुखे चन्द्रसखे ससर्ज

चन्द्रानवस्थामिव कापि यत्र ॥ ६२ ॥

यत्रेति । यत्र सभायां तस्याद्दृश्यस्य नलस्य दृक्पथे सम्मुखे मृषाभीमभवीभवन्त्या अलीकभैमीभवन्त्या भैमीरूपं धारयन्त्या एकया सख्या अलीकनलीकृता असत्यनलाकारीकृता नलरूपधारिणी या आली सखी तस्याः कण्ठे दौहृदिकेन अभिलाषेण उपनीता अनेरानीता यद्वा इच्छायां दोहदं वेत्तीति दौहृदिकेन मालाकारेण उपनीता मधूकस्य कुसुमविशेषस्य माला स्रक् शालीनं सलज्जं यथा तथा आधायि अर्पिता भैमीसन्तोषाय सखीभिरेवं क्रीड़ा कृतेति भावः ॥ ६१ ॥

चन्द्राभमिति । यत्र सभायां कापि भैमीसखी चन्द्रसखे चन्द्रतुल्ये सखीमुखे चन्द्रस्येव आभा शोभा यस्य तादृशम् आभ्रम् अभ्रनतिस्वच्छवस्तुविशेषस्तत्सम्बन्धि तिलकं ललाटाभरणं ददाना अर्पयन्ती सती चन्द्रस्य अनवस्थाम् इयत्तयानवधारणं बाहुल्यं वा अथ च दुरवस्थत्वं ससर्जेव चकारेव । किम्भूतं तिलकं तद्वत् चन्द्राकाराभ्रतिलकयुक्तं निजं स्वीयं यदास्यं मुखं तल्लक्षणेनेन्दुना चन्द्रेण कृतमनुविम्बं प्रतिविम्बं यत्र तादृशं चन्द्राकारतिलकयुक्तस्वीयमुखचन्द्रे कृतमनुविम्बं येनेति वा तिलकदात्रीमुखतिलकयोस्तत्सखीमुखतिलकयोश्च चन्द्रतुल्यत्वाद्बहवश्चन्द्रा भूता इत्यर्थः । यद्वस्तु बहुतरं भवति तल्लोके एतस्य दुरवस्था जातेत्युक्त्वा न बहु मन्यते ॥ ६२ ॥

दलोदरे काञ्चनकेतकस्य
क्षणान्मसीभावुकवर्णलेखम् ।
तस्यैव यत्र स्वमनङ्गलेखं
लिलेख भैमी नखलेखनीभिः ॥ ६३ ॥

विलेखितुं भीमभुवोलिपीषु
सख्यातिविख्यातिभृतापि यत्र ।
अशाकि लीलाकमलं न पाणि-
रपारि कर्णोत्पलमप्टि नैव ॥ ६४ ॥

दलोदर इति। यत्र सभायां भैमी काञ्चनकेतकस्य सुवर्णकेतककुसुमस्य दलोदरे पत्रगर्भे नखाएव लेखन्यस्ताभिः करणैस्तस्यैव नलस्यैव नलमुद्दिश्येत्यर्थः स्वं स्वीयम् अनङ्गलेखं कामोपदिष्टं लिखनं प्राणनाथ कियच्चिरयसि चिरविरहिण्याः खलु गतप्राणा भवदेकशरणाः प्राणा इत्यादिरूपं लिलेख लिखति स्म। किम्भूतं लेखं क्षणात्क्षिखनक्षणएव मसीभावुका श्यामीभवनशीला वर्णानामक्षराणां रेखायस्मिन् तादृशं विरहिणीभिः स्वीयभावसूचनार्थं प्राणेशाय पत्रिका प्रेष्यते मस्या च वर्णा लिख्यन्ते। केतकीपुष्पेषु नखलेखानां श्यामीभवनं स्वभावः ॥ ६३ ॥

विलेखितुमिति। यत्र सभायां लिपीषु चित्रलिखनव्यापारेषु अतिविख्यातिम् अत्यन्तप्रसिद्धिं बिभर्तीति तादृश्या अतिकुशलयापीत्यर्थः भैमीसख्या भीमभुवो भैम्या लीलाकमलं क्रीडापद्मं विलेखितुं चित्रयितुम् अशाकि शक्तं किन्तु पाणिर्भैम्याः करो विलेखितुं नाशाकि तथा कर्णोत्पलं कर्णपूरीकृतनीलकमलं विलेखितुम् अपारि पाक्षि नैव पुनरक्षि भैम्याश्चक्षुर्विलेखितुम् अपारि दमयन्त्याः करनेत्रं लीलाकमलकर्णोत्पलापेक्षयाप्यतिसुन्दरमिति विशेषेण लेखितुं न शक्तमिति भावः ॥ ६४ ॥

भैमीमुपावीणयदेत्य यत्र
कलिप्रियस्य प्रियशिष्यवर्गः ।
गन्धर्व्ववध्वः स्वरमध्वरीण-
तत्कण्ठनालैकधुरीणवीणः ॥ ६५ ॥

नावा स्मरः किं हरभीतिगुप्ते
पयोधरे खेलति कुम्भएव ।
इत्यर्द्धचन्द्राभनखाङ्कचुम्बि-
कुचा सखी यत्र सखीभिरूचे ॥ ६६ ॥

भैमीमिति । यत्र सभायां गन्धर्व्वाणां वध्वः पत्न्यएव कलिप्रियस्य कलहसन्तोषस्य नारदस्य प्रियशिष्यवर्गः प्रियशिष्यसमूह एत्य आगत्य भैमीं उपावीणयत् वीणया उपागायत् । किम्भूतः स्वरमधुना स्वरामृतेन अरीणम् अरिक्तं पूर्णं यत्तस्या भैम्याः कण्ठनालं तेनैकधुरं वहतीत्येकधुरीणा तत्सदृशी वीणा यस्य तादृशः । गन्धर्व्ववध्वः प्रथमं नारदेन वीणावादनमध्यापितास्तत्रातिनैपुण्याच्च तस्यातिप्रिया एवम्भूता अपि वीणावादने ततोऽप्यधिकं कौशलमभ्यसितुं तत्रागत्य भैमीं वीणयोपगायन्ति स्मेति भावः । एतेन वीणास्वरादपि भैम्याः स्वरस्यातिमाधुर्य्यं सूचितं नालपदेन च भैमीमुखस्य कमलत्वं सूचितम् । उपावीणयदिति पाशादिमोचनादाविति णिङ् ॥ ६५ ॥

नावेति । यत्र सभायाम् अर्द्धचन्द्राभोऽर्द्धचन्द्रवक्रो यो नखाङ्को नखचिह्नं तच्चुम्बी तत्संसर्गी कुचः स्तनो यस्यास्तादृशी कापि सखी सखीभिरिति ऊचे सपरिहासमुक्ता । इति किं हे सखि स्मरः कामो हराद्धरनयनानलाद्या भीतिर्भयं तस्या हेतो- र्गोपायतीति हरभीतिगुप् एवम्भूतः सन् ते तव पयोधरे स्तनरूपे पयः च जलाधारभूते कुम्भ एव कलश एव किं नावा नौकया खेलति क्रीडति इत्यूचे किं वितर्के । नखाङ्कस्य अर्द्धचन्द्राकारत्वान्नौकात्वं युक्तम् । अन्योऽप्यग्निदाहभीतो निभृतं जलमध्यमदेशम् आश्रित्य नौकामारुह्य खेलति । हरभीतिगुबिति क्विबन्तम् ॥ ६६ ॥

शराशुगीभूय विदर्भसुभ्रू-
वक्षोयदक्षोभि खलु प्रसूनैः ।
स्रजं सृजन्त्या तदशोधि तेषु
यत्रैकया सूचिशिखां निखाय ॥ ६७ ॥

यत्रावदत्तामतिभीय भैमी
त्यज त्यजेदं सखि साहसिक्यम् ।
त्वमेव कृत्वा मदनाय दत्से
वाणान् प्रसूनानि गुणेन सज्जान् ॥ ६८ ॥

आलिख्य सख्याः कुचपत्रभङ्गी-
मध्ये सुमध्या मकरीं करेण ।

शरीति । प्रसूनैः पुष्पैः शराशुगीभूय कामस्य शरीभूय विदर्भसुभ्रुवो भैम्या वक्षोयदक्षोभि क्षोभितं तत् भैमीवक्षःक्षोभलक्षणं वैरं तत्र सभायां तेषु प्रसूनेषु सूचिशिखां सूच्यग्रं निखाय आरोप्य स्रजं मालां सृजन्त्या ग्रथ्नन्त्या एकया भैमीसख्या अशोधि शोधितं खलूत्प्रेक्ष्यते । तेषु सूचिशिखानिखननरूपशस्त्रप्रहारैर्वैरनिर्यातनं कृतमित्यर्थः । यत्र काचिन्मालां जग्रन्थेति भावः ॥ ६७ ॥

यत्रेति । यत्र सभायां भैमी अतिभीय अत्यन्तं भयं प्राप्य तां स्रजं सृजन्तीं सखीम् अवदत् उवाच । किमुवाचेत्याह हे सखि इदं साहसिक्यं साहसकर्म नाना-प्रयत्नसम्पन्नमनिष्टाचरणं त्यज त्यज मुञ्च मुञ्च । साहसिक्यमेवाह प्रसूनानि पुष्परूपान् वाणान् गुणेन सूत्रेण अथच मौर्व्या सज्जान् सन्नद्धान् कृत्वा त्वमेव मदनाय कामाय दत्से ददासि । मम सखी भूत्वापि मत्पीडकाय कामाय मौर्वीसन्नद्धान् वाणान् ददासीति महाननयस्तदिदं झटिति परित्याज्यमित्यर्थः । कुसुममालायां मौर्वीसन्नद्धवाणभ्रान्त्या भैम्या अतितरां भयं जातमिति भावः ॥ ६८ ॥

यत्रालपत्तामिदमालि यानं
मन्ये त्वदेकावलिनाकनद्याः ॥ ६९ ॥
तामेव सा यत्र जगाद भूयः
पयोधियादः कुचकुम्भयोस्ते ।
सेयं स्थिता तावकहृच्छयाङ्क-
प्रियास्तु विस्तारयशःप्रशस्तिः ॥ ७० ॥

आलिख्येति । सुमध्या क्षीणमध्यभागा काचिद्दमीसखी सख्याः कुचयोः स्तनयोर्वर्तमाना या पत्रभङ्गी पत्रावलिस्तस्या मध्ये करेण हस्तेन मकरीं जलजन्तुविशेषं स्त्रियम् आलिख्य सम्यक् लिखित्वा यत्र सभायां तां सखीमिति आलपत् अवदत् । इति किं हे आलि सखि तव या एकावलिरेकयष्टिकमुक्ताहारभेदस्तद्रूपाया नाकनद्या गङ्गाया इदं मकरीलक्षणं यानं वाहनं मन्ये उत्प्रेक्षे । इयमिति पाठे यानमिति प्रथमान्तं पदम् इयं मकरी यानम् इत्यहं मन्य इतीति शब्दाध्याहारेणान्वयः । स्वच्छत्वादेकावल्या नाकनदीत्वं हारसमीपे मकर्या विद्यमानत्वात्तस्या नाकनदीवाहनत्वमुत्प्रेक्षितम् । गङ्गा मकरवाहिनीत्यागमः । एकावल्येकयष्टिकेत्यमरः ॥ ६९ ॥

तामिति । यत्र सभायां सा चित्रकारिणी सुमध्या भूयः पुनरपि तामेव सखीं जगाद उवाच । किं जगादेत्याह हे सखि ते तव कुचकुम्भयोरतिपीनस्तनयोर्विस्तारयशसः पीवरत्वकीर्तेः प्रशस्तिः प्रशंसिकेव स्थिता कुचयोर्मध्ये वर्तमाना पयोधेः समुद्रस्य यादोजलजन्तुभेदः सेयं मकरी तावकहृच्छयस्य त्वदीयहृदयस्थितस्य कामस्य अङ्कं चिह्नम् कामस्य मकरध्वजत्वात् ध्वजरूपो मकर इत्यर्थस्तस्य प्रिया प्राणेश्वरी अस्तु भवतु । मकरध्वजस्य हृदयस्थितत्वेन तद्ध्वजस्यापि मकरस्य हृदयस्थितत्वात् हृदयस्थितमकर्यास्तत्प्रियात्वसम्भावनं युज्यत एव । या हि समुद्रे वसति सा तं विहाय त्वत्कुचयोः स्थिता तर्हि तदपेक्षया स्तनयोः पीवरत्वं स्पष्टतरमेवेति मकर्याः स्तनविस्तारयशःप्रशस्तित्वम् । प्राञ्चस्तु विस्तारयशःप्रशस्तेर्विधेयत्वं वदन्ति ॥ ७० ॥

शारीञ्चरन्तीं सखि मारयैता-

मित्यक्षदाये कथिते कयापि।

यत्र स्वघातभ्रमभीरुशारी-

काकूत्थसाकूतहसः स जज्ञे॥ ७१॥

भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र

ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम्।

कृतप्रियादूत्यमहोपकार-

मरालमोहद्रढिमानमूहे॥ ७२॥

शारीमिति। हे सखि चरन्तीं गृहाद्गृहान्तरं गच्छन्तीम् अथ च भक्षयन्तीम् एतां शारीम् अक्षोपकरणगुटिकाम् अथ च पक्षिविशेषं मारय निष्फलां कुरु अथ च विनाशय इत्येवं कयाचित् भैमीसख्या अक्षदाये पाशकदाने कथिते सति यत्र सभायां स नलः स्वघातस्य निजमारणस्य यो भ्रमो द्वितीयार्थस्य ग्रहणात् मामेव हन्तुं कथयतीति भ्रान्तिस्तेन भीरुः सभया या शारी पक्षिविशेषस्तस्या या काकुर्दैन्योक्तिस्तया उत्थ उत्थित-स्तस्या उत्थेन उत्थानेन वा साकूतः साभिप्रायो हसो हास्यं यस्य तादृशो जज्ञे जातः। शारी पाशोपकरणे तथा शकुनिकान्तरे इति दायो दाने यौतुकादिधने इति च विश्वः। चरन्तीमिति चर गतौ भक्षणे चेत्यस्य रूपम्॥ ७१॥

भैमीति। यत्र सभायां स नलो भैमीसमीपे ताम्बूलस्य यो जाम्बूनदहंसः स्वर्णमयहंसः स्वर्णनिर्म्मितहंसाकारताम्बूलपात्रमित्यर्थः तस्य लक्ष्मीं शोभां निरीक्ष्य दृष्ट्वा कृतः प्रियादूत्यलक्षणो महानुपकारो येन तादृशो यो मरालो राजहंसस्तस्मिन् यो मोहो भ्रान्तिस्तस्य द्रढिमानं दार्ढ्यम् ऊहे दधौ। नलस्य ताम्बूलजाम्बूनदहंसे अयं दूतः स हंस एवायमिति दृढतरो भ्रमो जात इत्यर्थः। मरालो राजहंसे कारण्डवा-केऽपि दृश्यत इति [illegible]॥ ७२॥

तस्मिन्निर्यं वेति सखीसमाजे
नलस्य सन्देहमथ व्युदस्यन् ।
अपृष्ट एव स्फुटमाचचक्षे
स एव रूपातिशयः स्वयन्ताम् ॥ ७३ ॥

भैमीविनोदाय मुदा सखीभि-
स्तदाकृतीनां भुवि कल्पितानाम् ।
नातर्कि मध्ये स्फुटमप्युदीतं
तस्यानुबिम्बं मणिवेदिकायाम् ॥ ७४ ॥

अथ नलस्य भैमीनिश्चयमाह । तस्मिन्निति । अथानन्तरं स प्रसिद्धः कोऽपि लोकोत्तरो भैम्या रूपातिशयः इतरापेक्षया सौन्दर्याधिक्यम् अपृष्ट एव आसु कतमा भैमी कथ्यतामिति नलेनापृष्टोऽपि स्वयमात्मनैव तां भैमीं स्फुटं व्यक्तं यथा तथा आचचक्षे इयं भैमीति ज्ञापयामास तथाविधरूपातिशयेन नल इयमेव भैमीति निश्चिनोति स्मेत्यर्थः । निश्चयः संशयापनोदनपूर्वको भवतीति संशयापनोदनमाह किम्भूतो रूपातिशयः तस्मिन् सखीसमाजे सखीसमूहे सा भैमी इयम् इति नलस्य सन्देहं सखीसमाजाश्रयं भैमी इयमियं वेति संशयमित्यर्थः व्युदस्यन् निराकुर्वन् । नलस्य प्रथमं सखीसमूहदर्शनादासु भैमी इयमियं वेति सन्देहो जातः अनन्तरमलौकिकसौन्दर्यातिशयदर्शनाद्भैम्या असाधारणरूपया भवितव्यमिति आसु मध्ये इयमेव भैमीति निश्चयो जात इत्यर्थः । एवकारोऽप्यर्थे । व्युदस्येति ल्यबन्तं क्वचिद्दृश्यते ॥ ७३ ॥

नन्वदृश्यस्यापि तस्य प्रतिबिम्बसम्भवात् कथं तं दृष्ट्वा ताः सचकिता न जाता इत्यत आह । भैमीति । भैम्या विनोदाय मनोरञ्जनाय सखीभिर्मुदा हर्षेण मणिनिबद्धायां भुवि कल्पितानां लिखितानां तस्य नलस्य आकृतीनां प्रतिमूर्त्तीनां मध्ये मणिवेदिकायां मणिनिबद्धपरिष्कृतभूमौ स्फुटं सुव्यक्तं यथा तथा उदीतमपि उद्गतमपि तस्य नलस्य

हृताशकीनाशजलेशदूती-
निराकरिष्णोः कृतकाकुयाञ्चाः ।
भैम्यावचोभिः स निजां तदाशां
न्यवर्त्तयद् दूरमपि प्रयाताम् ॥ ७५ ॥

विज्ञप्तिमन्तः सभयः स भैम्या
मध्येसभं वासवसम्भलीयाम् ।
सम्भालयामास भृशं कृशाश-
स्तदालिवृन्दैरभिनन्द्यमानाम् ॥ ७६ ॥

अनुबिम्बं प्रतिबिम्बं ताभिर्नातर्कि न तर्कितं चित्रप्रतिबिम्बयोः समानतया पृथक्त्वेन ज्ञानाभावाददृष्टा न ताः सचकिता जाता इति भावः । मीलिताख्योऽलङ्कारोऽयं—मीलितं वस्तुनोगुप्तिः केनचित्तुल्यलक्ष्मणेति लक्षणात् ॥ ७४ ॥

वह्न्यादिभिर्गूढं प्रेषितासु दूतीषु भैम्या वैमत्यं दृष्ट्वा नलः समाश्वसिति स्मेत्याह । हृताशेति । कृता काकुभिर्दैन्योक्तिभिर्याञ्चा याभिस्तादृशीर्हुताशकीनाशजलेशानां वह्नियमवरुणानां दूतीर्निराकरिष्णोः साधु निराकुर्व्वत्या भैम्या वचोभिर्न तेषु मे प्रीतिरस्तीत्यादि निराकरणवचनैः करणैः स नलः दूरमत्यन्तं प्रयातां गतां अथ च दूरदेशं प्राप्तामपि निजां स्वीयां तदाशां भैमीप्राप्त्याशां न्यवर्त्तयन्निवर्त्तयामास । भैम्या वह्न्यादित्रयदूतीनिराकरणं दृष्ट्वा दौत्याङ्गीकारात् परित्यक्तामपि भैमीलिप्सां पुनर्मनसि कृतवानित्यर्थः अन्यमपि दूरं प्रयातं वचनैर्निवर्त्तयति । दूतीरित्यत्र द्वयणुकस्यादित्वात् कर्त्तरित्यादिना षष्ठी निराकरिष्णोरिति साध्व्यं द्वयणुक् ॥ ७५ ॥

इन्द्रदूतीविज्ञापनं श्रुत्वा नलः सभयोजात इत्याह । विज्ञप्तिमिति । स नलो मध्येसभं सभाया मध्ये तस्या भैम्या आलिवृन्दैः सखीसमूहैरभिनन्द्यमानां सम्यगियं कथयतीति स्तूयमानां वासवसम्भलीयाम् इन्द्रकुट्टिनीसम्बन्धिनीं भैम्या विज्ञप्तिम्

लिपिर्न दैवी सुपठा भुवीति
तुभ्यं मयि प्रेषितवाचिकस्य ।
इन्द्रस्य दूत्यां रचय प्रसादं
विज्ञापयन्त्यामवधानदानम् ॥ ७७ ॥
सलीलमालिङ्गनयोपपीड-
मनामयं पृच्छति वासवस्त्वाम् ।
शेषस्तदाश्लेषकथापनिद्रै-
स्तद्रोमभिः सन्दिदिशे भवत्यै ॥ ७८ ॥

इन्द्रस्त्वामेवं वदतीति विज्ञापनं सम्भालयामास शुश्राव । किम्भूतः भैमी देवराजं वरिष्यतीति बुद्धा अन्तर्मनसि सभयो भययुक्तः तथा निजसखीवचनं भैमी करिष्यत्येवेति बुद्धा भग्नमति-शयं कृशा क्षीणा आशा भैमीलिप्सा यस्य तादृशः । मध्येसभमिति पारेमध्ये षष्ठ्या-वेत्यव्ययीभावनिपातितम् । सम्भालयामासेति भलभाषण इत्यस्य चौरादिकस्य रूपम् । ह्लादिनी सभ्भली सभे इत्यमरः ॥ ७६ ॥

इतः परमिन्द्रदूत्या विज्ञापनमनुवदति । लिपिरिति । विज्ञापयन्त्याम् इन्द्र-वचनविज्ञापनं कुर्व्वत्याम् इन्द्रस्य दूत्यां मयि अवधानस्य चित्तैकाग्रत्वस्य दानमेव प्रसादं रचय कुरु मया विज्ञाप्यमानमिन्द्रवक्तव्यं सावधाना शृण्वित्यर्थः ननु त्वच्चेदिन्द्रदूती तर्हि मदर्थी इन्द्रस्य लिपिर्दर्शयितव्येत्याशङ्कामिन्द्रविशेषणेनापनयति किम्भूतस्य भुवि पृथिव्यां वर्त्तमानैर्जनैः दैवी देवसम्बन्धिनी लिपिर्न सुपठा न सुखेन पठितुं शक्या इति हेतो-स्तुभ्यं त्वदर्थं मयि प्रेषितं वाचिकं सन्देशवचनं तेन तादृशस्य । सन्देशवाग्वाचिकं स्यादित्यमरः ॥ ७७ ॥

सलीलमिति । हे भैमि वासव इन्द्रः सलीलं सविलासं यथा तथा आलिङ्गनया आश्लेषेण उपपीडम् उपपीड्य गाढमालिङ्गेत्यर्थः त्वाम् अनामयम् आरोग्यं पृच्छति

यः प्रेर्य्यमाणोऽपि हृदा मघोन-
स्त्वदर्थनायां ह्रियमापदागः ।
स्वयंवरस्थानजुषस्तमस्य
बधान कण्ठं वरणस्रजाशु ॥ ७९ ॥
नैनं त्यज क्षीरधिमन्थनाद्यै-
रस्यानुजायोपमितामरैः श्रीः ।
अस्मै विमथ्येक्षुरसोदमन्यां
श्राम्यन्तु नोत्थापयितुं श्रियन्ते ॥ ८० ॥

हे भैमि तव अनामयं विद्यते कच्चिदिति जिज्ञासतेत्यर्थः । शेषो विशेषस्तु तस्येन्द्रस्य रोमभिः कर्त्तृभिस्तव आश्लेषकथया आलिङ्गनकथाश्रवणादेव अपनिद्रैरस्वप्नैरुद्गतैः सद्भिर्भवत्यै तुभ्यं सन्दिष्टः तवालिङ्गनकथामात्रेणैव सत्वोदयाज्जातेन रोमाञ्चेन त्वयि अतितरां सानुरागो जात इति सूचितमित्यर्थः तस्मात्त्वया सोऽनुग्राह्य इति भावः । दमयन्त्याः क्षत्रियपुत्रीत्वाद्युज्यत एवानामयशब्देनारोग्यजिज्ञासा । तथा च मनुः ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव चेति ॥ ७८ ॥

य इति । हे भैमि मघोन इन्द्रस्य यः कण्ठो हृदा मनसा प्रेर्य्यमाणोऽपि सत्वरीक्रियमाणोऽपि त्वदर्थनायां तव याच्ञायां विषये ह्रियं लज्जालक्षणम् आगोऽपराधम् आपत् प्राप्तवान् तं स्वयंवरस्थानजुषः स्वयंवरस्थानभागिनोऽस्येन्द्रस्य कण्ठं वरणस्रजा वरणमालया आशु शीघ्रं बधान बन्धनं प्रापय अपराधकारिणो हि झटिति बन्धनं युज्यत इन्द्रस्त्वय्यतितरां जातानुरागस्तं वृणीष्वेति भावः । अत्रानुकूलालङ्कारः । अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेदिति लक्षणात् ॥ ७९ ॥

नैनमिति । हे भैमि एनम् इन्द्रं न त्यज अङ्गीकुर्व्वित्यर्थः यतः क्षीरधिमन्थनात्

लोकस्रजि द्यौर्दिवि चादितेया-
अप्यादितेयेषु महान्महेन्द्रः।
किङ्कर्त्तुमर्थी यदि सोऽपि रागा-
ज्जागर्त्ति कक्षा किमतः परापि ॥ ८१ ॥

क्षीरसमुद्रविलोड़नात् यैरमरैरस्येन्द्रस्य अनुजाय उपेन्द्राय नारायणार्थं श्रीर्लक्ष्मीरुद्गमिता उत्थापिता ते देवा असौ इन्द्रार्थम् इक्षुरसोदं इक्षुरससमुद्रं विमथ्य विलोड्य अन्यां श्रियम् उत्थापयितुम् उद्गमयितुं न श्राम्यतु न परिश्रमं प्राप्नुवन्तु अतो देवेषु दयां प्रकाश्य इन्द्रं वृणुष्वेत्यर्थः। क्षीरसमुद्रं निर्मथ्य यैरमरैर्लक्ष्मीः उत्थाप्य इन्द्रानुजाय दत्ता ज्येष्ठत्वात्तस्यापि पूज्याय इन्द्राय ततोऽप्यधिका दातव्या सा च क्षीरसमुद्रादुत्तमस्य इक्षुरससमुद्रस्य मथनं विना न प्राप्यत इति तन्मथने तेषां प्रयासः स्यात् त्वत्प्राप्त्या तु स तेषां न भविष्यति। त्वं हि लक्ष्मीतोऽप्यतिसुन्दरीति भावः अतिसौन्दर्येण त्वमेव इक्षुरससमुद्रसम्भवा लक्ष्मीरित्यर्थः ॥ ८० ॥

लोकेति। हे भैमि लोकस्रजि भुवनश्रेणीमध्ये द्यौः स्वर्गो महती अनेन भूमिजाम् राज्ञो मा विवहेति सूचितं। दिवि च स्वर्गे च आदितेया अदितिपुत्रा देवा महान्तः अनेन च युद्धसम्मुखमरणादिना प्राप्तस्वर्गाणां राज्ञां गन्धर्वादीनाञ्च निषेधः सूचितः। तर्हि यक्षादिभिः किमपराद्धमित्यत आह आदितेयेष्वपि देवेष्वपि महेन्द्रो महान् उत्कृष्टः। सोऽप्येवंविधो महेन्द्रोऽपि रागादनुरागात् किंकर्त्तुं किङ्करीभवितुं तव दासत्वमङ्गीकर्त्तुं यदि अर्थी याचको भवति तर्हि अतः परापि कक्षा स्पर्द्धा किं जागर्त्ति विद्यते अपि तु नैवैतादृशी विद्यते इन्द्रोऽपि तव किङ्करीभवितुमिच्छतीत्येतदेव महत् स्पर्द्धास्थानमित्यर्थः। तव सदृशी कापि सौभाग्यवती सौन्दर्यवती च नास्तीति भावः। कक्षा स्यादन्तरीयस्य पश्चादञ्चलपल्लवे। स्पर्द्धापदे ना दोर्मूले कच्छवीरुत्तृणेऽपि चेति मेदिनी ॥ ८१ ॥

पदं शतेनाप मखैर्यदिन्द्र-

स्तस्मै स ते याचनचाटुकारः ।

कुरु प्रसादं तदलंकुरुष्व

स्वीकारकृद्भ्रूनटनश्रमेण ॥ ८२ ॥

मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे

देवे भवेद्देवरि माधवे वा ।

श्रेयः श्रियां यातरि यच्च सख्यां

तच्चेतसा भाविनि भावयस्व ॥ ८३ ॥

पदमिति । हे भैमि इन्द्रः शतेन मखैर्यज्ञशतेन यत् पदम् आप प्राप्तवान् तस्मै पदाय स इन्द्रस्ते तव याचने प्रार्थनायां चाटूनि प्रियवचनानि करोतीति तादृशो भवतीति शेषः अतस्त्वमिन् प्रसादं कुरु प्रसन्ना भव तत् ऐन्द्रपदञ्च स्वीकारकृदङ्गीकार-सूचकं यद्भ्रुवो नटनं चालनं तत्र यः श्रम आयासस्तेन कारणेन अलङ्कुरुष्व शोभय। इन्द्रेण यज्ञशतं कृत्वा महता परिश्रमेण यत् पदं लब्धं तत्त्वं भ्रूभङ्गेनाङ्गीकुरुष्वेत्यर्थः इन्द्रवरणे स्वर्गाधिपत्यं ते भविष्यतीति भावः । चाटुकारेति चाटुशब्दस्य शब्दादिगणपाठादेव हेत्वादावशब्दादेरित्यादिना टङो निषेधात् कर्म्मणो ण्डिति अट् ॥ ८२ ॥

मन्दाकिनीति । मन्दाकिनीनन्दनयोः स्वर्गङ्गानन्दनकाननयोर्विहारे जलक्रीडायां वनक्रीडायाञ्च यत् श्रेयः सुखं भवेत् तथा देवे अस्माकं प्रभौ इन्द्रे च यच्छ्रेयो भवेत् तथा देवरि भर्त्तुर्भ्रातरि माधवे वा नारायणे च यच्छ्रेयो भवेत् तथा सख्यां सहचर्य्यां यातरि देवरपत्न्यां श्रियां लक्ष्म्यां यच्च श्रेयो भवेत् हे भाविनि विचार-चतुरे दमयन्ति तत् सर्व्वं चेतसा मनसा भावयस्व विचारय इन्द्रवरणे भवेदुक्

रज्यस्व राज्ये जगतामितीन्द्रा
द्याञ्चाप्रतिष्ठां लभसे त्वमेव ।
लघूकृतस्त्वं बलियाचनेन
यत्प्राप्तये वामनमामनन्ति ॥८४॥
यानेव देवान्नमसि त्रिकालं
न तत्कृतघ्नीकृतिरौचिती ते ।

श्रेयःप्राप्तिर्भविष्यतीत्यर्थः तस्मादन्यान्नृपतीन् देवादीन् वा परित्यज्य इन्द्रमेव वृणुष्वेति भावः । भ्रातुः स्युर्यातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदेवरावित्ति भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परमिति चामरः ॥ ८३ ॥

रज्यस्वेति ॥ जगतां त्रयाणां भुवनानां राज्ये रज्यस्व अनुरक्ता भव इति इन्द्रात् सकाशात् याच्ञाप्रतिष्ठां प्रार्थनाजनितमाहात्म्यं त्वमेव लभसे प्राप्स्यसि न त्वन्येत्यर्थः । राज्यञ्च नावज्ञास्पदमित्याह यस्य राज्यस्य प्राप्तये बलियाचनेन लघूकृतः खर्व्वीकृतः अथ च अवमानास्पदीकृतः स्व आत्मा येन तं नारायणं वामनं खर्व्वम् आमनन्ति कथयन्ति पुराणज्ञा इति शेषः याचनजन्यलाघवादेव तं वामनं कथयन्तीत्यर्थः । नारायणेन स्वलाघवमङ्गीकृत्यापि यद्राज्यमिन्द्रार्थं याचितं तद्राज्ये त्वमेव रज्यस्वेतीन्द्रेण स्वयं प्रार्थितायास्तव प्रतिष्ठा कथं न भवति तस्मात्तद्राज्यभोगाय इन्द्रमेव वृणुष्वेति भावः ॥ ८४ ॥

यानिति ॥ हे भैमि त्वं त्रिकालं त्रिसन्ध्यं व्याप्य यानेव देवान् नमसि नमस्करोषि तत्कृतघ्नीकृतिस्तेषां कृतघ्नीकरणं ते तव न औचिती उचितं त्वया देवा अकृतज्ञा न क्रियन्तामित्यर्थः तर्हि किं कर्त्तव्यमित्यत आह त्रिसन्ध्यं त्रिकालं त्वत्पदयोस्तव चरणयोः पतिष्यतस्तान् देवानपि अनृणान् ऋणशून्यान् विधातुं कर्त्तुं प्रसीद प्रसन्ना भव एतावत्कालं त्वया देवाः प्रणताः संप्रति तेऽपि त्वयि प्रतिप्रणामेन

प्रसीद तानप्यनृणान् विधातुं
प्रतिव्रतस्त्वत्पदयोस्त्रिसन्ध्यम् ॥८५॥
दूत्युक्तवत्या निहितादरेण
भैम्या गृहीता मघवत्प्रसादः ।
स्रक् पारिजातस्य ऋते नलाशां
वासैरशेषामपुपूरदाशाम् ॥८६॥
आर्ये विचार्यालमिहेति कापि
योग्यं सखि स्यादिति काचनापि ।

कृतज्ञा भवितुमिच्छन्ति तदिन्द्राणी भूत्वा प्रतिप्रणामस्वीकारेण देवेष्वप्यनुग्रहं प्रकाशयेत्यर्थः किमधिकं वक्तव्यम् इन्द्रे वृते देवनमस्यापि भविष्यसीति भावः । त्रिकालं त्रिसन्ध्यमिति द्विगुसमासनिष्पन्नं पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम् ॥ ८५॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तम् उक्तवत्या इन्द्रदूत्या निहिता समर्पिता मघवत इन्द्रस्य प्रसादः प्रसादरूपा पारिजातस्य स्रक् माला वासैः परिमलैः अथ च भैम्यामवस्थानैः करणैः नलस्य आशाम् अभिलाषम् ऋते विना अशेषां समस्ताम् आशाम् आशापदप्रतिपाद्यां दूत्यादिवाञ्छां दिशञ्च अपुपूरत् पूर्णां चकार । किम्भूता आदरेण देवप्रसादोऽयमितिश्रद्धया भैम्या गृहीता । भैम्या आदरेण मालाया गृहीतत्वात् इयमिन्द्रेऽनुरक्ता जाता. कथमन्यथा इन्द्रप्रसादं सादरं गृहीतवतीति निश्चित्य नलो भैमीप्राप्तौ शिथिलाशो जातः । इन्द्रदूत्यादीनाञ्चाशा तत एव संपूर्णा जातेति भावः । नलाशामिति ऋते युक्तादृद्वितीया चेति द्वितीया । वासो गृहेऽप्यवस्थाने सौरभेऽपि च कथ्यते इति विश्वः । आशा तृष्णादिशोः स्मृतेति धरणिः ॥ ८६ ॥

अथेन्द्रवरणासम्मतानां सखीनां वचनमनुवदति ॥ आर्य्ये इति ॥ कापि सखी हे आर्य्ये मान्ये भैमि इह इन्द्रवरणविषये विचार्य्य विविच्य

ओङ्कार एवोत्तरमस्तु वस्तु
मङ्गल्यमत्रेति च काप्यवोचत् ॥८७॥
अनाश्रवा वः किमहं कदापि
वक्तुं विशेषः परमस्ति शेषः ।
इतीरिते भीमजया न दूतो
मालिङ्गदालीश्च मुदामियत्ता ॥८८॥

अलम् अविचार्य्यैव स्वीकर्त्तव्यमित्यर्थः इति अवोचत् उक्तवती तथा काचनापि सखी हे सखि भैमि इन्द्रवरणं योग्यमुचितं स्यादित्यवोचत् तथा कापि च सखी अत्र इन्द्रवरणविषये अङ्गीकारसूचकम् ओङ्कार एव वस्तु वास्तविकं मङ्गल्यं मङ्गलाय हितमेव उत्तरम् अस्तु भवतु ओमित्युच्चार्य्य स्वीक्रियतामित्यर्थः इत्यवोचत् । विचार्य्येति निषेधार्थालं खलु युक्ताहेति क्त्वा ततो यच । ओङ्कारस्य मङ्गल्यत्वं यथा । ओङ्कारश्चाय शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिका वुभाविति स्मृतिः ॥ ८७ ॥

अथ भैमीवचनमाह ॥ अनाश्रवेति ॥ हे सख्यः अहं कदापि कदाचिदपि वो युष्माकं किम् अनाश्रवा वचनाकारिणी अपि तु सर्व्वदैव भवतीनां वचनकारिणीत्यर्थः परं किन्तु शेषोऽवशिष्टो विशेषोऽस्ति अत्र किञ्चिद्वक्तव्यं विद्यत इत्यर्थः इति भीमजया दमयन्त्या ईरिते उक्ते सति मुदां हर्षाणाम् इयत्ता परिमितता दूतीम् इन्द्रदूतीम् आलीर्भैमीसखीश्च नालिङ्गत् न प्राप्नोति स्म अस्माकं वचनं करिष्यतीति बुद्ध्वा अपरिमितमेव हर्षं ताः प्रापुरित्यर्थः । पूर्व्वं भवतीनां सर्व्वं वचनं कृतम् अस्मिन् विषये तु तन्न करिष्यामीति मनसिकृत्य भैम्या अनाश्रवावइत्याद्युक्ता वक्तुं विशेषइत्याद्युक्ता तास्तु भैमी इन्द्रवरणं करिष्यत्येव किन्तु वक्तुं विशेष इत्यादिकथनात् कञ्चिन्नियमं कृत्वा तत् करिष्यतीति भ्रान्त्या हर्षातिशयं प्रापुरिति भावः ॥ ८८ ॥

भैमीञ्च दूत्यञ्च न किञ्चिदाप
मिति स्वयं भावयतो नलस्य ।
आलोकमात्राद्यदि तन्मुखेन्दो
रभून्न भिन्नं हृदयारविन्दम् ॥८९॥

ईषत्स्मितच्चालितसृक्कभागा
दृक्संज्ञया वारिततत्तदालिः ।
स्रजा नमस्कृत्य तयैव शक्रं
तां भीमभूरुत्तरयाम्बभूव ॥९०॥

नलस्य तात्कालिकीं चिन्तामाह ॥ भैमीञ्चेति ॥ अहं भैमीञ्च दूत्यञ्च किञ्चिदपि द्वयोरन्यतरमपि नापं न प्राप्तवानस्मि इति स्वयं भावयतः इन्द्रे जातानुरागा भैमी कथं मया लभ्या नाभूद्वा तस्यालाभः कीर्त्तिकरं दूत्यमपि न कृतम् इन्द्रदूत्यैव तस्य कृतत्वादिति मनसि चिन्तयत इत्यर्थः नलस्य हृदयारविन्दं हृदयकमलं यदि यन्न भिन्नं न विदीर्णम् अभूत् तत् तन्मुखेन्दोर्भैमीमुखचन्द्रस्य आलोकमात्राद्दर्शनादेव न त्वन्यस्माद्धेतोः । अत्र यदीति यदर्थे यदि सम्भावनायाम्वा तन्मुखेन्दोरालोकमात्रादेव नलस्य हृदयारविन्दं भिन्नं नाभूदिति सम्भाव्यते यद्यपि चिन्तातिशयवशात्तस्य हृदयस्फोटेन भवितव्यं तथापि स्वभावतएवानन्दजनकस्य भैमीमुखस्य दर्शनेन दुःखापगमात् इन्द्रानादरसूचकस्य दर्शनेनानन्दोदयाद्वा तेन न भूतमिति भावः अथच कमलं चन्द्रप्रकाशाद्भिन्नं विकसितं यन्न भवति तद्युक्तमिति ध्वनिः॥८९॥

इतः परमसम्मतेन्द्रपरिग्रहाया भैम्या इन्द्रदूतीं प्रति वचनमनुवदितुमुपक्रमते ॥ ईषदिति ॥ ईषत्स्मितेन अत्यल्पहसनेन चालितौ धवलीकृतौ सृक्कभागौ ओष्ठप्रान्तभागौ यया तादृशी भीमभूर्भैमी दृक्संज्ञया चक्षुर्भङ्ग्या वारिता निषिद्धास्तास्ताः आर्य्ये विचार्य्यात्र मित्यादिना प्रवर्त्तयन्त्य आलयः सख्योयया तादृशी सती तयैव स्रजा

स्तुतौ मघोनस्त्यज साहसिक्यं
वक्तुं कियत्तं यदि वेद वेदः ।
इष्टोत्तरं साक्षिणि हृत्सु नृणा-
मज्ञातृविज्ञापि ममापि तस्मिन् ॥ ८१ ॥
आज्ञां त्वदीयामनु कस्य नाम
नकारपारुष्यमुपैति जिह्वा ।

पारिजातमालया शक्रमिन्द्रं नमस्कृत्य मालैव मे महान् प्रसाद इति कृत्वा तामिन्द्रदूतीम् उत्तरयाम्बभूव तां प्रति उत्तरं कृतवती एतादृश-नलानुरक्तामपि मामन्यार्थं प्ररोचयन्तीति कौतुकवशेनेषद्धसनं कृतम्। प्रान्तावोष्ठस्य सृक्कणी इत्यमरः ॥ ८० ॥

उत्तरवचनमेवाह ॥ स्तुताविति ॥ हे इन्द्रदूति मघोनइन्द्रस्य स्तुतौ स्तवे साहसिक्यं साहसं त्यज मुञ्च। यतोवाचोनिवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतेः स्तोतुमशक्यस्य विशुद्धचैतन्यरूपस्य तस्य स्तवं माकार्षीरित्यर्थः यतस्तमिन्द्रं वक्तुं वर्णयितुं यदि वेद जानाति तर्हि वेदः कियत् किञ्चिद्वेद नान्यः तथाच पुष्पदन्तः अतद्व्यावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपीति अतस्तादृशस्य वर्णने तव महदेव साहस-मित्यर्थः। तर्हि नासौ स्तूयतां त्वया तु इन्द्राय वक्तव्यमुत्तरं कथ्यता-मित्यतआह नृणां मनुष्याणां हृत्सु अन्तःकरणेषु साक्षिणि द्रष्टरि अन्तःकरणवर्त्तिसकलविषयाभिज्ञे इत्यर्थः मायोपहितचैतन्यरूपे ईश्वरसाक्षिणि वा वेदान्तिनां मतेऽपरोक्षज्ञानविषयस्येश्वरसाक्षि-वेद्यत्वाभ्युपगमात् तथाविधे तस्मिन्निन्द्रे अज्ञातारमजानानं विज्ञाप-यितुं बोधयितुं शीलमस्य तादृशम् उत्तरं प्रतिवचनं वृथा निष्फलम् उत्तरं हि अज्ञातारं प्रत्येव सार्थकं न तु सर्व्वज्ञं प्रतीत्यर्थः नाह-मिन्द्रं वरिष्यामि किन्तु नलमेव वरिष्यामीति मम मनसि स्थितमुत्तर-मिन्द्रोजानात्येव किमर्थं तद्वक्तव्यमिति भावः। इरस्त्वत्र साक्षिशब्द-योगे स्वाम्याद्यैरिति सप्तमी ॥ ८१ ॥

आज्ञामिति ॥ नाम सम्भावनायां कस्य नाम जिह्वा कर्त्री तदी-

प्रह्वा तु तां मूर्द्ध्नि निधाय मालां
बालापराध्यामि विशेषवाग्भिः ॥९२॥
तपःफलत्वेन हरेः कृपेय
मिमन्तपस्येव जनं नियुङ्क्ते ।
भवत्युपायं प्रति हि प्रवृत्ता
वुपेयमाधुर्य्यमधैर्य्यकारि ॥९३॥

याभिन्द्रसम्बन्धिनीम् आज्ञाम् अनु लक्ष्यीकृत्य नकारेण न करोमीति नकारघटितवाक्येन पारुष्यं काठिन्यम् उपैति गच्छति अपि तु न कस्यापि सर्व्वैरपि तदाज्ञा क्रियतएवेत्यर्थः तर्हि त्वयापि क्रियतामित्यतआह तु पुनरर्थे याला त्वहं प्रह्वा नम्रासती तामिन्द्राज्ञां मालां मालामिव मालारूपां ताम्वा मूर्द्ध्नि निधाय गौरवात् शिरसि स्वीकृत्य विशेषवाग्भिर्विशेषवचनैर्वक्ष्यमाणप्रकारैरपराध्यामि अपराधं युक्ता भवामि अन्तत्वादाज्ञाया अकरणेऽप्यपराधो नाङ्गीकर्त्तव्य इति बालापदेन सूचितं भूमीन्द्रस्य वरिष्यमाणत्वान्मालापि शिरसि निहिता ॥९२॥

तप इति ॥ इयमेतादृशी हरेरिन्द्रस्य कृपा अनुकम्पा तपःफलत्वेन पूर्व्वजन्मकृततपसः फलरूपतया इमं मल्लक्षणं जनं तपस्येव स्वकारणभूतायां तपस्यायामेव नियुङ्क्ते पुनः प्रेरयति येन तपसेयं कृपा लब्धा तत्तपः पुनः कर्त्तुं मां प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ननु तपसः फले जाते किमर्थं ते पुनरपि तपसि प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह हि यस्मात् उपेयस्य फलस्य माधुर्य्यं वैचित्र्यं कर्त्तृ उपायं स्वसाधनं प्रति उद्दिश्य प्रवृत्तौ अधैर्य्यकारि भवति धैर्य्यं नाशयति तत्रैव पुनः प्रवर्त्तयितुं त्वरयतीत्यर्थः । यथा तपसोपायेनात्यन्तदुर्लभापीन्द्रकृपा प्राप्ता तथा तपसैवोपायेन नलः प्राप्स्यतइति निश्चित्य पुनःस्तपःकरणे मम प्रवृत्तिर्जायत इति भावः नाहमिन्द्रकृपालक्षणफललाभान्निःस्पृहास्मि किन्तु नलप्राप्तिलक्षणमुत्कृष्टफलान्तरमपि लब्धुकामास्मीति परमार्थः ॥९३॥

शुश्रूषिताहे तदहं तमेव
पतिं मुदेऽपि व्रतसम्पदेऽपि ।
विशेषलेशोऽयमदेवदेह
मंशागतन्तु क्षितिभृत्तयेह ॥८४॥
अश्रौषमिन्द्रादरिणीर्गिरस्ते
सतीव्रतातिप्रतिलोमतीव्राः ।

तर्हि किमितरदेवोपासनरूपां तपस्यां करिष्यसीत्यत आह ॥ शुश्रूषिताहे इति ॥ तत्तस्मादहं मुदेऽपि हर्षाय च व्रतसम्पदेऽपि नियमसम्पत्तये च तमेव इन्द्रमेव पतिं प्राणेशं शुश्रूषिताहे सेविष्ये इन्द्रमेव पतिं कृत्वा तत्सेवारूपं तपः करिष्यामि तेन मम हर्षो व्रत सम्पत्तिश्च भविष्यतीत्यर्थः तर्हि अस्माकं मनोरथः सम्पूर्ण एवेत्यत आह अयन्तु अयं पुनर्विशेषलेशोऽत्यल्पोविशेषः इह पृथिव्यां क्षितिभृत्तया क्षितिपालत्वेन अंशेन भागेनागतम् अदेवदेहं मनुष्यशरीरं भूमीन्द्रं नलमेव शुश्रूषिताहे न तु देवदेहं देवेन्द्रमिति। अंशेन लोकपालानां जायते पृथिवीपतिरिति स्मरणादिन्द्रस्याप्यंशसत्वान्नलरूपमिन्द्रं वरीष्यामि नतु युष्माकं प्रभुमिन्द्रमित्यर्थः। शुश्रूषिताहे इति स्मादेः सन्यनुज्ञाप्रत्याङ्भ्युवइत्यात्मनेपदं लुटउत्तमपुरुषैकवचनं ताहे ॥ ८४ ॥

अश्रौषमिति ॥ हे इन्द्रदूति अहम् इन्द्रस्य आदरः प्रशंसा विद्यते यासु तादृशीस्ते तव गिरोवचनानि अश्रौषं श्रुतवती किम्भूता गिरः सतीव्रतस्य साध्वीव्रतस्य अतिप्रतिलोमा अत्यन्तप्रतिकूला अतएव तीव्रा अतिदुःसहाः पतिव्रतायाः परपुरुषप्रशंसासूचकवचन श्रवणमतिदुःसहमनुचितञ्च तस्मान्मया.तव यादृग्वचनं यच्छ्रुतं तदनुचितमेव कृतमिति भावः। अनूढायास्ते कुतः पातिव्रत्यव्याघात इत्याशङ्क्याह अहं स्वमात्मानं मनसान्तःकरणेन प्राक् पूर्व्वं अमराय देवेन्द्राय न प्रादिषि न प्रदत्तवती किन्नाम किन्तु नराय मनुष्याय तस्मै इन्द्राय

स्वं प्रागहं प्राद्दिषि नामराय
किन्नाम तस्मै मनसा नराय ॥९५॥
तस्मिन् विमृश्यैव हृते हृदैषा
मैन्द्री दया मामनुतापिकाभूत् ।
निर्वातुकामम्भवसम्भवानां
धीरं सुखानामवधीरणेव ॥९६॥

भूमीन्द्राय प्राद्दिषि अथच रलयोरेकरूपत्वात् तस्मै प्रसिद्धाय नराय नलाय प्राद्दिषि अन्तःकरणेन पूर्व्वमेव नलस्य हृतत्वान्मम सतीत्व-मित्यर्थः । केचित्तु इन्द्रादरिणीति प्रथमान्तं पाठं कल्पयित्वा अह-मिन्द्रादरिणी इन्द्रगौरववती सती अश्रौषं त्वया यदुक्तं तदिन्द्र गौ-रवादेव मया श्रुतमित्यर्थः इति व्याचक्षते । द्वितीयान्तपाठस्य तु बहुषु पुस्तकेषु दृष्टत्वात् प्रचीनैर्व्याख्यातत्वाच्च स एव साधुः । प्राद्दिषीति प्रपूर्व्वदाञो लुङुत्तमपुरुषैकवचनरूपम् ॥ ९५ ॥

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् नले विमृश्यैव विचार्य्यैव हृदा मनसा हृते सति एषा ऐन्द्री इन्द्रसम्बन्धिनी दया कृपा मामनुतापिका मामनु-तापयितुं मा भूत् यदि नलो मया मनसा न हृतः स्यात्तर्हि कथञ्चि-दिन्द्रो वरणीयो वा स्यात् हृते तु तस्मिन् तत्स्य नानुशोचनमिति बुद्धा इन्द्रकृपामप्राप्यापि नाहमनुतापं प्राप्स्यामित्यर्थः अथ च मनसा नल वरणं मया विचार्य्यैव कृतमितीन्द्रमप्राप्य नाहं दुःखिनी भविष्यामीत्ये-तदेव उपमया दर्शयति इव यथा भवे संसारे सम्भव उत्पत्तिर्य्येषां तादृशानां सुखानाम् आपातरमणीयत्वात् स्रक्‌चन्दनवनितासम्भो-गादिकानां सुखाभासानाम् अवधीरणा अवज्ञा तस्मिन् तच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि हृदा विमृश्य तत्त्वतो विचार्य्य हृते स्वाभिन्नत्वेन ज्ञाते सति निर्वातुकामं मुमुक्षुं धीरं धैर्य्यशालिनं पण्डितं नानुतापयति तथा यथा वैषयिकसुखाप्राप्तिर्ब्रह्मानन्दनिर्वृतं मुमुक्षुं न दुःखयति तथा नलप्राप्तिनिर्वृतां मामिन्द्रप्राप्तिर्न दुःखयतीत्यर्थः मोक्षसुखसंसार-

वर्षेषु यद्भारतमार्य्यधुर्य्याः
स्तुवन्ति गार्हस्थ्यमिवाश्रमेषु ।
तत्रास्मि पत्युर्वरिवस्ययेह
शर्म्मोर्म्मिकिर्म्मीरितधर्म्मलिप्सुः ॥ ८७ ॥
स्वर्गे सतां शर्म्म परं न धर्म्मा
भवन्ति भूमाविह तच्च ते च ।

सुखयोर्यावदन्तरं तावन्नलप्राप्तिसुखेन्द्रप्राप्तिसुखयोरिति भावः । अनुतापिकेति तुमर्थे णकस्तस्य णकस्तुमर्थे प्रायइति त्वादित्वान्नमा मित्यत्र कर्त्तृरित्यादिना षष्ठी ॥ ८६ ॥

वर्षेष्विति ॥ आर्य्यधुर्य्या आर्य्यदेशा मन्वादयः आश्रमेषु ब्रह्मचर्य्यादिषु मध्ये गार्हस्थ्यमिव गार्हस्थ्याश्रमं यथा स्तुवन्ति तथा वर्षेषु इलावृतादिषु नवसु मध्ये यत् भारतं वर्षं स्तुवन्ति पुण्यभूमित्वात् प्रशंसन्ति तत्र तस्मिन्निह भारतवर्षे पत्युः प्राणनाथस्य नलस्य वरिवस्यया शुश्रूषयाहं शर्म्मणः सुखस्य ऊर्म्मिभिः परम्पराभिः किर्म्मीरितो मिश्रितो यो धर्म्मस्तं लिप्सुरभिलाषुकाऽस्मि । भारतवर्षे स्थित्वा नलं शुश्रूषमाणाया मम सुखं जन्मान्तरभोग्यसुखजनकपुण्यञ्च द्वयमपि भविष्यति इन्द्रवरणेतु केवलं भोगक्षयि सुखमेव भविष्यति तस्मान्नल एव मया मनसि वृत इति भावः । यथा वायुं समाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्वे जन्तवः तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्त्तन्ते सर्व्व आश्रमाः। यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् । गृहस्थेनैव धार्य्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृहीति मनुः । गायन्ति देवाः किमु गीतकाले जातास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति ते नो पुरुषाः सुधाभुज इति स्मृतिः । वरिवस्या तु शुश्रूषेत्यमरः ॥ ८७ ॥

पूर्व्वोक्तमेव व्यक्तीकुर्व्वती ब्रूते ॥ स्वर्ग इति ॥ स्वर्गे सतां तिष्ठतां जनानां परं केवलं शर्म सुखं भवति न धर्मा न पुण्यानि भवन्ति तस्य केवलं भोगभूमित्वात् इह भारतभूमौ तच्च शर्म च ते च धर्माश्च भवन्ति

शक्या मखेनापि मुदोऽमराणां
कथं विहाय द्वयमेकमीहे ॥९८॥
साधोरपि स्वः खलु गामिताधो
गामी स तु स्वर्गमितः प्रयाणे ।
इत्यायती चिन्तयतो हृदि द्वे
द्वयोरुदर्कः किमु शर्करे न ॥९९॥

भारतस्य कर्म्मभोगभूमित्वात् । नन्विन्द्रे वृते तत्प्रीतिः सुलभा इतरथा कथं सा भवेदित्याशङ्क्याह अमराणां न केवलमेकस्येन्द्रस्य सकलानामपि देवानां मुदः प्रीतयो मखेनापि यज्ञेनापि शक्याः साध्याः। स्वर्गे केवलमिन्द्रस्य वरणेन प्रीतोभविष्यति अत्र तु यज्ञेन सर्व्व एव देवाः प्रीताभविष्यन्तीत्यर्थः । अतः सुखधर्म्मसकलामरप्रीतीनां तिसृणां मध्ये धर्म्मसकलामरप्रीत्योर्द्वयं विहाय त्यक्त्वा कथम् एकं सुखमात्रम् ईहे इच्छामि तस्मान्नले वृते सुखादित्रयप्राप्तेर्नलवरणमेव ज्याय इति भावः। अन्योऽपि यत्र बहु प्राप्नोति तदेव स्पृहयति। केचित्तु द्वयमित्यत्र त्रयमिति पठित्वा व्याख्यायां व्याकुलीभवन्ति ॥ ९८ ॥

ननु धर्म्मस्य देवानां प्रीतेश्च सुखमेव फलं तच्चेदिन्द्रवरणेनाल्पायासेन लभ्यं तत् किं यज्ञाद्यनुष्ठानप्रयासेनेत्याशङ्क्य स्वर्गसुखमाक्षिपति ॥ साधोरिति ॥ साधोर्धार्म्मिकस्यापि स्वः स्वर्गात् प्रयाणे खलु निश्चितम् अधोगामिता अधःपातिता अमुत्र कर्म्मचितो लोकः क्षीयते इत्यादिश्रुतेः । ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति भगवद्गीतावचनाच्च । इतो मर्त्यलोकात्तु प्रयाणे स साधुः स्वर्गे गामी स्वर्गस्य गन्ता पुण्यवत्त्वात् । अनिर्व्वचनीयानि सप्त स्वः क्रमेण गच्छति पुण्यकृदित्यादिश्रुतेः । इति द्वयोः स्वर्गमर्त्ययोर्द्वे आयती उत्तरकालौ हृदि चिन्तयतो विचारयतो जनस्य तयोर्द्वयोरुदर्क उत्तरफलं किमु द्वे शर्करे न, कपालिकाखण्डविशतो न अपितु

प्रक्षीण एवायुषि कर्मकृष्टे
नरान्न तिष्ठत्युपतिष्ठते यः ।
बुभुक्षते नाकमपथ्यकल्पं
धीरस्तमापातसुखोन्मुखं कः ॥१००॥

तद्रूपमेव स्वर्गस्योत्तरफलं कपालिकारूपमतिनिकृष्टं मर्त्यस्योत्तरफलं गुड़विकृतिरूपमत्युत्कृष्टम् अधोगामित्वादूर्द्ध्वगामित्वाच्चेत्यर्थः । तस्मान्मर्त्यलोके नलपरिचर्य्यैव मम श्रेयस्करोति भावः । उत्तरःकाल आयतिरित्यमरः उदर्कः फलमुत्तरमिति च शर्करा खण्डविकृतावुपलेखर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि चेति मेदिनी । गामीति भविष्यति गमादेरिति णिन् तस्य च भविष्यदणिनो णिनिति वादित्वान्न कर्म्मणि षष्ठी ॥ ९९ ॥

सर्व्वथा स्वर्गलिप्सा न कर्त्तव्येत्याह ॥ प्रक्षीण इति ॥ यो नाकः कर्मकृष्टैः कर्मवशात् । सप्तम्यन्तपाठे कर्म्मकृष्टे कर्म्मोपार्ज्जिते । आयुषि जीवितकाले प्रक्षीण एव क्षीणे सत्येव नरान् मनुष्यान् उपतिष्ठते सङ्गच्छति किन्तु तिष्ठति विद्यमाने आयुषि नोपतिष्ठते जीवतां प्रायेण स्वर्गगमनादर्शनात् यद्वा यो नाकः आयुषि स्वर्गभोगावच्छिन्नकाले कर्म्मवशात् प्रक्षीण एव प्रक्षीणमात्रे सति नरान् स्वर्गिणो नोपतिष्ठते न मैत्रीकरोति न स्वस्मिन् स्थापयतीत्यर्थः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीत्युक्तवचनात् किन्तु तिष्ठति आयुषि उपतिष्ठते स्वस्मिन् स्थापयतीत्यर्थः न तिष्ठति स्वयं न स्थिरं भवतीति तु वक्तव्यः । तं नाकं स्वर्गं को धीरः पण्डित बुभुक्षते भोक्तुमिच्छति अपि तु मूर्ख एव बुभुक्षत इत्यर्थः । किम्भूतम् अपथ्यकल्पम् अहिततुल्यं तथा आपातसुखोन्मुखं दुःखोदर्कत्वात् प्रथमत एव सुखाभासजनकं प्रथमान्तपाठे तु आपात एव सुखभोगोन्मुख इत्यर्थः आपातं पतनात् पूर्वं सुखोन्मुखं सुखदानप्रवृत्तमिति केचित् तस्मान्नल एव वरणीयो नेन्द्र इति भावः । उपतिष्ठत इति सङ्गतिमैत्रीकरणयोश्चेत्यात्मने पदम् ॥१००॥

इतीन्द्रदूत्यां प्रतिवाचमर्द्धे
प्रत्युह्य सैषाभिदधे वयस्याः ।
किञ्चिद्विवक्षोल्लसदोष्ठलक्ष्मी
जितापनिद्रद्दलपङ्कजास्याः ॥१०१॥
अनादिधाविस्वपरम्पराया
हेतुस्रजः स्रोतसि वेश्वरे वा ।

अत्रान्तरे सखीनामिन्द्रानुकूलां विवक्षां निश्चित्य इन्द्रदूतीं प्रत्युत्तरदानमसमाप्यापि सखीरेव भैमी प्रत्यूचे इत्याह ॥ इतीति ॥ एषा दमयन्ती इन्द्रदूत्यां विषये इति पूर्व्वोक्तप्रकारां प्रतिवाचं प्रत्युत्तरम् अर्द्धे मध्य एव प्रत्युह्य सविघ्नां कृत्वा असमाप्येत्यर्थः वयस्या निजसखीरभिदधे उवाच। किम्भूता वयस्या किञ्चिद्विवक्षया इन्द्रानुकूलं किञ्चिद्वक्तुमिच्छया उल्लसन्तौ स्फुरन्तौ यावोष्ठौ तयोर्लक्ष्म्या शोभया जितं सदृशीकृतम् अपनिद्रद्दलम् ईषद्विकसद्दलं पङ्कजं पद्मं येन तादृशम् आस्यं मुखं यासां तादृशीः। इन्द्रदूत्याः प्रत्युत्तरं त्यक्त्वा सखीनां निषेधार्थमुवाचेत्यर्थः। तासामोष्ठौ पद्मदलसदृशौ मुखञ्च पद्मसदृशमित्यर्थः। अपनिद्रदिति अपनिद्रमिवाचरदिति कर्त्तु राय इत्यादिना आयस्तल्लुक् ततः शतृ। प्रत्युह्येति प्रपूर्व्वादूहतेः क्त्वा यच् उपसर्गादूहो ह्रस्वेति ह्रस्वः। विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूह इत्यमरः ॥ १०१ ॥

यदभिदधे तदाह ॥ अनादीति ॥ अनादि आदिशून्यं यथा तथा धाविन्या अनवरतशीलायाः पुनःपुनरावर्त्तमानाया इत्यर्थः स्वस्य जीवात्मनः परम्परायाः अथवा हेतूनां नियामकानाम् आवर्त्तनकारणानां वा अदृष्टानां स्रजः परम्परायाः स्रोतसि प्रवाहे वा सर्व्वेषां नियामके ईश्वरे वा एष सकलो जनो यस्मादायत्ता प्राक्तनशुभाशुभकर्म्माधीना ईश्वराधीना वा बुद्धिर्यस्य तादृशो भवति तत्तस्माद्धो आर्य्यो बुद्धिमत्यः सख्यः भवतीभिरीदृशः पराधीनो मल्लक्षणो जनः पर्य्यनुयुज्य

आयत्तधीरेषजनस्तदार्थ्याः
किमीदृशः पर्य्यनुयुज्य कार्य्यः ॥१०२॥
नित्यं नियत्या परवत्यशेषे
कः संविदानोऽप्यनुयोगयोग्यः ।
अचेतना सा च न वाचमर्हे
द्वक्ता तु वक्ता श्रमकर्म्म भुङ्क्ते ॥१०३॥

किमेवमविविच्य कर्त्तुमिच्छसीत्यादिना आक्षिप्य पृष्टा वा किं कार्य्यः किं कारयितव्यः अपि तु न किमपि अदृष्टमीश्वरो वा यथैव जनं प्रवर्त्तयति तथैव स प्रवर्त्तते न तु स्वाधीनो भूत्वा किञ्चित् करोति तथा च पूर्व्वोक्तमाक्षेपं प्रश्नं वा स नार्हति स्वातन्त्र्याभावात् तस्मादृष्टवशा-दीश्वरवशाद्वा नले जातानुरागाहं किमिति देवराजं नाङ्गीकरोमीति पर्य्यनुयोगार्हा न भवामीत्यर्थः अस्मिन् विषये युष्माभिः किमपि न वक्तव्यमिति भावः । किं करोतु नरः प्राज्ञः प्रेर्य्यमाणः स्वकर्म्म-भिरिति किं करोतु सुधीरस्मिन्नीश्वराज्ञावशंवद इति च वृद्धवचनमत्र प्रमाणमवगन्तव्यम् । अनादिधारेति रेफवत्पाठे अनादिधारिणी अ-नादिं दधाना या स्वेषामात्मनां परम्परा तस्या इत्यर्थः । अनादि-धाविश्वेति तालव्यशकारवत्पाठे अनादिं दधातीति अनादिधा तादृशी या विश्वस्य जगतः परम्परा तस्या इत्यन्वयः ॥ १०२ ॥

पूर्व्वोक्तमेव दृढ़यति ॥ नित्यमिति ॥ अशेषे समस्ते स्थावरजङ्गमा-त्मके जगति नित्यं सदा नियत्या दैवेन परवति पराधीने सति सं-विदानोऽपि विज्ञोऽपि कोजनोऽनुयोगस्य किमेवं क्रियत इत्यादिप्रश्न-स्याक्षेपस्य वा योग्योऽर्हः अपि तु न कश्चिन्मूर्खोऽपि नियत्या यथा प्रेर्य्यते तथैव सर्व्वोऽपि प्रवर्त्तत इत्यर्थः तर्हि नियतिरेवानुयुज्यता मित्य-त्राह सा च नियतिरपि वाचम् अनुयोगवचनं नार्हेत् अनुयोगयोग्या न भवति यतोऽचेतना चैतन्यशून्या अनुयोगवचनं हि सचेतनस्यैवार्हति

कोम
क्रमेलकं निन्दति कोमलेच्छुः
क्रमेलकः कण्टकलम्पटस्तम्।
प्रीतौ तयोरिष्टभुजोः समायां
मध्यस्थता नैकतरोपहासः॥१०४॥
गुणा हरन्तोऽपि हरेर्नरं मे
न रोचमानं परिहापयन्ति।

न तु पाषाणवदचेतनः तस्मात् मम नियतिरपि युष्माभिर्धियतिं वा देवराजरूपवरलाभप्रतिबन्धित्वादिना न निन्दनीयेत्यर्थः। अनुयोगे दोषमपि दर्शयति तु पुनर्वक्ता अनुयोगकारी जन वक्तुस्य मुखस्य अमरूपं कर्म भुङ्क्ते अनुभवति वक्तास्य अमहेतुकं कर्म शोषादिकम् अनुभवति वा तद्युष्माभिरस्मिन् विषये तूष्णीं स्थातव्यं दैवाधीना सती नलमेवाहं वरीष्यामीति भावः। संविदान इति समोऽकर्म्मकगमादेरित्यात्मनेपदम् ॥ १०३ ॥

भवत्वस्माभिरत्र न किञ्चिद्वक्तव्यं किन्तु देवराजं परित्यज्य मानुषमभिलषन्त्यास्तव इन्द्रदूतीनिन्दा कथं हस्तपिधेयेत्याशङ्क्याह॥ क्रमेलकमिति॥ कोमलेक्षुद्रव्याभिलाषी जनः क्रमेलकं कठिनवस्त्वभिलाषिणम् उष्ट्रं निन्दति तथा कण्टकलम्पटः कण्टकादिकठिनवस्तु-लुब्धः क्रमेलकस्तं कोमलेच्छुं निन्दति। इष्टभुजोः स्वस्वेष्टभोजनशीलयोस्तयोः कोमलेच्छुक्रमेलकयोः समायां तुल्यायां प्रीतौ सत्याम् एकतरोपहासो द्वयोर्मध्ये एकतरस्योपहासो न मध्यस्थता न माध्यस्थ्यं द्वयोरपि स्वस्वाभिलषितभक्षित्वात् न मध्यस्थेनैकतरस्योपहासः कर्त्तव्यः यद्यपि भिन्नविषयप्रवृत्तत्वात् द्वावपि परस्परनिन्दावादिनौ तथापि मध्यस्थानामेकतरनिन्दा नोचितेत्यर्थः॥ तस्मात् मम नले पक्षपातः इन्द्रदूत्यास्तु इन्द्रे पक्षपात इत्यावयोस्तुल्यायां प्रीतौ सत्यां भवतीभिरेव पक्षपातं विहाय माध्यस्थ्यं कार्यं न

न लोकमालोकयथापवर्गा-
त्त्रिवर्गमर्वाञ्चममुञ्चमानम् ॥१०५॥
आकीटमाकैटभवैरि तुल्यः
स्वाभीष्टलाभात् कृतकृत्यभावः ।

लोकतरोपहासः कार्य्य इतिभावः । उद्दे क्रमेलकमयमहाङ्गा इत्य मरः ॥ १०४ ॥

ननु तथापि नलापेक्षया इन्द्रस्याधिकगुणवत्त्वात् गुणवत्परित्यागो नोचित इत्याशङ्क्याह ॥ गुणा इति ॥ हरन्तोऽपि मनोहारिणोऽपि हरेरिन्द्रस्य गुणा अणिमादयः सौन्दर्यादयो वा मे मह्यं रोचमानं मम प्रीतिजनकं नरं मनुष्यम् अथच नलं न परिहापयन्ति न परित्याजयन्ति । ननु मनोहारित्वात् किमिति न परिहापयन्तीत्याशङ्कां दृष्टान्तदर्शनया परिहरति अपवर्गान्मोक्षादर्वाञ्चं न स पुनरावर्त्तत इत्यादिश्रुत्या मोक्षस्यैव नित्यत्वावगमादतिनिकृष्टं त्रिवर्गं धर्म्मार्थकामरूपं पुरुषार्थत्रयममुञ्चमानम् अपरित्यजन्तं लोकं जनं न आलोकयथ यूयं न पश्यथ । यथा लोकः परमनिर्वृतिप्राप्तिलक्षणं मोक्षं परित्यज्य तदपेक्षया पकृष्टमपि त्रिवर्गं सेवते तथेन्द्रं परित्यज्य नलमेवाहं सेवे जनानां रुचिरेव प्रवर्त्तिका न तु गुणाः प्रवर्त्तका इति भावः ॥ १०५ ॥

रुचिरपि व्यक्तिभेदेन नानेत्याह ॥ आकीटमिति ॥ आकीटं कीटादारभ्य आकैटभवैरि विष्णुपर्य्यन्तं सर्व्वेषां स्वाभीष्टलाभात् निजनिजाभिलषितार्थप्राप्तेः कृतकृत्यभावः कृतकृत्यत्वं चरितार्थत्वं तुल्यः समानः । विष्णुर्यथा स्वाभीष्टलाभात् कृतकृत्यो भवति तथा कीटोऽपीत्यर्थः हीनस्योत्कृष्टस्य वा स्वस्वाभिलषितप्राप्त्या कृतकृत्यतायां न कश्चिद्विशेषोऽस्तीति भावः तर्हि एकस्मिन्नर्थे सर्व्वेषां समाना रुचिर्जायतामित्यत आह भिन्नस्पृहाणां विभिन्नरुचीनां सर्वेषामर्थमर्थं प्रति च हिष्टत्वं द्वेषविषयत्वम् इष्टत्वमिच्छाविषयत्वम् अपव्यवस्थं व्यवस्थानियमरहितं एकस्मिन् वस्तुनि सर्वेषामेवेच्छा द्वेषो वा भवतीति नियमो

भिन्नस्पृहाणां प्रति चार्थमर्थं
द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम् ॥१०६॥

अध्वाग्रजाग्रन्निभृतापदन्धु
र्बन्धुर्यदि स्यात् प्रतिबन्धुमर्हः ।
जोषं जनः कार्य्यविदस्तु वस्तु
इच्छया निजेच्छापदवीं मुदस्तु ॥१०७॥

न विद्यत इत्यर्थः तस्माद्यस्मै रोचते तत्तस्येष्टं भवति यन्न रोचते तत्तस्य द्विष्टं भवतीति नलएव मम रुचिजनकत्वादिष्ट इन्द्रस्तु तद् जनकत्वाद्द्विष्ट इति भावः ॥ १०६ ॥

नन्वसमीक्ष्यकारिणी भवती कथमस्माभिः सखीभिर्न निवारणी येत्यत आह ॥ अध्वाग्रेति ॥ हे सख्यः बन्धुः सुहृत् अध्वाग्रे अग्रवर्त्मनि जाग्रत् वर्त्तमानो निभृतो गुप्त आपत् विपत्तिलक्षणोऽन्धुः कूपो यस्य तादृशो यदि स्यात् तर्हि प्रतिबन्धुं सुहृद्भिर्निषेद्धुम् अर्हः उचितः स्यात् अनेन पथा मा गच्छ यदि गमिष्यसि तर्हि कूपे पतिष्यसीति सुहृदां निषेधयोग्यो भवेदित्यर्थः । प्रकृते त्वहं न तादृशो हितकरं नलं त्वैव तत्र जातानुरागा भवामीति निवारणं मा कुरुतेति भावः । नन्विन्द्रं परित्यज्य मानुषं प्राप्य त्वमपि कथं हर्षं प्राप्स्यसीत्याशङ्क्याह कार्य्यवित् कार्य्यज्ञो हिताहिताभिज्ञो जनोऽस्मिन् विषये जोषं तुष्णीम् अस्तु भवतु मौनमवलम्बताम् अकार्य्यज्ञो यथेच्छं वदतु कार्य्यज्ञस्तु न किञ्चिदत्र वदत्वित्यर्थः। यस्माभिस्तु पुनर्निजेच्छा स्वेच्छैव मुदो हर्षस्य पदवीं वर्त्मतत्कारणं वस्तु इच्छया प्रष्टया यथा युष्माकमपि यस्मिन्निच्छा तल्लाभादेव हर्षो जायते न त्वनिष्टलाभात् तथा ममापीत्यर्थः तस्मान्नल एव इष्टत्वान्मम हर्षं जनयिष्यतीति नलमेव वरिष्यामि युष्माभिरत्र तूष्णीं स्थातव्यमिति भावः । पुंस्येवान्धुः प्रहौ कूप इत्यमरः तूष्णीमर्थे सुखे जोषमित्यत्र च ॥ १०७ ॥

इत्थं प्रतीपोक्तिमतिं सखीनां
विलुप्य पाण्डित्यबलेन बाला ।
अपि श्रुतस्वर्पतिमन्त्रिसूक्तिं
दूतीं बभाषेऽद्भुतलोलमौलिम् ॥ १०८ ॥
परेतभर्त्तुर्मनसेव दूतीं
नभस्वतेवानिलसख्यभाजः ।
चिस्रोतसेवाम्बुपतेस्तदाशु
स्थिरास्थमायातवतीं निरास्थम् ॥ १०९ ॥

एवं स्वानभिमतं सखीनां वक्तव्यं निरस्य पुनरपीन्द्रदूतीं प्रति भैमी ब्रूते इत्याह ॥ इत्थमिति ॥ बाला भैमी सखीनां प्रतीपोक्तिमतिं प्रतिकूलवचनविषयिणीं बुद्धिं पाण्डित्यस्य बलेन सामर्थ्येन इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण विलुप्य अपनीय इतीमिन्द्रदूतीं बभाषे अवशिष्टमुवाच । किम्भूतां दूतीं श्रुता स्वर्पतिमन्त्रिणा इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेः सूक्तिः शोभनवचनं यया तादृशीमपि अद्भुतेन अहो बालाप्येवं वदतीत्याश्चर्यरसेन लोलश्चञ्चलो मौलिर्यस्यास्तादृशीम् ॥ १०८ ॥

यद्बभाषे तदाह ॥ परेतेति ॥ हे इन्द्रदूति यस्मात् पूर्वमेव मया मनसा नलो वृतस्तस्मादहं स्थिरा निश्चला आस्था आग्रहो यत्र क्रियायां तद्यथा तथा परेतभर्त्तुर्यमस्य दूतीं तथा अनिलसख्यभाजो वायुसखस्याग्नेर्दूतीं तथा अम्बुपतेर्वरुणस्य दूतीं निरास्थं निराकृतवती । दूतीनां द्रुतगमने प्रत्येकमुत्प्रेक्षते किम्भूतां यमदूतीं मनसेव अतिवेगिना मनसा वाहनेनेव आशु शीघ्रं आयातवतीं आगतां । अग्निदूतीं किम्भूतां नभस्वतेव अतिवेगिना वायुना वाहनेनेव आशु आयातवतीं । वरुणदूतीं किम्भूतां चिस्रोतसेव अतिवेगिन्या वाहनभूतया गङ्गयेव आशु आयातवतीं । यमस्य परेतभर्तृत्वात् परेतप्राणानां तदधीनत्वात् मनसश्च प्राणाधीनत्वात् मन

भूयोऽपीमेवं यदि मां त्वमात्थ
तदा पदावालभसे मघोनः ।
सतीव्रतैस्तीव्रमिमन्तु मन्तु-
मन्तर्वरं वज्रिणि मार्जिताऽस्मि ॥ ११० ॥

इत्थं पुनर्वागवकाशनाशान्
महेन्द्रदूत्यामपयातवत्याम् ।
विवेश लोलं हृदयं नलस्य
जीवः पुनः क्षीवमिव प्रबोधः ॥ १११ ॥

सैव कत्वा यमदूती शीघ्रमायाता । वह्नेरनिलमित्रत्वादनिलेनेव कृत्वा वह्निदूती शीघ्रमायाता । वरुणस्य च जलपतित्वान्मन्दकिन्येव वरुणदूती शीघ्रमायातेत्युत्प्रेक्षा न केवलं त्वमेव मया निराकृता किन्तु यमादिदूत्योऽपि पूर्वं निराकृता इतिभावः । त्वदाश्विति मवकार पाठे त्वत् त्वत्तोऽपि आशु शीघ्रमायातवतीमित्यर्थः । निरास्थमिति निरपूर्वादस्यतेर्लुङ्लङम् अस्यतेरङ्चेत्यङ् अस्यादेशश्च ॥ १०९

भूय इति ॥ हे इन्द्रदूति त्वं यदि भूयः पुनरपि एवं इन्द्रवरणाभ्युपगमं मां आत्थ ब्रवीषि तदा मघोन इन्द्रस्य पदौ चरणावालभसे स्पृशसि एवं शपथदानात्त्वया भूयो न वक्तव्यमित्यर्थः तर्हि इन्द्रेऽपराद्धासीत्याशङ्क्याह तु पुनर्वज्रिणि इन्द्रे अन्तर्हृदयस्थित तीव्रं कठोरं मन्तुम अपराधं सतीव्रतैः पतिव्रतानियमैर्वरं मार्जितास्मि अपनेष्यामि अन्तर्हृदयस्थितैः सतीव्रतैरिति वा अन्तर्वरं वरस्य नलस्यान्तर्मध्ये वर्त्तमाने वज्रिणि राजोलोकपालांशत्वाद् नलेन स्थिते इन्द्रे इति वा । नले वृते इन्द्रोऽपि तोषं गमिष्यतीति भावः । आगोऽपराधो मन्तुश्चेत्यमरः ॥ ११० ॥

एवं निराकृतायामिन्द्रदूत्यां नलस्यानैमैकामवस्थामाह ॥ इत्थ

श्रवणपुटयुगेन स्वेन साधूपनीतं
दिगधिपकृपयाप्तादीदृशात्संविधानात् ।
अलभत मधु बालारागवागुत्थमित्थं
निषधजनपदेन्द्रः पातुमानन्दसान्द्रः ॥ ११२ ॥

मिति ॥ इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रपथदानेन पुनर्जीवोऽवकाशस्य अवसरस्य नाशाद्धेतोर्भैमीन्द्रदूत्यां अपयातवत्यां अपगतायां सत्यां नलस्य जीवः प्राणो लोलं भैमीश्च दृयद्ध न किञ्चिदापमित्यादिवि लापरायणत्वं हृदयं पुनर्व्विवेश विशति स्म इव । यथा प्रवोधोत्थानं जीवं मत्तं विशति तथा दूत्यामागतायां चिन्तावशात्तस्य प्राणागत प्राया एवाभवन् अपगतायान्तु तस्यां तस्यैव भैमीप्राप्तिर्दुष्प्रापेति भविष्यतीति निश्चयेन तस्य प्राणाः पुनरागता इवेत्यर्थः । मत्तोऽपि चञ्चलो भवति । जीवमिति जीवधातोः क्तः वाक्सुधकथोऽदमादावि तिकस्य स्यान्नेट् ॥ १११ ॥

अथ छन्दोऽन्तरेण सर्गशेषं सूचयति ॥ श्रवणेति ॥ निषधजनपदस्य निषधदेशस्येन्द्रो नल आनन्दसान्द्रोऽति हृष्टः सन् दिगधिपानां दिक्पालानामिन्द्रादीनां कृपया आप्तात् ईदृशात् इत्थंभूतलक्षणात् संविधानात् सङ्घटनाद्धेतोरित्थं पूर्वोक्तप्रकारेण बालाभैम्या रागवाचोऽनुरागवचनादुत्थमुत्थितं मधु अमृतायमानवचनमित्यर्थः पातुं सादरमाकर्णयितुमलभत लभते स्म किम्भूतं स्वेन स्वकीयेन श्रवणलक्षणेन पुटयुगेन पात्रयुगलेन साधु सम्यग्यथा तथा उपनीतं आनीतं । पूर्वं भैम्याः सानुरागवचनं हंसादिमुखेन श्रुतवान् अधुना तु इन्द्रादिकृपया प्राप्तादस्माद्दूतत्वात् स्वयं श्रुतवानित्यर्थः आनन्दसान्द्रमिति पाठे क्रियाविशेषणं । मालिनीवृत्तमिदं ॥ ११२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
षष्ठः खण्डनखण्डतोऽपि सहजात् क्षोदक्षमे तन्महा
काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ११३॥

श्रीहर्षमित्यादि ॥ सहजात् एकोत्पत्तिस्थानकतया सहोदरात् खण्डनं षड्दर्शनमतनिराकरणग्रन्थविशेषस्तदेव खण्डोऽतिरमणीय इक्षुगुडविकारस्तस्मादपि क्षोदक्षमे उपमर्दसहे विचारयोग्ये काव्यतया शृङ्गारभूयिष्ठत्वात् खण्डनग्रन्थापेक्षयाप्यतिरमणीये इत्यर्थः नलस्य चरिते षष्ठः षण्णां पूरकः सर्गो व्यगलत् समाप्तः अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । खण्डनग्रन्थोऽप्यनेन कृत इति भावः ॥ ११३ ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्य्यविरचितायामन्वयबोधिकासमाख्यायां नैषधटीकायां षष्ठः सर्गः समाप्तः ॥

अथ सप्तमः सर्गः

अथ प्रियासादनशीलनादौ
मनोरथः पल्लवितश्चिरं यः ।
विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः
पत्या भुवः पूर्णवदन्वमानि ॥ १ ॥

एवमिन्द्रादिदूतीनिराकरणेन भैमी मय्येवानुरक्तेति निश्चित्य हर्षातिशयान्नलस्तां प्रत्यङ्गं वर्णयति स्मेति तदनुवदितुं सप्तमं सर्गमारभते ॥ अथेति ॥ अथेन्द्रदूतीनिराकरणानन्तरं भुवः पत्या भूस्वामिना नलेन राजपुत्र्या भैम्या विलोकनेनैव दर्शनमात्रेणैव स मनोरथः पूर्णवत् परिपूर्ण इव फलितप्रायोऽन्वमानि मानितः । प्राप्तिं विनापि दर्शनमात्रेणैव प्राप्तिजन्यमानन्दं प्राप्तवानित्यर्थः । स कः यो मनोरथोऽभिलाषः प्रियाया भैम्या आसादने प्राप्तिविषये शीलने विशेषरूपेण भावच्छायाद्यालोकनविषये आदिपदात् सम्भोगादिविषये च चिरं प्रतिदिनं पल्लवितो जातपल्लवः मया भैमी प्राप्यतां विशेषेण च तस्या भावादयोऽनुभूयन्तां सम्भोगादयश्च तया मया सह जायन्तामित्यादिरूपः पूर्वं प्रवृद्धोऽभूदित्यर्थः । अस्मिन्सर्गे पूर्वसर्गवदुपजातिश्छन्दः ॥ १ ॥

प्रत्यङ्गं भैमीमालोकयतस्तस्यानन्दोदयादश्रुधारा जातेत्याह ॥

प्रतीति ॥ तस्य रूपस्य नलस्य दृशौ चक्षुषी प्रथमं प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायाः
अथान्तरानन्दसुधासमुद्रे।
ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायां
ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥२॥
ब्रह्माद्वयस्याप्यभवत् प्रमोदं
रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षितेऽस्याः।
यथौचितीत्थं तदशेषदृष्टा
वथ स्मराद्वैतमुदन्तयासौ ॥३॥

प्रियायाः भैम्याः ममज्जतुर्निमग्ने अथानन्तरं अन्तरानन्द एव सुधा अमृतं तस्याः समुद्रे ममज्जतुः आन्तरहर्षातिशयवशाच्च किञ्चिद्दृश स्वरित्यर्थः ततोऽनन्तरं प्रमोदाश्रुपरम्परायां आनन्दजनितनेत्रजलप्रवाहे ममज्जतुः प्रथमं भैम्याः प्रत्यवयवसौन्दर्यदर्शनं तस्मादानन्दस्तस्मादश्रुपरम्परा नलस्य जातेत्यर्थः अन्योऽपि समुद्रजलप्रवाहे निमज्जति। अङ्गं प्रतीकोऽवयव इत्यमरः ॥ २ ॥

एवं चक्षुःप्रमोदमुक्त्वा मनःप्रमोदमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ असौ नलोऽस्या भैम्या रोमाग्र एव अग्रनिरीक्षिते प्रथमं दृष्टे सति ब्रह्माद्वयस्य ब्रह्मैक्यस्य प्रमोदं जीवाभिन्नतया ब्रह्मसाक्षात्कारजनितानन्दसदृशमानन्दमित्यर्थः अन्वभवत् अनुभूतवान् अथानन्तरं इत्थमनेन प्रकारेण तस्या भैम्या अशेषा सकलाङ्गविषयिणी या दृष्टिर्दर्शनं तस्यां सत्यां यथा यादृशी औचिती उचितं भवति तथा स्मराद्वैतमुदं मदनैक्यजनितमानन्दं अन्वभवत् ब्रह्मानन्दापेक्षया कामानन्दोऽधिकतर इति कामिनामनुभवात् यस्या रोमाग्रमात्रदर्शने ब्रह्मानन्दोऽनुभूयते तस्याः रमणीयसकलावयवदर्शने ब्रह्मा-

वेलामतिक्रम्य पृथुं मुखेन्दो
रालोकपीयूषरसेन तस्याः ।
नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे
तुङ्गौ कुचावाश्रयतः स्म दृष्टी ॥ ४ ॥
मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दो
र्लग्ना स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।
चिरेण तन्मध्यममुञ्चतास्य
दृष्टिः कृशीयः स्खलनाद्भियानु ॥ ५ ॥

ब्रानन्दादधिकतरः कामानन्दो भवितुमुचित इत्यर्थः तेषां रोमाञ्च
शेषदृष्टौ सत्यामिति वा ॥ ३ ॥

वेलामिति ॥ तस्या भैम्या मुखेन्दोर्मुखचन्द्रस्य आलोको दर्शनलक्ष
णो यः पीयूषरसोऽमृतरसस्तेन करणेन आलोकरूपं यत् पीयूषं
तत्र यो रसः प्रीतिस्तेन वा नलस्य रागाम्बुनिधौ अनुरागसमुद्रे पृथुं
महतीं वेलां दृश्यसमयरूपां मर्यादाम् अतिक्रम्य विवृद्धे उपचिते
सति नलस्य दृष्टी द्वे चक्षुषी तुङ्गौ उच्चौ कुचौ स्तनौ आश्रयतः
स्म भैम्या मुखदर्शनेन दृश्यसमयविरोध्यनुरागाधिक्यात् उच्चस्तना
वपि नलो विलोकयामासेति भावः प्रथमं तस्यामुखं ततः स्तनौ दद
र्शेति परमार्थः अन्योऽपि चन्द्रामृतरसातिरेकेण वेलामतिक्रम्य
समुद्रे विवृद्धे सति उच्चस्थानमाश्रयति । दृष्टिरित्येकवचनान्तः
क्वचित् पाठः ॥ ४ ॥

मग्नेति ॥ अस्य नलस्य दृष्टिश्चक्षुः स्खलनाद्भियानु पतनाद्भयेनेव कृ
शीयोऽतितरां कृशं तस्या भैम्या मध्यं मध्यभागं चिरेण बहु विलम्बात्
अमुञ्चत तत्याज अतिकृशमेतन्मध्यं यद्यहं त्यक्ष्यामि तर्हि पतिष्या
मीति भयेनेव विलम्बेन तत्याजेत्यर्थः लोकत्वादतिमनोज्ञं तस्या मध्यं
चिरेण नलो ददर्शेति भावः किमुत दृष्टिः तस्या भैम्या मुखेन्दोर्मुख

प्रियाङ्गपाल्या कुचयोर्निवृत्य
निवृत्य लोला नलदृग्भ्रमन्ती ।
बभौतमां तन्मृगनाभिलेप-
तमःसमासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥
विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे
दूतस्य दृक् तस्य खलु स्खलन्ती ।

चन्द्रस्य सुधायां किम् मग्ना निमग्नेव तथा तस्याः स्तनयोरन्तर्मध्ये लग्ना सम्बद्धा सती किं स्थिता पूर्वं मुखकान्तेरेव दृष्टेर्गतत्वात् कुचान्तरालस्य संकुचिततया निर्गन्तुमशक्ता सती स्थितेवेत्यर्थः उत्प्रेक्षाद्वयं दृष्टेर्विलम्बेन मध्यपरित्यागोत्प्रेक्षायां हेतुः अन्योऽपि यदि प्रथमं ह्रदादिपङ्के निमज्जति अनन्तरं सङ्कुचितस्थाने च पतति ततोऽतिदूरं गतया उच्चदेशमारुह्य पतनाशङ्कया विलम्बेन तं परित्यजति ॥ ५ ॥

प्रियाङ्गेति ॥ प्रियाया भैम्या अङ्गपाल्यां पान्था नित्यपथिका लोला चञ्चला अथ च भ्रूभङ्गात्तो तस्य नलस्य दृक् दृष्टिर्निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः प्रतिनिवृत्य कुचयोः स्तनयोर्भ्रमन्ती पर्यटन्ती सती बभौतमां अतिशयेन शुशुभे अत्रोत्प्रेक्षते किम्भूता दृक् तयोः कुचयोर्वर्त्तमानो यो मृगनाभिलेपः कस्तूरिकालेपः स एव कृष्णवर्णत्वात्तमोऽन्धकारस्तेन समासादितः प्राप्तो दिग्भ्रमो दिङ्मोहो यया तादृशीव अन्योऽपि पान्थस्तमसा प्राप्तदिङ्मोहो भ्रमन् निवृत्य निवृत्य पूर्वस्थानं प्राप्नोति सर्वावयवावलोकनतत्परोऽपि नलः अत्याकृष्टतया कुचावेव ददर्शेति भावः । लोलश्चञ्चलतृष्णयोरित्यमरः ॥ ६ ॥

स्थिरा चिरादास्त तदूरुरम्भा
स्तम्भावुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥ ७ ॥
वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं
किमु त्वमालिङ्गय तन्मयापि ।
उरोनितम्बोरु कुरु प्रसाद
मितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥

विभ्रम्येति ॥ तस्य दूतस्य नलस्य दृक् दृष्टिलक्ष्मी भैम्याश्चारुणि सुन्दरे नितम्बचक्रे चक्रे विभ्रम्य विशेषेण भ्रमित्वा अथ च विभ्रमं विलासं प्राप्य स्खलन्ती खलु भ्रमणायासात्पतन्तीव सती तस्या भैम्या ऊरू एव रम्भास्तम्भौ कदलीस्तम्भौ करेण रश्मिना अथ च हस्तेन गाढमतिशयं उपाश्लिष्य आलिङ्ग्य चिरात् बहुकालं स्थिरा निश्चला आस्त स्थिता । अन्योऽपि चक्रभ्रमणं प्राप्य ततः स्खलित्वा कदलीस्तम्भं हस्तेन गाढमालिङ्ग्य चिरं स्थिरो भवति । नलो भैम्या नितम्बं दृष्ट्वा आदरेण रम्भास्तम्भनिभावूरू ददर्शेति भावः । बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ॥ ७ ॥

वासइति ॥ सा नलस्य दृक् इतीव कारणात् तत्पदयोर्भैमीचरणयोः पपात प्रणामं चकार अथ च सन्निकर्षं प्राप । इति किं हे भैमि परं वासो वस्त्रं नेत्रम् आच्छादनम् अथ च नेत्रपदप्रतिपाद्यम् अहं किमु नेत्रं अपि तु अहमपि नेत्रपदप्रतिपाद्यं यस्माद्भवामि तस्मादुभयोरपि नेत्रशब्दप्रतिपाद्यत्वात् कारणात्मयापि उरो नितम्बोरू आलिङ्गय वेष्टय यथा नेत्रपदप्रतिपाद्येन वस्त्रेण वक्षो नितम्बम् ऊरू च आलिङ्गयसि तथा मयापि तत्सदालिङ्गयेत्यर्थः · अथ च वस्त्रमपसार्य तत्तदङ्गानि प्रदर्शय । प्रसादं कुरु तत्तदङ्गालिङ्गनार्थं मयि प्रसन्ना भव अन्योऽपि स्वसजातीयस्य यस्मादुच्चपदप्राप्तिं पश्यति मह्यमपीदं पदं दीयतामिति तच्चरणयोः पतति । नलो भैम्या ऊरू दृष्ट्वा चरणौ ददर्शेति भावः ।

दृशोर्यथाकाममथोपहृत्य
स प्रेयसीमालिकुलञ्च तस्याः।
इदं प्रमोदाद्भुतसम्भृतेन
महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥

पदे विधातुर्य्यदि मन्मथो वा
ममाभिषिच्येत मनोरथो वा।
तदा घटेतापि न वा तदेतत्
प्रतिप्रतीकाद्भुतरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

मतं पथि गुणे वस्त्रभेदे मूले द्रुमस्य च। रथे चक्षुषि नद्यान्तु नेत्र नेतरि वाच्यवदिति मेदिनी। दशो नितम्बौविति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावो नपुंसकत्वञ्च ॥ ८ ॥

दृशोरिति ॥ अथानन्तरं स महीमहेन्द्रो नलः यथाकामं अभिलाषमनतिक्रम्य प्रेयसीं प्रियतमां भैमीं तस्या भैम्या आलिकुलं सखीसमूहञ्च दृशोः चक्षुषोरुपहृत्य उपायनीकृत्य भैमीं तत्सखीश्च सादरं दृष्ट्वेत्यर्थः प्रमोदो भैमीविलोकनेनानन्दः अद्भुतं तत्सौन्दर्य्यदर्शनेनाश्चर्य्यं ताभ्यां सम्भृतेन व्याप्तेन मनसा इदं वक्ष्यमाणं जगाद उवाच मनसैव भैमीं वर्णयामासेत्यर्थः ॥ ९ ॥

यज्जगाद तदाह ॥ पद इति ॥ विधातुर्विश्वनिर्म्मातुर्ब्रह्मणः पदे ऽधिकारे सृष्टिव्यापारे मन्मथो वा कन्दर्पो वा मम मनोरथोऽभिलाषो वा यदि अभिषिच्येत नियुज्येत तदापि तदनिर्वचनीयम् एतत् पुरोदृश्यमानं तस्याः प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवम् अतिरमणीयत्वादद्भुतम् आश्चर्य्यकारि यद्रूपं लावण्यं तस्य शिल्पं निर्म्माणं घटेत युज्येत नवा घटेत नवा युज्येत विधातुर्वेदजडत्वादीदृशरूपनिर्म्माणासमर्थतया कथञ्चित्तत्र कामो मदभिलाषो वा निर्म्मायकतया सम्भाव्यत इत्यर्थः मदिच्छानुरूपं कामोद्दीपकञ्च भैमीरूपमिति भावः ॥ १० ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रसूता
जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।
लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन
यस्यास्तथोच्चैस्तनताघनेन ॥ ११ ॥
अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां
किं द्योतयामास नवामवाप्ताम् ।

तरङ्गिणीति ॥ भूमिभृतो भीमभूपतेः प्रसूता उत्पन्ना सेयं दमयन्ती शृङ्गाररसस्य तरङ्ग उद्रेकः तद्वती अथ च नदीति जानामि मन्ये यस्यां दमयन्त्याम् उच्चैस्तनतया अत्युच्चकुचतया घनेन निविडेन यौवनेन तथाऽनिर्व्वचनीयप्रकारो लावण्यपूरः सौन्दर्य्यवृद्धिरजनि जनितः दमयन्त्याः प्रथमावतीर्णयौवनतया उच्चकुचत्वं सौन्दर्य्याधिक्यं शृङ्गार रसोद्रेकश्च जात इति भावः अथ च भूमिभृतः पर्व्वतादुत्पन्नायां शृङ्गात्पर्व्वतोच्चभागादारोगमनं यस्य तादृशस्य रसस्य जलस्य तरङ्गिण्यां नद्याम् उच्चैर्यथा तथा स्तनता गर्जता घनेन मेघेन पूरो जल-प्रवाहो जन्यते । यस्यां घनेन निविडेन यौवनेन लावण्यपूरोऽजनि तथा उच्चैः स्तनता उच्चकुचत्वञ्च अजनीति प्राञ्चः । रसः स्वादे जले वीर्य्ये शृङ्गारादाविति हेमचन्द्रः । पूरो जलप्रवाहे स्यादिति विश्वः ॥ ११ ॥

अस्यामिति ॥ किं वितर्के लावण्यश्रीमा सौन्दर्य्यपरमकाष्ठा कर्त्री नवां नूतनाम् अवाप्तां कुतश्चित् प्राप्तां वपुर्व्यूहविधानविद्यां शरीर समूहकरणविद्याम् अस्यां भैम्यां किं द्योतयामास प्रकाशयामास यद्य स्मात्प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं सर्व्वावयवेषु यः सङ्गः सम्बन्धस्तेन स्फुटं व्यक्तं यथा तथा लब्धः प्राप्तो भूमा प्राचुर्य्यं यया तादृशी सती इमां भैमीम् उपास्ते आश्रयति भैम्याः सर्व्वावयवानामपि लावण्यभूयिष्ठत्वाल्लावण्यश्रीमा किमस्यां कायविस्तारं चकारेति वितर्कः । अन्योऽपि योगी कायव्यूहं प्रकाशयति । नवामवाप्तामित्यनेन भैमी बाल्ये नैतादृगासीत् अधुनैव

प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा
लावण्यसीमा यदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥
जम्बालजालात् किमकर्षि जम्बू-
नद्या न हारिद्रनिभप्रभेयम् ।
यदङ्गयुग्मस्य न सङ्घचिह्न
मुन्नीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

सर्व्वावयवावच्छेदेन लावण्यशालिनी जातेति सूचितम् । क्वचित्पुस्तके अथाप्रसिद्धस्सकाम इति पाठस्तत्रायमर्थः स प्रसिद्धः कामः कन्दर्पो नवां तदैवाभ्यस्तां वपुर्व्यूहविधानविद्याम् अस्यां किं द्योतयामास यस्मात् प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा इमामुपास्ते लावण्यसीम्नः कामानुसारित्वात् अस्याः प्रत्यङ्गं कामः किं देहव्यूहेनावतिष्ठत इत्यर्थः भैम्या मुखस्तनाद्यङ्गं यथा काममुद्दीपयति तथेतराण्यप्यङ्गानीति भावः ॥ १२ ॥

जम्बालेति । हारिद्रनिभा हरिद्रारञ्जिततुल्या सुवर्णतुल्या वा प्रभा कान्तिर्यस्यास्तादृशी इयं भैमी जम्बूनद्या जम्बुफलरसजातनद्या जम्बालजालात् पङ्कसमूहात् किं नाकर्षि नाकृष्टा न निर्मिता अपितु तत एव आकर्षीत्यर्थः विधात्रेत्यर्थात् यद्यस्मादत्रास्यां भैम्याम् अङ्ग-युग्मस्य हस्ताद्यवयवयुग्मस्य सङ्घचिह्नं परस्परसन्धिचिह्नं रूपा दन्तु-रतापि निम्नोन्नततापि नोन्नीयते न ज्ञायते भैम्याः सुवर्णवर्णत्वात् मांसलतयाऽलक्षिताङ्गसन्धिचिह्नत्वाच्च जम्बूनद्याः पङ्केन निर्माणमुत्प्रे-क्षितं जम्बूनद्याः पङ्कं हि जाम्बूनदं सुवर्णं यत्र पङ्कादाकृष्यते तस्योच्चा-वचप्रदेशेषु निम्नोन्नतता न संलक्ष्यते भैमी अतितरां गौरी ईषन्मांसलतया चालिङ्गनसुखदेति भावः । निघण्टुस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमाविस्मरः ॥ १३ ॥

सद्मेति । अस्या भैम्या अङ्गैर्मुखाद्यवयवैः कर्तृभिः साम्ये वर्तितव्या-

सत्येव साम्ये सदृशात्स एषा
वर्णान्तरेणोज्ज्वलता यदङ्गैः ।
तस्यास्ततः स्यात्तुलनापि नाम
वस्तुत्वमीषामुपमापमानः ॥ १४ ॥
पुराकृति स्त्रैणमिमां विधातु
रभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः ।

दिना सादृश्ये सत्येव विद्यमान एव सदृशात् समस्तात् सदृशात् सदृशत्वेनाभिमतात् चन्द्रादेर्वर्णान्तरेण अत्याह्लादकत्वनिष्कलङ्कत्वादिना यत् उज्ज्वलत्वे उत्कर्षे जाते ततस्तस्मात् तुलनापि नाम स्यात् समानतापि भवेत् माभूद्वाऽमीषां चन्द्राद्यपेक्षयाधिक्यम् उभयेषां न्यूनाधिकभ्यूनतापि स्वीक्रियतामित्यर्थः वस्तुतु परमार्थतः पुनरमीषामङ्गानाम् उपमा उपमेयत्वम् अपमानस्तिरस्कारः हीनस्यैवोपमेयत्वेन अधिकस्य तदभावात् सर्व्वत्र हि उपमानस्याधिक्यम् उपमेयस्य न्यूनत्वं प्रसिद्धं तथाचान्यरमणीमुखाद्यङ्गापेक्षया चन्द्रादीनामाधिक्यात्तत्र ते उपमानतां गच्छन्तु अत्र तु भैमीमुखादीनामेव चन्द्राद्यपेक्षयोत्कृष्टत्वादुपमानत्वे वक्तव्ये उभयेषां समानतापि वा कथञ्चिद्वक्तव्या न तु कदापि हीनानां चन्द्रादीनामुपमानतया आधिक्यमित्यर्थः भैम्याश्चङ्गानि चन्द्रापेक्षयाप्याह्लादजनकानीति भावः ॥ व्याख्यान्तराणि तु प्राचीनानामरमणीयतया परित्यक्तानि ॥ १५ ॥

पुरेति ॥ खलु निश्चये इमां भैमीं विधातुं निर्म्मातुं पुरा प्रथमं कृति निर्म्माणं यस्य तादृशं स्त्रैणं स्त्रीवृन्दं विधातुर्ब्रह्मणो हस्तलेखो हस्ताभ्यासोऽभूत् भैमीजन्मनः प्राक् ब्रह्मणा यत् रम्भामेनकादिस्त्रीणां निर्म्माणं कृतं तदतिसुन्दरीं भैमीं निर्म्मातुं हस्ताभ्यास एव कृत इत्यर्थः अन्योऽपि शिल्पी प्रथमं हस्ताभ्यासं कृत्वा पश्चात् सुन्दरं वस्तु निर्म्मिमीते पूर्व्वसृष्टस्त्रीसमूहापेक्षया भैमी अतिसुन्दरीति भावः नन्वेवं प्राक्तनस्त्री-

येयं भवद्भाविपुरन्ध्रिसृष्टिः
सास्यै यशस्तज्जयजं प्रदातुम् ॥ १५ ॥
भव्यानि ह्वानीरगुरेतदङ्गा-
द्यथा यथावर्त्ति तथा तथा तैः ।

समूहस्रष्टृत्वाभ्यासमात्रप्रयोजनकत्वे भैम्याः समानकालीनानां पश्चा-ज्जातानाञ्च स्त्रीणां सृष्टौ किं प्रयोजनमित्याशङ्क्याह या इयं भवन्ती वर्त्तमाना भाविनी भविष्यन्ती च पुरन्ध्रिसृष्टिः स्त्रीनिर्म्मितिः सा अस्यै भैम्यै तज्जयजं तस्या भवद्भाविपुरन्ध्रिसृष्टेर्भैमीकर्त्तृको यो जयस्त-स्माज्जातं यशः प्रदातुं नत्वन्यत् किमपि कर्त्तुं यशोऽप्युत्कर्षप्रयुक्तम् उत्कर्षश्च सजातीयनिष्ठनिकर्षज्ञानाधीनः यदि विधाता अतिसुन्दरीं भैमीं निर्म्माय ततोनिकृष्टानामितरस्त्रीणां निर्म्माणं न कुर्य्यात्तदा विधाता भैमीतोऽप्युत्कृष्टां निर्म्मातुं समर्थ इति जनानां सम्भावनया इय-मेवैकसुन्दरीति यशो भैम्याः कथं स्यादित्यर्थः । भूतभविष्यद्वर्त्तमानेषु भैमीसदृशी न कापि सुन्दरीतिभावः । तदभ्यासाय लिखनं हस्तलेखः स उच्यत इति बलः । हस्तेकारान्तः पुरन्ध्रिशब्दोऽप्यस्ति । भवद्भावीति स्त्रीत्वविवक्षायाः प्राक् द्वन्द्वं कृत्वा पुरन्ध्रिशब्देन यथाकथञ्चित् कर्मधा-रयः अन्यथा भवन्तीभाविनीति स्यादिति प्राञ्चः भवत् भावि च यथा तथा येयं पुरन्ध्रिसृष्टिरिति सञ्चारो रतिमन्दिरावधीत्यादिवत् सृष्टिक्रिया-विशेषणमिति गुरवः वस्तुतस्तु सृष्टिपदप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्ने भवत्त्व-भावित्वयोरांशिकत्वेनाविरोधात् क्रमेण कर्म्मधारये उक्तपुंस्केत्यादिना पुंवद्भावोऽविरुद्ध इति ध्येयम् ॥ १५ ॥

भव्यानीति ॥ भव्यानि सुन्दराणि चन्द्रपद्माद्युपमानवस्तूनि एतस्या भैम्या अङ्गान्मुखाद्यवयवाद्यथा यथा ह्वानीरपकर्षान् पराजयान् ऋच्छुः प्रापुः तथा तथा तैर्भैम्यङ्गैरर्त्तिरूपोऽन्यत्वं कृतं अपकर्षातिशयप्राप्ता-यपि कथं तेषां न्यत्वमित्यत आह ननु यस्मादुपमाता उपमानकर्त्ता कविः अधिकस्य उत्कृष्टस्यापि तस्य भैम्यङ्गस्य उपमया सादृश्येन

तस्याधिकस्योपमयोपमाता
दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव ॥ १६ ॥
नास्पर्शि दृष्टापि विमोहिकेयं
दोषैरशेषैः स्वभियेति मन्ये ।
अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां
वसत्यसापत्न्यसुखी गुणौघः ॥ १७ ॥

तेभ्य एव तुल्यकक्षाणामितरेषामभावात् चन्द्रपद्मादिभ्य एव प्रतिष्ठां माहात्म्यं दाता दास्यति भैमीमुखं चन्द्रसमानकान्तीत्यादिना समानतया कविभिर्वर्ण्यमानत्वात् उत्कृष्टान्यपि भैम्या अङ्गानि अस्माकमुपमेयानीति वयं धन्या इत्यानन्दस्याप्तत्वं कृतमितिभावः अतएवोक्तं पराभवोऽप्युत्सवो हि कीर्त्तये इति । अगुरिति इणगतावित्यस्माल्लुङ्योऽन् इणिकोर्गा इति इणो गादेशः दातेति लुटस्ताङ् ॥ १६ ॥

नास्पर्शीति ॥ इयं भैमी दृष्टापि दर्शनविषयतामात्रं गतापि सती विमोहिका कामविकारजनिका अथ च मूर्च्छाजनिका इति स्वस्य निजस्य भियः भयेन हेतुना अशेषैः समस्तैरपि दोषैः कर्तृभिरियं नास्पर्शि न स्पृष्टेत्यहं मन्ये उत्प्रेक्षे या दर्शनमात्रेणापि मोहं जनयति सा दर्शनापेक्षयाप्यतिसन्निकृष्टेन स्पर्शेन किं करिष्यतीति भयेन दोषैर्न स्पृष्टेत्यहं मन्य इत्यर्थः । यस्मादियं दोषैर्न स्पृष्टा तस्मात् अन्येषु भैमीभिन्नस्थानेषु तैर्दोषैराकुलितः सहवासादाकुलतां प्रापितो गुणौघः सौन्दर्यादिगुणसमूहः असापत्न्येन निःशल्यतया सुखी सन् अस्यां भैम्यां वसति अन्यत्र वैरिभिः सहवसतौ महत् कष्टं अस्यान्तु तदभावात् सुखेन वसतीत्यर्थः अन्यत्र तु गुणदोषाः सम्बलिताः सन्ति अस्यान्तु दोषा न सन्ति केवलं सर्वे गुणाः सन्तीतिभावः अन्योऽपि सबाधस्थानं त्यक्त्वा निर्बाधस्थाने सुखेन वसति अशेषैरित्यनन्तरमपि-

औज्झि प्रियाङ्गैर्घृणयेव रूक्षा
न वारिदुर्गात्तु वराटकश्रीः ।
न कण्टकैरावरणाच्च कान्ति-
र्धूलीभृता काञ्चनकेतकस्य ॥ १८ ॥
प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रक्षां
कर्त्तुं मघोनेव निजास्त्रमस्ति ।

शब्दोऽध्याहर्त्तव्यः अन्यथा सर्व्वैर्दोषैर्नास्पर्शि किन्तु कियद्भिर्दोषैर-स्पर्शीति विरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गः स्यात् ॥ १७ ॥

औज्झीति । प्रियाया भैम्या अङ्गैरवयवैः वराटकस्य पद्मबीजकोषस्य कान्तीरूक्षा स्निग्धत्वरहिता इति कृत्वा घृणयेव जुगुप्सयेव औज्झि त्यक्ता ननु न पुनर्वारिदुर्गात् जलरूपदुर्गसमाश्रयणेन ग्रहीतुमसामर्थ्यात् त्यक्ता अपितु कृपयैव त्यक्ता अधिकस्य विरोधत्यागे कारणान्तराभावात् तथा काञ्चनकेतकस्य सुवर्णकेतककुसुमस्य कान्तिश्च धूलीभिर्भृता पूर्णा इति कृत्वा घृणयेव औज्झि न पुनः कण्टकैस्तीक्ष्णाग्रावयवविशेषैरथ च क्षुद्रशत्रुसमूहैः कृत्वा यदावरणं वेष्टनम् अथ च रक्षणं यस्माद्धेतोर्न औज्झि अपि तु जुगुप्सयैव औज्झि वरा-टकसुवर्णकेतकाभ्यामपि अतिस्निग्धगौरवर्णेयमिति भावः । बीजको-षो वराटक इत्यमरः ॥ १८ ॥

प्रत्यङ्गमिति । अस्यां भैम्यामभिकेन कामुकेन मघोना इन्द्रेण प्रत्यङ्गं प्रत्यवयवं दोषादेः सकाशात् रक्षां कर्त्तुं भैम्यारक्षणाय नियोजितमिव नियुक्तमिव निजास्त्रं स्वायुधं वज्रञ्च भूषामणिमूर्त्तिधारि सत् भूषणवज्राख्यरत्नशरीरतामापन्नं सत् भैम्यां प्रत्यङ्गं अस्ति विद्यते तथा तस्य वज्रस्य द्युतिः कान्तिस्तत्तद्वर्णं कार्मुकञ्च इन्द्रधनुश्च अस्ति प्रत्यवयवमलङ्कारेषु हीरका विद्यन्ते तेषां द्युतिश्च शक्रचापवत् सर्व्वत्र प्रकाशते अत्र वज्रशब्दच्छलेन श्लेषहेतुकोत्प्रेक्षा इन्द्रधनुषश्च

वज्रञ्च भूषामणिमूर्त्तिधारि
नियोजितन्तद्द्युतिकार्मुकञ्च ॥ १९ ॥
अस्याः सपत्नैकविधोः कचौघः
स्थाने मुखस्योपरि वासमाप ।
पक्षस्थितावद्बहुचन्द्रकोऽपि
कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥

वज्रद्युतिरूपत्वं प्रसिद्धम् अन्योऽपि स्वाभीष्टं वस्तु रक्षितुं कमपि निजं नियुङ्क्ते। प्रत्यङ्गमिति काकाक्षिगोलकन्यायादुभयत्र सम्बध्यते चकारौ परस्परसमुच्चयार्थौ। वज्रं स्याद्धीरके पवावित्यमरः। अकाले शक्रचापानामुदयस्तु यतोभवेत्। असौ धन्यतरो ज्ञेयो बहुमूल्यो मणिः स्मृतः इति रत्नपरीक्षा ॥ १९ ॥

एवं सामान्यतो वर्णयित्वा केशानारभ्यापादनखान्तं विशेषतः क्रमेण वर्णयितुमुपक्रममाणः सम्प्रति त्रिभिः श्लोकैः केशान् वर्णयति ॥ अस्या इति ॥ सपत्नो मित्रम् अथ च सदृश एकः केवलो विधुश्चन्द्रो यस्य तादृशस्य अस्या दमयन्त्या मुखस्य उपरि ऊर्द्ध्वं कचौघः केशपाशो यत् वासं वसतिम् आप प्राप्तवान् तत् स्थाने युक्तं यत्तदित्यर्थोऽवगम्यते। कथमित्यत आह येन कचौघेन पक्षस्याः पतत्रस्थिता अथ च मित्रभूतास्तावन्तो बहवश्चन्द्रका मेचका अथ च चन्द्रा एव चन्द्रका यस्य तादृशोऽपि कलापिनां मयूराणां कलापः पिच्छभारो जितः योहि बहूनां चन्द्राणां मित्रं जितवान् स एकचन्द्रसहायस्योपरि वस्तुमर्हत्येव मयूरपिच्छापेक्षयाप्यतिरमणीयो भैम्याः केश इति भावः। युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः पक्षो मासार्द्धके पार्श्वगृहे साध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः चुल्लीरन्ध्रे पतत्रे चेति मेदिनी ॥ २० ॥

अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च
तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम्।
स्फुटं स्फुरद्भङ्गिकचच्छलेन
तदेव पश्चादिदमस्ति बद्धम् ॥ २१ ॥
अस्याः कचानां शिखिनश्च किन्नु
विधिं कलापौ विमतेरगाताम्।

अस्या इति ॥ अस्या भैम्या आस्येन मुखरूपेण शीतरुचा चन्द्रेण पुरोऽग्रे वर्त्तमानं तिरश्च तिर्य्यग्वर्त्तमानञ्च यत् अन्धकारं तिरस्कृतम् अपसारितं स्फुटमुत्प्रेक्षे तदेवेदमन्धकारं स्फुरन् भङ्गः कौटिल्यञ्च येषां तादृशा ये कचाः केशास्तेषां छलेन व्याजेन पश्चात् मुखस्य पश्चाद्भागे बद्धं संयतं सत् अस्ति विद्यते नैते केशाः किन्तु मुखचन्द्रेण पुरस्तिरश्च तिरस्कृततया स्फुरद्भङ्गं विलसत्पराजयं पश्चाद्बद्धमन्धकारमेव अन्यमपि पराजयिनं बद्धं कृत्वा पश्चाद्भागे स्थापयति। अतिकुटिलोऽतिकृष्णश्च भैम्याः केशपाश इति भावः ॥ २१ ॥

अस्या इति ॥ किन्नु वितर्के अस्या भैम्याः कचानां केशानां कलापः समूहः तथा शिखिनो मयूरस्य च कलापो बर्हम् उभौ विमतेरहमेवोत्कृष्टो न त्वमिति परस्परविरोधाद्धेतोः उभयोर्निर्म्मायकत्वात्प्राचीनत्वाद्वा मध्यस्थत्वेन विधिं ब्रह्माणं किन्नु अगातां गतवन्तौ तेन ब्रह्मणा अग्रं पुरोदृश्यमानो भैम्याः कचकलापः एभिर्दृश्यमानैः पुष्पैः किम् अपूजि उत्कर्षज्ञापनाय सम्मानितः स मयूरकलापस्तु अर्द्धचन्द्रं गलहस्तं दत्त्वा किम् अभर्त्सि तिरस्कृतः ब्रह्मणा मध्यस्थेन सता परस्परविवदमानयोस्तयोर्मध्ये केशकलापोऽत्युत्कृष्ट इति ज्ञापयितुं किं तस्य पुष्पैः पूजा कृता मयूरकलापस्तु अतितरां हीनोऽत्यधिकेन च केशकलापेन स्पर्द्धमानोऽनुचितकारी गलहस्तं प्रापित इत्यर्थः अर्द्धचन्द्राकाराश्चन्द्रकाः मयूरपिच्छे शिखाः ततः मुक्तकण्ठेनेयमुत्प्रेक्षा अन्यो-

तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पै-
रभर्त्सि दृष्ट्वा स किमर्द्धचन्द्रम् ॥ २२ ॥
केशान्धकारादथ दृश्यभाल-
स्थलार्द्धचन्द्रा स्फुटमष्टमीयम् ।
एतां यदासाद्य जगज्जयाय
मनोभुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ २३ ॥
पुष्पन्धनुः पुष्पशरस्य दाहे
स्थामीभवत्केशरपाशमासीत् ।

ऽप्यधिको मध्यस्थेन पुष्पैः पूज्यते यश्च हीनोऽपि उत्तमेन सह स्पर्द्धते स गलहस्तनेन भर्त्स्यते मयूरपिच्छादपि मनोहरो भैम्याः केशपाश इति भावः । अगातामिति इणो गातेर्लुङ्रूपम् । कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेऽपि चेत्यमरः । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्तारे गलहस्तार्द्धचन्द्रकाविति बल्लः । अर्द्धचन्द्रो बाणभेदे चन्द्रके च शिखण्डिनामिति धरणिः ॥ २२ ॥

एकश्लोकेन भालं वर्णयति ॥ केशेति ॥ स्फुटमुत्प्रेक्षे इयं भैमी अष्टमी कृष्णाष्टमीरात्रिः किम्भूता यतः केशलक्षणो योऽन्धकारस्तस्मादथानन्तरं दृश्यो मनोरमोऽत एव अवलोकनीयो भालस्थलरूपोऽर्द्धचन्द्रो यस्यास्तादृशी कृष्णाष्टमीरात्रिरपि प्रथमयामद्वयान्धकारा अनन्तरं दृश्यार्द्धचन्द्रा च भवति अतएव एतां भैमीम् आसाद्य प्राप्य स्वयम्बरे जगतो जयाय मनोभुवा कन्दर्पेण यत् जगद्वशीकरणलक्षणा सिद्धिरसाधि साधिता तत्साधु युक्तमेव अन्योऽपि साधकः कुलतिथिं कृष्णाष्टमीं प्राप्य रात्रौ जगद्वशीकर्त्तुं गुटिकादिसिद्धिं साधयति अर्द्धचन्द्राकारभालश्चेयमिति भावः । भालं ललाटमलिकमिति विश्वः ॥ २३ ॥

व्यधाद्द्विधेशस्तदपि क्रुधा किं
भैमीभ्रुवौ येन विधिर्व्यधत्त ॥ २४ ॥
भ्रूभ्यां प्रियाया भवता मनोभू-
चापेन चापे घनसारभावः ।
निजां यदश्लोषदशामपेक्ष्य
सम्प्रत्यनेनाधिकवीर्य्यतार्ज्जि ॥ २५ ॥

श्लोकद्वयेन भ्रुवौ वर्णयति ॥ पुष्पमिति ॥ किमित्युत्प्रेक्षायां पुष्पशरस्य कन्दर्पस्य दाहे दाहसमये पुष्पं धनुः तस्य पुष्पमयं चापं श्यामीभवन्ति ईषद्दग्धतया श्यामायमानाः केशराः किञ्जल्का एव शेषा यस्य तादृशं किम् आसीत् बभूव अनन्तरम् ईशो महादेवः क्रुधा कोपेन तदपि केशरावशिष्टमपि धनुः किं द्विधा व्यधात् चकार मध्ये बभञ्ज येन द्विधाभूतेन श्यामीभवत्केशरावशेषेण धनुषा करणेन विधिर्ब्रह्मा भैम्या भ्रुवौ व्यधत्त चकार अन्यथा भ्रुवोरेतादृशमुद्दीपकत्वं न घटत इति भावः । भ्रुवोरतिश्यामपक्ष्मवत्त्वान्मध्यभग्नधनुराकारत्वाच्चेयमुत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

भ्रूभ्यामिति ॥ मनोभूचापेन कामधनुषा प्रियाया भैम्या भ्रूभ्यां भ्रूयुगलेन भवता भ्रूत्वं गच्छता सता घनो दृढः सारो बलं यस्य तस्य भावोऽतिदृढत्वञ्च आपे प्राप्यते स्म न केवलं भ्रूत्वं प्राप्तं किन्तु अतिदृढत्वमपि प्राप्तमिति चकारार्थः पुष्पत्वदशायां निःसारस्यापि धनुषो भैमीभ्रूत्वदशायांससारत्वं जातमित्यर्थः कथमेवं ज्ञातमित्यत आह यद्यस्मात् निजां स्वीयाम् अश्लोषदशाम् अदाहावस्थाम् अपेक्ष्य संप्रति अनेन कामधनुषा अधिकवीर्य्यता अतिशयितबलत्वम् आर्ज्जि अर्ज्जिता पुष्पमयत्वावस्थापेक्षया भ्रूत्वावस्थायां तस्यैव धनुषो जगद्वशीकरणेऽधिकसामर्थ्यदर्शनादेवमनुमीयत इत्यर्थः । अथ च घनसारत्वं कर्पूरत्वम् आपे कर्पूरोऽपि निजामदाहावस्थामपेक्ष्य दाहाव-

स्मारं धनुर्यद्विधुनोज्झिता स्या-
दास्येन भूतेन च लक्ष्मलेखा ।
एतद्भ्रुवौ जन्म तदाप युग्मं
लीलाचलत्वोचितबालभावम् ॥ २६ ॥
दृक्पत्रयेणैव जगत्त्रयस्य
विनिर्जयात्पुष्पमयाशुगेन ।

स्यायामधिकवीर्यतां प्राप्नोति। अथ कर्पूरमस्त्रियां घनसारश्चन्द्रसंज्ञ इत्यमरः ॥ २५ ॥

स्मारमिति ॥ स्मारं कन्दर्पसम्बन्धि यत् धनुः दण्डं चापं तथा भैम्या आस्येन मुखेन भूतेन मुखत्वं गतवता विधुना चन्द्रेण या च लक्ष्मलेखा कलङ्करेखा अस्यां भैम्याम् उज्झिता परित्यक्ता भैमीमुखचन्द्रस्य निष्कलङ्कत्वात्। तत् युग्मं कामधनुश्चन्द्रलक्ष्मलेखयोर्द्वयम् एतद्भ्रुवौ भैमीभ्रूरूपं जन्म आप लेभे भैमीभ्रूस्वरूपेण तद्युगं परिणतमित्यर्थः किम्भूतं जन्मलीलया विलासेन यच्चलत्वं चाञ्चल्यं तत्र उचितो बालभावः केशसत्ता अथ च शिशुत्वं यत्र तादृशम् अन्योऽपि जन्म लब्ध्वा क्रीडोचितशैशवचापलं करोति। भैमीभ्रुवौ कामधनुश्चन्द्रलक्ष्मलेखाकारे सविलासचञ्चले पक्ष्मले कामजनिके चेति भावः ॥ २६ ॥

नवभिः श्लोकैश्चक्षुषी वर्णयति ॥ दृक्ष्विति ॥ पुष्पमया आशुगाः पञ्च बाणा यस्य तादृशेन कामेन दृक्पत्रयेणैव पुष्पमयेण बाणत्रयेणैव जगत्त्रयस्य भुवनत्रयस्य विनिर्जयात् एकैकेन बाणेन एकैकस्य भुवनस्य वशीकरणाद्धेतोः शेषा अवशिष्टा इयं दृश्यमाना द्विगुणौ बाणद्वयं प्रियाया भैम्या दृगम्भोजपदे नयनकमलद्वयस्थाने अभिषिच्य आरोप्य सफलीकृता सार्थीकृता पञ्चसु बाणेषु मध्ये बाणत्रयस्यैव जगत्त्रयजयात् सार्थक्यं जातम् अवशिष्टयोस्तु कथं सार्थक्यं भवेदिति चिन्तयता कामेन प्रयोजनान्तरादर्शनात् भैमीनयनकमलपदेऽभिषिच्य सार्थक्यं

शोभा द्विनाली सफलीकृतेयं
प्रियाङ्गणक्रीडपदेऽभिषिच्य ॥ २७ ॥
सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः
स्मरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या ।
तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां
मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम् ॥ २८ ॥
आघूर्णितं पक्ष्मलमक्षियुग्मं
प्रांशुद्युति श्वैत्यजितास्ततांशु ।

कृतमित्यर्थः । अन्योऽपि निष्प्रयोजनं वस्तु उत्तमस्थाने समर्प्य सार्थकं करोति भैमीनलयोः षट्पुष्पतुल्यत्वादुद्दीपकत्वाच्च पुष्पमयकाम बाणत्वसम्भावना युक्तैव । द्विनालीति द्वयोर्नाल्योः समाहार इति द्विगुः ॥ २७ ॥

सेयमिति ॥ मुष्ट्या यद्ग्रहणं तत्र अर्हो योग्यो मध्यो यस्यास्तादृशी अतिक्षीणमध्या सा इयं भैमी स्मरस्य कामस्य कौसुमी पुष्पसम्बन्धिनी चापयष्टिर्धनुर्लता यतो मृदुः सुकुमाराङ्गी चापयष्टिरपि मध्ये मुष्ट्या ध्रियते सा का या भैमी नोऽस्माकं मोहाय कामविकाराय श्रीमता शोभाशालिना अपाङ्गेन चक्षुःप्रान्तेन मुक्तां त्यक्तां दृष्टयः कटाक्षनिरीक्षणान्येव शरा बाणास्तेषामोघस्य समूहस्य वृष्टिं तनोति विस्तारयति चापयष्टिरपि अपाङ्गपर्यन्तमाकृष्टानां बाणानां वृष्टिं विस्तारयति । यथा कामबाणो जगत्त्रयं मोहयति तथास्याः कटाक्षोऽपीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आघूर्णितमिति ॥ अस्या भैम्या अक्षियुग्मं चक्षुर्द्वयम् अस्या इव मत्तन्व्यस्या नयनद्वयेन तुल्यं रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति यदनन्यसदृशमित्यर्थः किम्भूतम् आघूर्णितम् ईषद्घूर्णायमानं तथा

पक्ष्मालया स्याच्चलदिन्द्रनील
गोलामलश्यामलतारतारम्॥ २९॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं
लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन।
यद्येतदीयेन तदा कृतार्था
स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी॥ ३०॥

पक्ष्मलं प्रशस्तपक्ष्मयुक्तं तथा प्रांशुरधिकतरा द्युतिः शोभा यस्य तादृशं तथा चैत्त्येन पार्श्वधावल्येन जितोऽमृतांशुश्चन्द्रो येन तादृशं तथा चलन् चञ्चलो य इन्द्रनीलगोलो मारकतगुटिका तद्वदमला स्निग्धा या श्यामलता कृष्णता तां राति अङ्गीकरोतीति तादृशी तारा कनीनिका यस्य तादृशं भैम्याश्चक्षुषोर्यादृशी श्लाघनीयमानता पक्ष्मलता अभितः पाण्डुरता स्निग्धश्यामलकनीनिकावत्ता च तादृशी नान्यासां स्त्रीणामासीदिति भावः। चलितमुग्धमित्यत्र अक्षिपद्ममिति प्रांशुद्युतीत्यत्र प्राज्यद्युतीति पाश्चात्यानां पुस्तकेषु पाठः। अत्रास्या अक्षियुगमम् अस्या एवेत्येकस्यैवोपमेयत्वकल्पनादनन्वयालङ्कारः तथा च दर्पणः उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वय इति॥ २९॥

कर्णोत्पलेनेति॥ कुरङ्गी मृगी नेत्रद्युतिनिर्जितेन भैम्या नयनकान्तिपराभूतेन एतदीयेन भैमीसम्बन्धिना कर्णोत्पलेनापि का कथा भैमीनेत्रयुगलेन तज्जितकर्णपूरीकृतनीलोत्पलेनापि सनाथं सहितम् अथ च नाथयुक्तं स्वस्य मुखं यदि लभेत प्राप्नुयात् तत्तर्हि कृतार्था चरितार्था सती स्वचक्षुषी निजनयनद्वयं किं कुरुते किं करिष्यति अपि तु न किमपि करिष्यति निष्प्रयोजनत्वात् परित्यक्ष्यतीत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् किं किमर्थं करिष्यति धारयिष्यतीति कुरङ्गीनेत्रापेक्षया भैम्याः कर्णोत्पलमप्युत्कृष्टं तस्मादपि तन्नयने उत्कृष्टे इति भावः॥ ३०॥

त्वचः समुत्तार्य्य दलानि रीत्या
मोचात्वचः पक्ष्मपपाटनानाम् ।
सारैर्गृहीतैर्विधिरुत्पलौघा-
दस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥ २१ ॥
चकोरनेत्रैणदृगुत्पलाना-
न्निमेषयन्त्रेण किमेष कृष्टः ।

त्वच इति ॥ पक्ष्म वा पक्ष्मा याः पाटनास्तक्षणानि तासां रीत्या परिपाट्या त्वचो बहिर्व्वल्कलानि समुत्तार्य्य निःसार्य्य मोचात्वचः कदलीवल्कलात् गृहीतैः सारैः श्रेष्ठभागैः तथा पक्ष्मपपाटनानां रीत्या दलानि बाह्यपत्राणि समुत्तार्य्य उत्पलौघात् नीलोत्पलसमूहात् गृहीतैः सारैः कृत्वा विधिर्ब्रह्मा अस्यां भैम्याम् ईक्षणयोर्नयनयोर्यद्रूपम् अभितःपाण्डरतालक्षणसौन्दर्य्यं गोलकस्य श्यामलतालक्षणसौन्दर्य्यञ्च तस्य शिल्पी निर्म्माता अभूत् विधिर्महता परिश्रमेण पक्ष्मपटपाटनाभिः कदलीवल्कलानि नीलोत्पलदलानि च निःसार्य्य तन्मध्यस्य सारभागं गृहीत्वा अभितः पाण्डरे अतिश्यामलगोलके भैमीचक्षुषी निर्म्मितवानित्यर्थः इवादिप्रयोगाभावादर्थस्य सम्भाव्यमानत्वाच्च प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयं कदलीसारभागेण शुक्लभागो निर्म्मितः नीलोत्पलसारभागेण च श्यामलभागो निर्म्मित इति भावः ॥ २१ ॥

चकोरेति ॥ एतस्या भैम्या नयने चक्षुषी विधातुं निर्म्मातुं विधातुर्ब्रह्मणः प्रयत्नैः कर्तृभिः चकोरनेत्रैणदृगुत्पलानां चकोरस्य पक्षिविशेषस्य नेत्रयोः एणस्य हरिणस्य दृशोश्चक्षुषोः उत्पलानामिन्दीवराणाञ्च सम्बन्धी सुधोद्गारमयः पीयूषनिर्झररूपोऽतिरमणीय इत्यर्थः एषप्रत्यक्षविषयः सारः श्रेष्ठभागः निमेषलक्षणेन यन्त्रेण किं कृष्टः आकृष्य भैमीनयनयोः स्थापितः यथायथं पक्ष्मसङ्कोचदलसङ्कोचलक्षणेन चकोरनयनादिहृतेन निमेषयन्त्रेण निष्पीड्य गृहीतेन श्रेष्ठ-

सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नैः
र्व्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥
ऋणीकृता किं हरिणीभिरासी
दस्याः सकाशान्नयनद्वयश्रीः ।
भूयोगुणेयं सकला बलाद्य
त्ताभ्योऽनयाऽलभ्यत बिभ्यतीभ्यः ॥ ३३ ॥
दृशौ किमस्याश्चपलस्वभावे
न दूरमाक्रम्य मिथोमिलेताम् ।

भागेन कृत्वा विधात्रा किं भैमीनयने निर्म्मिते इत्यर्थः अन्यत्रापि यन्त्रेण निष्पीड्य सारोऽपह्रियते । तयोर्द्वयोरपि सारस्य सुधोद्गारमयत्वञ्च चकोरस्य चन्द्रिकापानशीलतया तदङ्गत्वयोः सुधापरिणतत्वात् पद्मस्य च चन्द्रोदयावस्थायितया तदङ्गत्वयोरपि सुधासम्बन्धात् उत्पलानाञ्च रात्रौ विकासितया तत्सम्बन्धात् ॥ ३२ ॥

ऋणीकृतेति ॥ हरिणीभिः अस्या भैम्याः सकाशान्नयनद्वयस्य श्रीः शोभा किम् ऋणीकृता ऋणत्वेन पूर्व्वं गृहीता आसीत् यद्यस्मात् अनया भैम्या बिभ्यतीभ्यस्त्रस्यन्तीभ्यस्ताभ्यो हरिणीभ्यः सकला समग्रा अथच कलया वृद्ध्या सहिता भूयोगुणा प्रचुरसौन्दर्य्यादिगुणशालिनी अथ च वृद्ध्या द्विगुणा इयं नयनद्वयश्रीर्बलादलभ्यत बलात्कारेण गृहीता। उत्तमर्णो हि प्रतिश्रुतदेयकालातिक्रमणान्त्रस्यद्भ्योऽधमर्णेभ्यो वृद्धिसहितां द्विगुणां सम्पदं बलात् गृह्णाति तस्मात् पूर्व्वमृणत्वेनैव गृहीतेति सत्यं हरिणीनयनापेक्षया भैमीनयने अतिसुन्दरे इति भावः । कला स्यात्कूलटेवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोड़शांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोरिति मेदिनी ॥ ३३ ॥

दृशाविति ॥ चपलस्वभावे स्वभावतश्चञ्चले अस्या भैम्या दृशौ चक्षुषी दूरमाक्रम्य गत्वा किं मिथः परस्परं न मिलेतां घ्राटायां मिलिते

न चेत् क्षतः स्यादनयोः प्रयाणे
विघ्नः श्रवःकूपनिपातभीत्या ॥ २४ ॥
केदारभाजा शिशिरप्रवेशात्
पुण्याय मन्ये कृतमुत्पलिन्या ।
जाता यतस्तत्कुसुमेक्षणेयं
यतश्च तत्कोरकदृक् चकोरः ॥ २५ ॥

न भवेताम् अपि तु मिलेतामेव तर्हि मेलने का बाधेत्याह अनयोर्दृशोः प्रयाणे गमनविषये श्रवसी कर्णावेव कूपौ तत्र यो निपातः पतनं तस्माद्या भीतिर्भयं तया चेद्यदि विघ्नोऽन्तरायो न क्षतः स्यात् चपलस्वभावाद्गन्तुमुद्यते अपि तस्या नयने श्रवणरूपकूपद्वयं दृष्ट्वा तत्र पतनशङ्कया मध्ये विरते इवेत्यर्थः अन्योऽपि चपलः कूपपतनशङ्कया गमनाद्विरमति । भैम्यानयने कर्णान्तविश्रान्ते अतिचपले चेति भावः ॥ २४ ॥

केदारेति ॥ उत्पलिन्या पद्मिन्या केदारभाजा क्षेत्रं भजमानया आलवालं भजमानया वा सत्या अथ च केदारनामकं शिवं भजमानया सत्या शिशिरप्रवेशात् शिशिरर्त्तौ रागमनाद्धेतोः अथ च हिमे निमज्जनं प्राप्य पुण्याय कृतम् उत्तमफलसम्पादकपुण्यविशेषलाभार्थं कृतम् इत्यहं मन्ये सम्भावयामि कुतस्त्वेवं सम्भावनेत्याह यतो यस्मात् इयं भैमी तस्या उत्पलिन्या कुसुमे पुष्पे एव ईक्षणे चक्षुषी यस्याः तादृशी जाता यतश्च चकोरः पक्षिविशेषः तस्या उत्पलिन्याः कोरकौ कलिके एव दृशौ चक्षुषी यस्य तादृशो जातः तस्मात् पुण्यार्थमेव पद्मिन्या तथाभूतया सत्या कृतमित्यहं मन्ये न हि पुण्यातिशयं विना भैमीनयनत्वं चकोरनयनत्वं च तदुत्पन्नाभ्यां कुसुमकोरकाभ्यां प्राप्यते अन्योऽपि केदाराख्यशिवसन्निधौ हिमप्रवेशेन प्राणांस्त्यक्त्वा उत्तमपदं प्राप्नोति कोरकापेक्षया कुसुमस्योत्कृष्टत्वाच्चकोरस्तदपेक्षयापि

नासादसीया तिलपुष्पतूणं
जगत्त्रयन्यस्तशरत्रयस्य ।
श्वासानिलामोदभरानुमेयां
दधद्द्विबाणीं कुसुमायुधस्य ॥ २६ ॥
बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या
मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहाना ।

भैमीनयने उत्कृष्टे इति सूचितम् । केदारोऽट्टौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोरिति मेदिनी । शिशिरो ना हिमे न स्त्री ऋतुभेदे जडे त्रिष्विति च ॥ २५ ॥

अथैकेन श्लोकेन नासिकां वर्णयति ॥ नासेति ॥ अदसीया अमुष्या भैम्याः सम्बन्धिनी नासा नासिका जगत्त्रये न्यस्तं निक्षिप्तं शरत्रयं येन तादृशस्य कुसुमायुधस्य कामस्य द्विबाणीम् अवशिष्टबाणद्वयं दधत् धारयत् तिलपुष्पमयं तूणम् इषुधिरेव किम्भूतां द्विबाणीं श्वासानिलस्य निश्वासवायोर्य आमोदभरः परिमलातिशयस्तेन अनुमेयाम् अनुमानयोग्यां प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयं कुसुमायुधस्य तूणस्यापि कुसुमत्वात् तिलकुसुमस्य च नासिकाकारत्वादियमुत्प्रेक्षा कामः पञ्चसु बाणेषु मध्ये बाणत्रयव्ययेनैव जगत्त्रयं जित्वा अवशिष्टं बाणद्वयं भैमीनासालक्षणतिलपुष्पतूणरन्ध्रद्वये स्थापितवानित्यर्थः श्वासानिलामोदेत्यनेनास्याः पद्मिनीत्वं सूचितम् ॥ २६ ॥

षड्भिः श्लोकैरधरोष्ठं वर्णयति ॥ बन्धूकेति ॥ अस्या भैम्या अनेन दृश्यमानेन मुखेन्दुना मुखचन्द्रेण सह उज्जिहाना उद्गच्छन्ती अधरोष्ठलेखा एतद्दृश्यमानं स्वमात्मानं शैशवयौवनीयां बाल्यतारुण्यमध्ये वर्त्तमानां सन्ध्याम् आह अहमेव द्वयोरवस्थयोः सन्ध्येति कथयति किम्भूतं स्वं रागश्रिया रक्तिमशोभया बन्धूकस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य बन्धूभवत् सदृशीभवत् वयःसन्धौ वर्त्तमानाया भैम्या अधरोष्ठोऽतितरां

रागश्रिया शैशवयौवनीयां
स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ २७ ॥
अस्या मुखेन्दोरधरः सुधाभू-
बिम्बस्य युक्तः प्रतिबिम्ब एषः ।
तस्याथवा श्रीर्द्रुमभाजि देशे
सम्भाव्यमानास्य तु विद्रुमे सा ॥ २८ ॥

रक्तौ जाताविति भावः । अन्यापि दिनरजन्योः सन्धौ सति जायमाना सन्ध्या चन्द्रेण सह उदयते रक्ता च भवति ॥ २७ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्या मुखेन्दोर्मुखचन्द्रसम्बन्धी अधर ओष्ठप्रान्तभागः सुधाभूबिम्बस्य अमृतभूम्यामुत्पन्नस्य बिम्बीफलस्य प्रतिबिम्बः सदृशो युक्तः न तु यत्र कुत्राप्युत्पन्नस्य बिम्बस्य सदृशः अधरस्य मुखचन्द्रसम्बन्धितया सुधाधारत्वात् । अतिरक्तेनापि बिम्बीफलेन सह भैम्या अधरस्य साम्यं नास्त्येव अमृतवत्त्वाभावात् किन्तु यदि बिम्बीफलं सुधाभूमिजातं स्यात् तदा द्वयोरपि लौहित्यातिशयात् सुधाधारत्वाच्च तद्युक्तं भवेदित्यर्थः । अथ च सुधाबिम्बस्य चन्द्रमण्डलस्य प्रतिबिम्बः शोभा अस्या मुखेन्दोरधरः मुखचन्द्रप्रतिबिम्बापेक्षयातिहीनः । ननु तथापि भैम्यधरबिम्बफलयोः साम्यकल्पनमनुचितमेवेति पूर्वोक्तं दूषयति अथवा तस्य बिम्बस्य श्रीः शोभा द्रुमभाजि वृक्षसहिते देशे विद्यत इति शेषः तस्य द्रुमारूढलताफलत्वात् अस्य तु अधरस्य पुनः सम्भाव्यमाना न तु तात्त्विकी तुल्यत्वात्सम्भाव्यमानापीत्यर्थः सा श्रीर्विद्रुमे रत्नविशेषे प्रवाले विद्यते यद्यपि सुधाभूमिजत्वेन सुधाधारत्वाल्लौहित्यवत्त्वाच्च बिम्बीफलमेतदधरसाम्यं लब्धुमर्हति तथापि निकृष्टदेशजत्वेन निकृष्टत्वात्तन्नार्हतीत्यर्थः न हि निकृष्टापकृष्टयोः साम्यं युज्यते अथ च बिम्बीफलस्य शोभा द्रुमसहिते देशे वने विद्यते अस्य तु विद्रुमे द्रुमरहिते देशे नगरे विद्यते

जानेऽतिरागादिदमेव बिम्बं
बिम्बस्य तु व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।
द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां
नाम्नि भ्रमोऽभूदनयोर्जनानाम् ॥ ३९ ॥

तस्मादारग्वधकर्णिकारयोर्न युज्यते साम्यकल्पनमिति भावः सुधाया भूरवस्थितिदेशः तथा एषोऽधरो बिम्बस्य बिम्बीफलस्य प्रतिबिम्बः सदृशो युक्त इति व्याचक्षते मुखेन्दोरित्यत्र मुखेन्दाविति सप्तम्यन्तं क्वचित् पुस्तकेषु पाठः ॥ ३८ ॥

जाने इति ॥ अतिरागादत्यन्तलौहित्याद्धेतोर्बिम्बम् अधरबिम्बमित्यादौ उपमानत्वेन प्रसिद्धं बिम्बपदप्रतिपाद्यम् इदमेव अस्या दृश्यमानं भैमीरदच्छदनलक्षणमेव न तु बिम्बीफलम् इत्यहं जाने मन्ये अथ च अतिरागादनुरागाधिक्यादेवं सम्भावयामि । बिम्बीफलस्य तादृग्लौहित्याभावात् सर्वत्रोपमानस्याधिक्याच्च उपमानतया भैमीरदनच्छद एव बिम्बपदप्रतिपाद्य इत्यर्थः तथा बिम्बस्य तु बिम्बीफलस्य पुनरितः पूर्वोक्ताद्धेतोः अधरत्वम् अधरपदप्रतिपाद्यत्वं व्यक्तं रदनच्छदस्यातिलौहित्यात् सर्वत्रोपमेयस्य न्यूनत्वाच्च बिम्बीफलमेवाधरपदप्रतिपाद्यमित्यर्थः भैमीरदनच्छदस्यैवोपमानत्वं बिम्बीफलस्यैवोपमेयत्वञ्च युक्तमिति भावः अथ च इतो भैमीरदनच्छदाद्बिम्बीफलस्य अधरत्वं निकृष्टत्वं व्यक्तं नन्वेवं सति लोके कथं संज्ञाविपर्यास इत्यत आह द्वयोरुपमानोपमेययोरनयोर्दन्तच्छदबिम्बीफलयोर्विशेषावगमे तारतम्यज्ञाने अक्षमाणाम् असमर्थानां जनानां मूर्खाणां नाम्नि संज्ञायां भ्रमोऽभूत् विपर्यासो जातः अतिलौहित्यादधिके भैमीरदनच्छदे उपमानवाचकबिम्बपदं प्रयोक्तव्यम् अल्पलौहित्यान्न्यूने बिम्बीफले उपमेयवाचकमधरपदं प्रयोक्तव्यमिति विशेषपरिज्ञानान्मूर्खैरेव नाम्नोर्विपर्यासः कृत इत्यर्थः । विशेषावगमाक्षमाणां भेदग्रहासमर्थानां नास्ति

मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ
भातः किमप्युच्छ्वसितौ यदस्याः ।
तत्स्वप्नसम्भोगवितीर्णदन्त
दंशेन किं वा न मयापराद्धम् ॥ ४० ॥
विद्या विदर्भेन्द्रसुताधरोष्ठे
नृत्यन्ति कत्यन्तरभेदभाजः ।
इतीव रेखाभिरपश्रमस्ताः
संख्यातवान् कौतुकवान्विधाता ॥ ४१ ॥

भ्रमो भ्रान्तिरभूदिति वा । अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्द्ध्वे च वाच्यवदिति मेदिनी ॥ ३९ ॥

मध्योपकण्ठाविति ॥ अस्या भैम्या मध्योपकण्ठौ अधरोष्ठयोर्मध्यसमीपवर्त्तिनौ अधरोष्ठयोर्भागौ अंशविशेषौ किमपि किञ्चित् उच्छ्वसितौ उच्छूनौ सन्तौ यद्यस्माद्भातः शोभेते तत्तस्माद्धेतोः स्वप्ने यः सम्भोगस्तत्र वितीर्णो दत्तो दन्तदंशो दन्तक्षतं येन तादृशेन मया किं वा नापराद्धम् अपि तु तादृगपराधो मया वा कृतः स्यात् अधरोष्ठयोर्मध्यसमीपवर्त्तिनोः पार्श्वदेशयोः किञ्चिदुच्छूनता सामुद्रिको गुणः स एव स्वप्नसम्भोगदत्तदन्तक्षतत्वेन सम्भावितः स्वप्नसम्भोगे वितीर्णेन दन्तदंशेन द्वारा अपराद्धमिति वा ॥ ४० ॥

विद्या इति ॥ विदर्भेन्द्रसुताया भैम्या अधरोष्ठे अन्तरभेदभाजो विद्यात्वेनैकरूपा अपि काव्यत्वादिना अवान्तरभेदयुक्ताः कति विद्या नृत्यन्ति स्फुरन्ति आविर्भूतरूपेण वर्त्तन्ते इतीव एवं सन्दिहान इव लोकानां सन्देहनिवारणार्थमिव वा अपश्रमः श्रमशून्यो विधाता कौतुकवान् कुतूहली सन् रेखाभिः कृत्वा ता विद्याः संख्यातवान् इयत्यो विद्याः सन्ति इति गणितवान् योऽनाऽर्ध का अधररेखा विद्या

सम्भुज्यमानाद्य मया निशान्ते
स्वप्नेऽनुभूता मधुराधरेयम् ।
असीमलावण्यरदच्छदेत्थं
कथम्मयैव प्रतिपद्यते वा ॥४२॥
यदि प्रसादीकुरुते सुधांशो
रेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।

गमनार्थत्वेनोत्प्रेक्षिताः । अपश्यम इत्यनेन अनन्यजन्यत्वादेव सख्या भैमी शिष्याः संख्यातुं शक्तोऽभूदन्यथा न स्यादिति सूचितम् ॥४१॥

सम्भुज्यमानेति ॥ अद्य निशान्ते रात्र्यवसाने स्वप्ने सम्भुज्यमाना कृतसम्भोगा इयं भैमी मया मधुराधरा सुन्दराधरा चुम्बनद्वारा अमृतायमानाधरा वा अनुभूता ज्ञाता इत्यमेवमनिर्वचनीयप्रकारेण असीमम् अवधिशून्यं लावण्यं सौन्दर्यं यत्र तादृशो रदच्छदोऽधरो यस्यास्तादृशीयं भैमी कथम्वा कथन्नु मयैव प्रतिपद्यते ज्ञायते स्वप्ने यादृशी सुन्दराधरानुभूता तादृश्येव जाग्रदवस्थायामपि कथं मयैवानुभूत इत्याश्चर्यमिदमित्यर्थः स्वप्नदृष्टं हि प्रायेण न घटते घटते वा कालान्तरे किञ्चित्तद्विपरीतम् । निशान्तस्वप्नदर्शनस्य शीघ्र फलत्वान्निशान्तपदमुक्तं तथाचोक्तं गोविसर्जनवेलायां दृष्टा सद्यः फलं लभेदिति । अथ च या मधुररसाधरा अनुभूता सा कथमधुना लवणरसाधरानुभूयते इति विरोधाभासः मधुररसलवणरसयोः परस्परं विरोधात् तद्भञ्जनन्तु पूर्व्वव्याख्यानादेव ॥ ४२ ॥

एकश्लोकेन स्मितं वर्णयति ॥ यदीति ॥ एषा दमयन्ती स्मितस्य ईषद्धसनस्य सहस्रांशमपि सहस्रभागैकभागमपि यदि सुधांशोश्चन्द्रस्य प्रसादीकुरुते प्रसन्ना भूत्वा यदि चन्द्राय प्रसादत्वेन स्मितलेशमपि दद्यात् तत्तदा स देवः सुधांशुस्तमेव स्मितस्य सहस्रांशमेव निर्मलत्व आदरातिशयात् नीराजितं कृत्वा कौमुदीभिः पूरयित्वा कौमुदीनां

तत् कौमुदीनां कुरुते तमेव
निर्माय देवः सफलं स्वजन्म ॥४३॥
चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां
दूरायतत्वात्किरणाङ्कुराणाम् ।
पुरःसरस्रस्तघनद्वितीयं
रदालिद्वन्द्वति बिन्दुद्वन्द्वम् ॥ ४४ ॥
सेयं मदेतद्विरहार्तिमूर्च्छा
तमीविभातस्य बिभाति सन्ध्या ।

जन्म सफलं सार्थकं कुरुते कार्यान्तरस्य निर्माणकर्मणापि कौमुदीनां जन्मसाफल्यं भवेदित्यर्थः कौमुद्यो भैमीस्मितलेशस्यापि सदृश्यो नेति भावः ॥ ४३ ॥

त्रिभिः श्लोकैर्दन्तपङ्क्तिद्वयं वर्णयति । चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणात् घनानां निबिडानां चन्द्रकिरणमपेक्ष्य गाढानां चन्द्राधिकं चन्द्रादप्युत्कृष्टम् एतन्मुखं भैमीमुखचन्द्रस्तस्य चन्द्रिकाणां किरणानां दूरायतम् ईषद्दीर्घं विन्दुद्वन्द्वं बिन्दुसमूहो रदावलिद्वयमिति दन्तश्रेणी द्वितयमिवाचरति किम्भूतं पुरःसराणि अग्रेसराणि स्रस्तानि निःसृतानि च यानि दृषन्ति विन्दवस्तान्येव द्वितीयानि यस्य तादृशम् अग्रनिःसृतबिन्दूनां स्वल्पत्वाधोदन्तत्व पश्चादव्यवधानमेव निःसरतां बिन्दूनामीषदायतत्वादूर्ध्वदन्तत्वमित्यर्थः नैतद्दन्तावलिद्वयं किन्तु चन्द्रादप्यधिकस्य भैमीमुखचन्द्रस्यामृताधिक्यात् पौर्वापर्येण निःसृतामृतबिन्दुद्वन्द्वद्वितयमिति परमार्थः. यथा च दृष्टौ घटनप्रान्तात् प्रथममेका बिन्दुपंक्तिः पतति तदनु च द्वितीया ईषदायता पतित्वा तत्रैव लगति तथा बिन्दुपंक्तिद्वयमिति भैम्यादन्ता ईषदायतसघनाः सुकान्ताश्चेति भावः ॥ ४४ ॥

महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री
द्विजैरमीभिः समुपास्यमाना ॥४५॥
राजौ द्विजानामिह राजदन्ता
सम्बिभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।
उद्वेगरागादिमृजावदाता
चत्वार एते तदवैमि मुक्ताः ॥४६॥

सेयमिति ॥ सा इयं भैमी मम एतया सह विच्छेदेन जनिता या अर्त्तिः पीडा तज्जनिता या मूर्च्छा सैव तमी रजनी तस्या विभातस्य प्रभातस्य सम्बन्धिनी सन्ध्या विभाति प्रकाशते इदानीं विरहावसान-सम्भवत्वात् । किम्भूता महेन्द्रस्य काष्ठामुत्कर्षं गतः प्राप्तो योऽरागोऽननु-रागस्तस्य कर्त्री सम्पादयित्री तथा अमीभिर्दृश्यमानैर्द्विजैर्दन्तैः समु-पास्यमाना आश्रीयमाणा । प्रातःसन्ध्यापि महेन्द्रस्य काष्ठायां प्राच्यां दिशि गतो यो रागो लौहित्यं तस्य कर्त्री द्विजैर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैरुपास्य-माना सेव्यमाना च भवति । रजनी यामिनी तमीति काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशीति दन्तविप्राण्डजा द्विजा इति चामरः ॥ ४५ ॥

राजाविति ॥ इह भैमीनिष्ठायां द्विजानां दन्तानां राजौ श्रेण्यां वर्त्तमाना एते चत्वारो राजदन्ताः सम्मुखीना दन्तश्रेष्ठा यद्यस्मात् श्रोत्रियाणां ब्राह्मणविशेषाणां विभ्रमं विलासं शौक्ल्यलक्षणं सम्बिभ्रति सम्यक् धारयन्ति तत्तस्मादेते मुक्ता मौक्तिकान्येव इत्यवैमि तर्कयामि शौक्ल्यसाम्यात् मुक्तातुल्यांस्तान् जानामीत्यर्थः किम्भूताः उद्वेगरागो गुवाकजनितलौहित्यम् आदिर्यस्य एवम्भूतो यः खदिर-रागादिस्तस्य या मृजा मार्जनं क्षालनं तया अवदाता विशुद्धाः भक्षी-कृतेन उद्वेगेन या रागमृजा तया अवदाता वा मुक्ता अपि भक्षी-कृतेन गुवाकेन शुद्धाः क्रियन्ते यच्च राजत् प्रकाशमानम् अन्नं स्वरूपं येषां तादृशानां द्विजानां ब्राह्मणानां पङ्क्तौ वर्त्तमानाः सन्तो ये

शिरीषकोषादपि कोमलाया
वेधा विधायाङ्गमशेषमस्याः ।
प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे
समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥
मधूनवाक्याद्वयवादिनी सा
काचिद्द्विजेनोपनिषत्पिकेन ।

श्रोत्रियविप्रसमं पंक्तिपावनत्वं धारयन्ति । रागोद्दीपनत्वं रागो विषया-सक्तिः आदिना अहङ्कारादयस्तेषां त्यजनेन परित्यागेन निर्मुक्तान्तः-करणाश्च भवन्ति ते जीवन्मुक्ता इति जनैः कथ्यन्ते । चम्पारोऽराज-दन्ताः स्युः सम्मुखीनारदास्तु ये इति च । घोण्टा तु पूगः क्रमुको-गुवाकः खपुरोऽस्य तु फलमुद्वेगमित्यमरः ॥ ४६ ॥

चतुर्भिः श्लोकैर्वचनं वर्णयति ॥ शिरीषेति ॥ वेधा विधाता शिरीष कोषादपि शिरीषकुसुमाभ्यन्तरादपि कोमलायाः सुकुमाराङ्ग्या अस्या भैम्या अशेषं समस्तम् अङ्गं विधाय निर्माय सुकुमारसर्गे मृदुतर-वस्तुसृष्टौ प्राप्तः प्रकर्षो नैपुण्यं येन तादृशः सन् अस्या वाचि वचने मृदुत्वस्य सौकुमार्यस्य मुद्रां मर्यादां समापयत् समाप्तिं नीतवान् सुकुमाराङ्गनिर्माणेन अभ्यासदार्ढ्याद्वागप्यतिसुकुमारता वचने स्थापयामासेत्यर्थः अतिमधुरवचनेयमिति भावः । अन्योऽपि शिल्पी कुशलाभ्यासस्य अन्यत्र शिल्पं समापयति ॥ ४७ ॥

मधूनेति ॥ तरुश्च आम्रादिवृक्षेभ्योऽभ्यवहृता फलपुष्पादिरूपा भिक्षा तदभ्यभोजिना द्विजेन पक्षिणा अथ च ब्राह्मणेन पिकेन कोकि-लेन अस्या भैम्या आस्यद्विजराजतो मुखचन्द्रात् अथ च आस्यरूप-श्रात् ब्राह्मणश्रेष्ठात् मधूनवाक्यद्वयवादिनी कामाद्वैतप्रतिपादिका काचिद्विलक्षणा सा भैमीवचनरूपा उपनिषत् रहस्यविशेषोऽथ च वेदान्तग्रन्थः । या नाधीयते न पठ्यते अपि तु पठ्यत एव कोकिल

अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा
नाधीयते भैक्षभुजा तदंशः ॥४८॥
पद्माङ्कसद्मानमवेक्ष्य लक्ष्मी
मेकस्य विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम्।
आस्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं
सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥४९॥
कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः
सरस्वती वादयते विपञ्चीम्।

अधरादप्यतिमधुरो भैमीस्वरो झटिति कामाधिक्यमाविर्भावयतीति भावः। अन्येनापि भैक्षजीविना ब्राह्मणेन ब्राह्मणश्रेष्ठात् ब्रह्माद्वैतप्रतिपादिका उपनिषदधीयते। अथेदुपनिषत्स्त्री वेदान्ते च रहस्यपीति विश्वः। भैक्षं भिक्षाकदम्बकमित्यमरः ॥ ४८ ॥

पद्माङ्केति। सरस्वती वाक् सा च वागधिष्ठात्री एकस्य विष्णोः श्रयणात् उभाभ्यामाश्रयणात् सपत्नीं लक्ष्मीं पद्माङ्कसद्मानं पद्ममध्यनिवासाम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा तस्याः लक्ष्म्याः विजिगीषया विशेषेण जेतुमिच्छया जिताब्जं पराजितपद्मम् अस्याः भैम्याः आस्येन्दुं मुखचन्द्रं किं भजते आश्रयति सपत्नीस्थानादुत्तमं स्थानं भवत्विति मनसि कृत्वा अन्यत्र तदलब्ध्वा चन्द्रतुल्यत्वात् पद्मपराजयि भैमीमुखमेव किम् आश्रयतीत्यर्थः। चन्द्रोदये हि पद्मसङ्कोचात् चन्द्रोऽपि जिताब्जो भवति। अथवा जिताब्जं जितचन्द्रं भैम्याः आस्येन्दुं भजते चन्द्रेण कमलं जितं सोऽप्यनेन जित इति तदाश्रयणात् लक्ष्म्याः सरस्वत्या नितरां जितेत्यर्थः। अन्यापि सपत्नीस्थानमुत्तमं विलोक्य ईर्ष्यया तदुत्तमस्थानं स्वस्थं करोति सपत्नीत्वं विजिगीषायां हेतुः। अब्जो धन्वन्तरौ चन्द्रे शङ्खेऽब्जं पद्मसङ्ख्ययोरिति हेमचन्द्रः ॥ ४९ ॥

तदेव वाग्भूय मुखे मृगाक्ष्याः
श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्वम् ॥ ५० ॥
विलोकिता स्यान्मुखमुन्नमय्य
किं वेधसेयं सुषमासमाप्तौ ।
धृत्युद्भवा यच्चिबुके चकास्ति
निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥

कण्ठ इति ॥ चतुरा वीणावादननिपुणा सरस्वती अस्या भैम्याः कण्ठे वसन्ती वासं कुर्वती सती यत् विपञ्चीं वीणां वादयते तदेव विपञ्चीवादनमेव मृगाक्ष्या भैम्या मुखे वाग्भूय वाणीत्वेन परिणम्य श्रोतुर्जनस्य श्रुतौ श्रवणे सुधारसत्वं सुधावदास्वाद्यत्वं याति प्राप्नोति । नायं भैम्या मधुरालापः किन्तु कण्ठे निरन्तरं वसन्त्या सरस्वत्या वाद्यमानवीणारव एव कथमन्यथा श्रूयमाणः श्रोतॄणाममृतास्वादवदानन्दं जनयतीत्यर्थः अतिमधुरस्वरेयमिति भावः । वाग्भूयेति वाक्शब्दस्य क्विप्रत्ययान्तत्वेन च्व्यन्त इति प्रादुरादित्वात् क्त्वा ल्यप् ॥ ५० ॥

एकश्लोकेन चिबुकं वर्णयति ॥ विलोकितेति ॥ सुषमासमाप्तौ मुखस्य परमशोभानिर्म्माणसमाप्तौ सत्यां वेधसा ब्रह्मणा इयं भैमी मुखम् उन्नमय्य कीदृशी शोभा जातेति दिदृक्षया अस्या मुखं किञ्चिदूर्द्ध्वीकृत्य किं विलोकिता स्यात् दृष्टवदना भवेत् कथमेवं त्वया ज्ञातमित्यत आह यद्यस्मात् मनागीषन्निम्ने अस्याश्चिबुके अधरोधोभागे धृत्युद्भवा धारणजनिता अङ्गुलियन्त्रणेव अङ्गुल्या कृता पीडनेव चकास्ति शोभते अतिमार्द्दवादङ्गुलिधारणेनापि यन्निम्नत्वं जातं तदेव चिबुके वर्त्तते न तु समस्थलत्वात् स्वाभाविकश्चिबुकविशेष इत्यर्थः अन्योऽपि शिल्पी किञ्चिन्निर्म्माय तन्मुखमूर्द्ध्वीकृत्य शोभां निरीक्षते आनतत्वाच्चाङ्गुलिनिवेशेन च तत्र निम्नत्वं जायते ॥ ५१ ॥

प्रियामुखीभूय सुखी सुधांशु-
र्जयत्ययं राहुभयव्ययेन ।
इमां दधाराधरबिम्बलीलां
तस्यैव बालकरचक्रवालम् ॥ ५२ ॥
अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णिमास्यं
पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।

पुनरपि नवभिः श्लोकैः तावयवं मुखं वर्णयति ॥ प्रियेति ॥ अयं सुधांशुश्चन्द्रः प्रियाया भैम्या मुखीभूय वदनरूपेण परिणम्य राहोर्यद्भयं ग्रासाशङ्का तस्य व्ययोऽपगमस्तेन हेतुना सुखी सन् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते चन्द्र एवास्या मुखमित्यर्थः तर्हि अधरलौहित्यं कथमित्यत आह तस्यैव चन्द्रस्य बालम् उदयसमयभावि करचक्रवालं किरणमण्डलं कर्त्तृ इमां प्रत्यक्षविषयाम् अधरबिम्बलीलां लौहित्यलक्षणाम् ओष्ठाधरविलासं दधार धारयति स्म उदितमात्रस्य चन्द्रस्य लोहितं किरणमण्डलमेव ओष्ठाधररूपेण परिणतमित्यर्थः । बालेन्दुकिरणा लोहिता भवन्तीत्येवमुक्तम् अथ च बालो लीलां क्रीडां धारयत्येव । चक्र वालन्तु मण्डलमित्यमरः ॥ ५२ ॥

अस्या इति ॥ पूर्णिमायाः आस्यं मुखमिव हिमांशुं पूर्णचन्द्रं जित्वा स्थितस्य पूर्णस्य सर्वावयवपरिपूर्णस्य अथ च वर्त्तुलस्य अस्या भैम्या मुखस्य महिमा महत्त्वकीर्त्तिरथ च चन्द्रापेक्षया अधिकपरिमाणत्वं मास्तु किं न तिष्ठतु अपि तु अस्त्येवेत्यर्थः कुतो महिमेत्यत आह खलु यस्मात् यस्य मुखस्य तृतीयो भागोऽंशो भालो ललाटम् अर्द्धं खण्डम् इन्दुः अर्द्धखण्डरूपश्चन्द्रः । किम्भूत इन्दुर्भावेन अस्य कलङ्कं दधत् धारयन् । यस्य तृतीयो भागो यस्यार्द्धं तत्ततोऽधिकं भवत्येव भैम्या भालोऽर्द्धचन्द्रतुल्यस्तदधोभागः पूर्णचन्द्रतुल्य इति भावः पौर्णमास्यमित्यपि क्वचित् पाठः । पूर्णिमास्यं हिमांशुं जित्वा स्थितस्यास्या

भूमण्डलखण्डस्थदर्शमिन्दु
र्भालस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥५३॥
व्यधत्त धाता मुखपद्ममस्याः
सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।
सरोजराजौ कुरुतोऽस्मदीयां
नेत्राभिधावतएव सेवाम् ॥५४॥
द्विवारजन्योरविलोमभीते
चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः स्वलक्ष्मीम् ।

मुखस्य महिमा नास्य क्षीणत्वस्य मण्डलस्यपद्मोज्वलत्वाभावात् चन्द्रस्य क्षीणत्वमेव ख्यापयति भूखण्डत्वादीन्यपि ख्यापयते। भूरूपं खण्ड खण्डं कलङ्कलक्ष्यं दधत् धारयन् यस्य तृतीयो भागो भालोऽर्द्धमिन्दु-रर्द्धं चन्द्र इति केचित् ॥ ५३ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता ब्रह्मा अखिलेऽपि समस्तेऽपि अम्भोजकुले पद्मवंशे अस्या भैम्या मुखपद्मं सम्राजं मण्डलेश्वरम् सम् च पद्मसमूह मध्ये सम्यक् राजते शोभत इति तादृशं व्यधत्त कृतवान् अतएव नेत्रोर्नेत्राभिधौ नेत्रनामकौ सरोजराजौ पद्मानां राजानौ च तेभ्यः श्रेष्ठे नेत्रे अस्मदीयाम् एतदीयां भैम्या मुखपद्मरूपसम्राट्सम्ब-न्धिनीं सेवाम् अनुवृत्तिं कुरुतः कुरुतः यद्यस्य सरोजसम्राट्त्वं न स्यात् तर्हि नेत्ररूपकाभ्यां सरोजराजाभ्यां कथं सेवा क्रियेत इत्य-न्यथानुपपत्त्यास्य सम्राट्त्वं विद्वद्भिरूह्यः अन्योऽपि सम्राट् राजभिः सेव्यते भैम्या नयने पद्माभ्यां उत्कृष्टे मुखञ्चातिशयितमिति भावः। येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः। शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडित्यमरः ॥ ५४ ॥

द्विवेति ॥ द्विवारजन्योर्दिनरात्र्योर्वैरात्मकं रविविलोमभीते चन्द्रा-

आस्ये यदास्था न तदा तयोः श्री-
रेकत्र चेदस्तु कदा न कान्तम् ॥५५॥
यस्यामुखश्रीप्रतिबिम्बमेव
जलाच्च ताताम्बुकराच्च भिन्नात् ।
यस्यार्घ्यं धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ
विभूषणं याचितकं कदाचित् ॥५६॥

सुखं दिवसे सूर्यभीतश्चन्द्रः रात्रौ चन्द्रभीतं पद्ममित्युभे यदा अस्या भैम्या आस्ये मुखे स्वकान्तौ निजशोभां निक्षिपतः स्थापयतः अथ च पुनर्यदीयं न्यासीकुरुतः तदा तयोश्चन्द्राम्बुजयोः श्रीः शोभा न भवति इदस्य भैम्या मुखं पुनरेकस्मिन्वा चन्द्रपद्मयोरन्यतरस्य शोभया दिवसे चन्द्रशोभया रात्रौ पद्मशोभया चेत्यर्थः कदा कस्मिन् समये दिवसे रात्रौ च न कान्तं न सशोभम् अपि तु सर्वदैव । चन्द्रस्य शोभा रात्रावेव न तु दिने पद्मस्य शोभा दिनएव न तु रात्रौ भैमीमुखस्य तु दिवा रात्रौ च शोभा इत्युत्प्रेक्षार्थः । अन्योऽपि धनी कृतःसुकृतिः सन् स्वधनं कस्मिंश्चिन्नाद्धिमशालिनि जने निक्षिपति भयकारणापगमे च पुनस्तस्मादुद्धरति दिवसे चन्द्रस्य सूर्यकिरणेनाभिभूतत्वात् रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचात् मुखस्य च सर्वदा प्रफुल्लत्वादेवमुक्तम् ॥ ५५ ॥

यस्या इति ॥ खलु निश्चये पद्मचन्द्रौ यथाक्रमं तातात् जनकात् जलाच्च भिन्नाद्व्योम्नोऽम्बुकराद्दर्पणाच्च अस्यार्घ्यं शोभनक भिन्न या भवत्प्रति-बिम्बिता भैमीमुखशोभा तत्स्वं स्वयं दीयतां पुनरपीमां प्रतिदास्या-मि इत्यादिना याचित्वा आहृता भैम्यामुखश्रीप्रतिबिम्बमेव मुखशोभायाः प्रतिबिम्बरूपं याचितकं याचनया प्राप्तं विभूषणं कदाचित् दिने रात्रौ च धत्तः धारयतः यदा जले भैमीमुखस्य प्रतिबिम्बो भवति तदा पद्मं जनकत्वात् जातं जलं तं याचित्वा दिवसे शोभते एवं दर्पणे च यदा तस्य प्रतिबि[म्बो] भवति तदा चन्द्रः कृष्णत्वादिदोषात् भिन्नं दर्पणं तं

अर्काय पत्ये खलु तिष्ठमाना
भृङ्गैर्मितामञ्जलिभिरम्बुकेलौ ।
भैमीमुखस्य श्रियमम्बुजिन्यो
याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ॥५७॥
अस्या मुखेनैव विजित्य नित्य
स्पर्द्धी मिलत्कुङ्कुमरोषभासा ।

याचिता दत्ता शोभत इत्यर्थः अन्योऽपि पितृमातृभ्यां याचितकं गृहीत्वा शोभते याचितकभूषणमपि कदाचिद्धार्य्यते न तु सर्व्वदा इति कदाचिदित्युक्तं भैमीमुखं पद्मचन्द्राभ्यामप्यतिरमणीयमिति भावः चन्द्रमुभयप्राधान्यसूचकम् । दर्पणे मुकुरादर्शाविति याच्ञयाप्तं याचितकमिति चामरः ॥ ५६ ॥

अर्कायेति । खलूक्तौ पत्ये स्वामिने अर्काय सूर्याय तिष्ठमानाः स्वाभिप्रायं व्यञ्जयन्त्योऽम्बुजिन्यः पद्मिन्यः विस्तारिताः प्रसारिताः पद्मान्येव हस्ताः याभिस्तादृश्यः सत्यः अम्बुकेलौ जलविहारे भृङ्गैर्भ्रमररूपैरञ्जलिभिर्मितां ज्ञातां भैमीमुखस्य श्रियं याचन्ति भैमीमुखश्रीरस्मभ्यं दीयतामिति स्वपतिं सूर्यं प्रार्थयन्ते कमलभैमीवदनयोर्महदन्तरमिति भावः अन्याप्यन्यदीयं भूषणं चक्षुषा दृष्ट्वा एवंविधं त्वयापि मह्यं दीयतामिति हस्तं प्रसार्य्य स्वपतिं याचते । अर्काय पत्ये तिष्ठमाना स्वहृद्गतं व्यञ्जयितुकामा अम्बुजिन्यो भैमीमुखस्य श्रियं याचन्ति अस्मत्पतिः सूर्योऽधुना समागमिष्यतीति त्वन्मुखशोभया वयमपि रुचिरा भवाम इति भैमीमुखशोभां भैमीं प्रार्थयन्त इति वा । अर्कायेति श्लाघादेर्यज्ञीप्स्विति सम्प्रदानत्वं तिष्ठमानेति स्थोऽङ्गदाङ्गनादावित्यात्मनेपदम् ॥ ५७ ॥

अस्या इति । नित्यस्पर्द्धी भैमीमुखेन सह सर्व्वदा स्पर्द्धमानश्चन्द्रः खलु निश्चितम् अस्या भैम्या मुखेनैव विजित्य पराभूय प्रसह्य हठात्

प्रवक्ष्य चन्द्रः खलु बध्यमानः
स्यादेव तिष्ठत्परिवेशपाशः ॥५८॥
विधोर्विधिर्बिम्बशतानि लोपं
लोपं कुहूरात्रिषु मासि मासि।
अभङ्गुरश्रीकममुं किमस्या
मुखेन्दुमस्थापयदेकशेषम् ॥५९॥

बध्यमानोऽबध्यमान एव स्यात् भवेत् यतोऽयमद्यापि तिष्ठन् परिवेशः परिधिरेव पाशो बन्धनरज्जुर्यस्य तादृशः किम्भूतेन मुखेन मिलत्कुङ्कुमं यत् कुङ्कुमं तदेव रोषभाः क्रोधलौहित्यं यत्र तादृशेन भैमीमुखेन सह स्पर्द्धया सापराधश्चन्द्रोमुखेनैव क्रोधलोहितेन जित्वा परिवेशमिषात् पाशेन बद्ध इत्यर्थः चन्द्रो भैमीमुखसदृशो न भवतीति भावः। अन्योऽपि स्पर्द्धमानं रोषारुणोभूत्वा विजित्य झटिति बध्नाति सोऽपि बद्ध एव चिरं तिष्ठति। खलूत्प्रेक्षायां वा ॥ ५८ ॥

विधोरिति॥ विधिर्विधाता मासि मासि प्रतिमासं कुहूरात्रिषु नष्टेन्दुकलामावस्यारात्रिषु विधोश्चन्द्रस्य बिम्बशतानि मण्डलशतानि लोपं लोपं विलुप्य विलुप्य अभङ्गुरा अविनश्वरी श्रीः शोभा यस्य तादृशम् अस्या भैम्या अमुं दृश्यमानं मुखेन्दुं मुखचन्द्रम् एकश्चासौ शेषोऽवशिष्टश्चेति तादृशं किम् अस्थापयत् स्थापितवान् चन्द्रमण्डलस्य क्षयित्वान्मुखचन्द्रस्य चाविनश्वरशोभत्वात्तत्कार्यकारित्वाच्च विधाता बुद्धिपूर्वकमेव चन्द्रं विलुप्य अद्वितीयं भैमीमुखचन्द्रं स्थापयामासेत्यर्थः कुहूां चन्द्रस्य सर्वथाऽदर्शनादियमुत्प्रेक्षा। अन्योऽपि शिल्पी स्वनिर्मितानां बहूनां मध्ये अपकृष्टानि विनाश्य उत्कृष्टमेकं स्थापयति। क्षयित्वाच्चन्द्रो भैमीमुखसदृशो नेति भावः। लोपंलोपमिति आभीक्ष्ण्ये णमुल्। आभीक्ष्ण्ये द्विरुक्तिः ॥ ५९ ॥

कपोलपत्रान्मकरात्सकेतु
र्भ्रूभ्यां जिगीषुर्धनुषा जगन्ति।
इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभू
रज्यद्वयस्यो मधुनाधरेण ॥६०॥
वियोगवाष्पाञ्चितनेत्रपद्म
च्छद्मार्पितोत्सर्गपयःप्रसूनौ।

कपोलेति। मनोभूः कामो रतिं स्वप्रियाम् अथ च अनुरागम् अवलम्ब्य इह भैमीमुखे अस्ति वसति किम्भूतः कपोलपत्रात् कपोललिखितपत्रवल्लीरूपात् मकरात् जलजन्तुविशेषात् सकेतुः सध्वजः तथा भ्रूभ्यां भ्रूयुगललक्षणेन धनुषा जगन्ति जिगीषुर्जेतुमिच्छुः तथा मधुना वसन्तरूपेण अथ च मधुवदास्वाद्येन अधरेण दन्तच्छदेन रज्यन् अनुरक्तीभवन् अथ च लोहितीभवन् वयस्यो मित्रं यस्य तादृशः। भैमीमुखे सकलकामचिह्नदर्शनादत्र सत्यमेव सपरिवारः कामो वसतीत्यनुमीयत इत्यर्थः। भैमीमुखमवलोकनमात्रेणैव सम्पूर्णं काममाविर्भावयतीति भावः। उप्रत्ययस्य लादित्वान्न जगन्तीत्यत्र कर्त्तृ-रित्यादिना षष्ठी रज्यदिति कुपिरञ्जोर्न्नित्यं परस्मै वेति परस्मैपदं श्यन् यक् च ॥ ६० ॥

अथ श्लोकपञ्चकेन भैम्याः कर्णौ वर्णयति॥ वियोगेति॥ अस्या भैम्याः कर्णौ रतितत्पतिभ्यां कामपत्न्यै कामाय च निवेद्यपूपौ निवेदनीयपिष्टके ईदृक् एवम्बिधं किं विधिशिल्पं ब्रह्मणो निर्माणं रतिं कामञ्चोद्दिश्य निवेदनार्थं किमेतौ ब्रह्मणा निर्मितावित्यर्थः निवेदनीयसाधर्म्यं घटयति किम्भूतौ वियोगवाष्पैर्विरहजनिताश्रुभिरञ्चिते ये नेत्रपद्मे नयनपङ्कजे तयोश्छद्मना व्याजेन अर्पिते समीपे दत्ते उत्सर्गीय दानार्थं पयःप्रसूने पद्मे ययोस्तादृशौ भैमीनेत्रयोः कर्णासन्नवर्त्तित्वात्। नैवेद्यवस्तु हि जलाभ्युक्षितपुष्पयुक्तं कृत्वा देयाद

कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां
निवेद्यपूपौ विधिशिल्पमीदृक्॥ ६१॥
दृष्टाविशद्येन पथातिवक्रः
शास्त्रौघनिष्यन्दरसप्रवाहः।
सोऽस्याः श्रवःपत्रयुगे प्रणाली
लेखेव धावत्यभिकर्णकूपम्॥ ६२॥
अस्यायदष्टादश संविभज्य
विद्याः श्रुती दध्रतुरर्द्धमर्द्धम्।

निवेद्यते। केचित् पूपा अपि कर्णाकारा क्रियन्ते भैम्याः कर्णदर्शनादपि कामोत्पत्तिर्जायत इति भावः। पूपोऽपूपः पिष्टकं स्यादित्यमरः॥ ६१॥

दृष्टेति॥ अतिवक्रो वैषम्यादतिकुटिलो दुर्बोधोऽथ च अनृजुः शास्त्राणामोघस्य समूहस्य निष्यन्दः सारभाग एव रसप्रवाहो येन पथा दृष्टः भैमीकर्णकूपे अविशत् प्रविष्टवान् सपन्था अस्या भैम्याः श्रवःपत्रयुगे कर्णपत्रावलिद्वये प्रणाल्या जलगमनमार्गस्य लेखेव अभिकर्णकूपं कर्णकूपमभिमुखीकृत्य धावति गच्छति नेयं कर्णरन्ध्रपर्य्यन्तवर्त्तिनी कर्णपत्रावलिस्थिता वक्ररेखा किन्तु कर्णकूपं प्रविष्टवतः शास्त्रौघनिष्यन्दरसप्रवाहस्य वक्रप्रणालीचिह्नमित्यर्थः भैम्याः कर्णौ वक्ररेखायुक्तपत्रावलिशोभिताविति भावः सोऽस्या इत्यत्र सास्या इति पाठो न मनोरमः॥ ६२॥

अस्या इति॥ अस्या भैम्याः श्रुती कर्णौ अष्टादशविद्याः संविभज्य द्विधा कृत्वा यत् अर्द्धम् अर्द्धं प्रत्येकं दध्रतुर्धारयामासतुः कर्णान्तः कर्णमध्ये उत्कीर्णा उद्धृता गभीरा रेखा यस्य तादृशो नवाङ्कः नवसंख्याद्योतकोऽङ्कः किं तस्यैव एतादृश्येव रंख्या न वा अपि तु तदैव संख्या

कर्णान्तरुत्कीर्णगभीररेखः
किमस्य संख्यैव न वा नवाङ्कः ॥ ६३ ॥
मन्येऽमुना कर्णलतामयेन
पाशद्वयेन च्छिदुरेतरेण ।
एकाकिपाशं वरुणं विजिग्ये
ऽनङ्गीकृतायासततीरतीशः ॥ ६४ ॥
आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य
जातश्चतुर्दोरुचितः स्मरोऽपि ।

वीथकोऽङ्क इत्यर्थः तस्य न वा अपूर्व्वासंख्येयरूपा संख्यैव किम् इति वा सम्भावना नवसंख्यका विद्या एकः कर्णो धारयति अपरोऽपि तथेति द्योतनार्थं मध्यापीव किं भैम्याः कर्णद्वयं नवसंख्याव्यञ्जकेनाङ्कविशेषेण प्रत्येकं चिह्नितमित्यर्थः भैम्याः कर्णाभ्यन्तररेखा नवाङ्कतुल्यत्वादतिसु वर्णेति भावः ॥ अन्तादशविद्याः पूर्व्वोक्ता ऋग्वेदादयः द्विजाति स्त्रीणां वेदाद्यध्ययनादिनिषेधेऽपि तेषामर्थश्रवणं न दोषायेति तयोक्तं काव्यकथाद्योऽन्या एव नाताशादशविद्याः ॥ ६३ ॥

मन्य इति ॥ रतीशः कामोऽमुना एतदीयेन कर्णलतामयेन कर्ण-वल्लीरूपेण च्छिदुरेतरेण दृढतरेण पाशद्वयेन पाशरूपशस्त्रद्वयेन अनङ्गीकृता अस्वीकृता आयासततिः परिश्रमाधिक्यं येन तादृशः सन् एकएव एकाकी पाशोबन्धनशस्त्रविशेषोयस्य तादृशं वरुणं विजिग्ये विजितवान् इत्यहं मन्ये सम्भावयामि पाशद्वयायुधोऽप्येकपाशायुध-मनायासेन जयत्येव भैम्याः कर्णयुगं दृष्ट्वा वरुणादयः सर्व्वेऽपि काम-वशा भवन्तीति भावः ॥ ६४ ॥

आत्मैवेति ॥ स्मरोऽपि कामोऽपि चतुर्दोश्चतुर्भुज उचितोयुक्तः सतश्चतुर्भुजस्य तातस्य पितुर्नारायणस्य आत्मैव स्वरूपमेव जातः

तच्चापयोः कर्णलते भ्रुवोर्द्वे
वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥६५॥
ग्रीवाद्भुतैवावटुशोभितापि
प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।

आत्मा वै पुत्रनामासीति योषाद्दशाह्वै जायते च तादृश इति च श्रुतेः तस्मात्तनुभुजस्य श्रीकृष्णस्य पुत्रः कन्दर्पस्तनुभुज एवेति सिद्धं तस्य तनुभुजस्य जिगीषोर्द्वे धनुषी द्वे च मौर्व्यौ भवितुं युक्ते अस्य तु न पश्यामीत्यत आह अस्या भैम्याः भ्रुवोर्भ्रूलतयोस्तस्य तनुभुजस्य कामस्य चापयोर्द्वयोर्धनुषोश्चिपिटे विस्तृते अस्या द्वे कर्णलते एव वंशत्वगंशौ किं वंशत्वग्भागनिर्मितमौर्व्यौ किं भैम्या भ्रुवौ कामधनुषी कर्णौ च मौर्वीविशेषौ वंशपट्टमय्यौ च दृढतरा मौर्वी क्रियते निर्व्यापारस्य धनुषोऽवतारिता मौर्वी सङ्कुचिता कोणे तिष्ठति कर्णलते अपि भ्रूधनुषो कोणे विद्येते भैमीकर्णलता कामवशीकरणहेतुरिति भावः । चिपिटः खाद्यभेदे ना त्रिषु पिङ्किविस्तृते इति मेदिनी ॥ ६५ ॥

एकश्लोकेन ग्रीवां वर्णयति ॥ ग्रीवेति ॥ सा प्रसिद्धा या पूर्वं श्रुता सा सा इयं दृश्यमाना भैम्या ग्रीवा अद्भुतैव आश्चर्यरूपैव असाधारणसौन्दर्यशालित्वात् । अद्भुतत्वमेव विशेषणैर्दर्शयति किम्भूता अवटुना घाटया शोभिता अलंकृता अपिः समुच्चये तथा माणवकेन अर्द्धहाराख्याहारविशेषेण प्रसाधिता शोभिता अतएव आलिङ्गनताम् आलिङ्गनयोग्यताम् अवलम्बमाना आश्रयन्ती अत्राप्यपिःसमुच्चये तथा स्वरूपतां रूपवत्तां सौन्दर्यं भजत इति वाक्यशोऽखिलः समस्तकार्द्ध-कायः शरीरोर्द्धदेशो यस्यास्तादृशी अतएवाद्भुतैव भैम्या ग्रीवेत्यर्थः अथ च वटुरूपनीतमात्रो द्विजः माणवकोऽपि स एव अवटुना वटुभिन्नेन शोभितापि माणवकेन वटुनैव शोभितेति वचः या आलिङ्गनतां

आलिङ्ग्यतामप्यवलम्बमाना
सरूपताभागखिलोर्द्धकाया ॥ ६६ ॥
कवित्वगानप्रियवादसत्या
न्यस्या विधाता व्यधिताधिकण्ठम् ।
रेखात्रयन्यासमिषादमीषां
वासाय सोऽयं विबभाज सीमाः ॥ ६७ ॥
बाहुप्रियाया जयतां मृणालं
द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।

वाद्यविशेषताम् अवलम्बमानापि सरूपताभाक् समानरूपतां भजमानो-ऽखिलोर्द्धकोवाद्यविशेषो यस्यास्तादृशी भवतीति च विरोधाभासः आलिङ्ग्यवाद्यभेदस्य हि ऊर्द्धकवाद्यभेदेन साम्यं विरुद्धमेव हरी-तक्याकृतिरालिङ्ग्यो यवमध्यस्तथोर्द्धकः । आलिङ्ग्यस्यैव गोपुच्छसमानः परिकीर्त्तित इति पृथक्पृथक्लक्षणेन वैषम्यावगमात् । अवटुर्घाटा कृकाटिका इति अर्द्धहारोमाणवक इति मृदङ्गा मुरजाभेदादङ्क्यालि-ङ्ग्योर्द्धकास्त्रय इति चामरः ब्रह्मचारी वटुः समाविति हारभेदे माणवको बाले कुपुरुषे वटायिनि च त्रिकाण्डशेषः ॥ ६६ ॥

एकश्लोकेन कण्ठं वर्णयति ॥ कवित्वेति ॥ विधाता अस्या भैम्या अधिकण्ठं कण्ठे कवित्वं काव्यं गानं गीतिः प्रियवादो मधुरवचनं सत्यं तथ्यम् एतानि चत्वारि व्यधित स्थापितवान् ननु चतुर्णां वासे किं विनिगमकमित्यत आह सोऽयं विधातैव कण्ठे रेखात्रयन्यासस्य मिषाद्व्याजात् अमीषां चतुर्णां कवित्वादीनां वासाय पृथक्पृथगव-स्थित्यर्थं चतस्रः सीमा विबभाज विभक्तवान् रेखात्रयेण सीमाचतुष्टय-सम्भवात् चत्वार्य्यंशान् तिष्ठन्तीत्यर्थः कवित्वादिगुणवती कम्बुकण्ठी चेयमिति भावः ॥ ६७ ॥

उच्चैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्न-
स्यालोक्यते निर्व्यथनं यदन्तः ॥६८॥
अजीयतावर्त्तशुभंयुनाभ्या
दोर्भ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।
निःसूत्रमास्ते घनपङ्कमृत्सु
मूर्त्तासु नाकीर्त्तिषु तन्निमग्नम् ॥६९॥

श्लोकद्वयेन बाहुद्वयं वर्णयति ॥ बाहू इति ॥ प्रियाया भैम्या बाहू भुजौ मृणालं जयतां पराभवताम् उचितमेवैतत् यतोऽस्मिन् द्वन्द्वे बाहुद्वये यज्जयोनाम भवति स विस्मयो न आश्चर्यजनको न भवति उद्भटानां जयित्वौचित्यात् अथ च द्वन्द्वे युद्धे यत् जयोनाम भवति कस्मिन् विस्मयो न युद्धे एकतरजयस्य नियन्त्रितत्वात् तर्हि कुत्र विस्मय इत्यत आह तत्तु तत् पुनरुच्चैरतितरां चित्रम् आश्चर्यं यत् भग्नस्य पराजितस्य अमुष्य मृणालस्य अन्तर्हृदयं निर्व्यथनं व्यथाशून्यम् आलोक्यते ज्ञायते पराजितस्यान्तःकरणं व्यथायुक्तं भवति अस्य तु तन्नेत्याश्चर्यमित्यर्थः अथ च भग्नस्य द्विधाकृतस्य मृणालस्यान्तर्मध्ये निर्व्यथनं छिद्रं दृश्यते अस्या बाहू मृणालादपि सरलौ कोमलौ चेति भावः । विस्मयायेति क्वचित्पाठः ॥ द्वन्द्वं कलहयुग्मयोरिति छिद्रं निर्व्यथनं रोकमिति चामरः ॥ ६८ ॥

अजीयतेति ॥ किम्विति सम्भावनायाम् आवर्त्तवत् जलभ्रमवत् आवर्त्तेन दक्षिणावर्त्तेन कृत्वा वा शुभंयुः शुभान्विता नाभिर्यस्यास्तस्या भैम्याः कोमलाभ्यां दोर्भ्यां बाहुभ्यां मृणालं पद्मान्तर्गतं बिसं किमु अजीयत जितम् अतएव निःसूत्रम् अपव्ययस्यं निरुपायम् अथ च तन्तुरहितं तत् मृणालं घनपङ्कमृत्सु निबिडपङ्कमृत्तिकारूपासु मूर्त्तासु मूर्त्तिमतीषु अकीर्त्तिषु अयशःसु निमग्नं सत् आस्ते अकीर्त्तेः श्यामत्वेन वर्णनीयत्वात् पङ्कस्वरूपत्वम् अतिकोमलं मृणालं तन्तुरहितं तं

रज्यन्नखस्याङ्गुलिपञ्चकस्य
मिषाद्दशौ हैङ्गुलपङ्खतूणे ।
हैमैकपुङ्खालि विशुद्धपर्व्वा
प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥
अस्याः करस्पर्द्धनगर्द्ध्यर्द्धि
बालत्वमापत् खलु पल्लवोयः ।

भवति अन्योऽपि केनचिज्जितोनिरुपायः समकीर्त्तिषु निमज्ज्य तिष्ठति कोमलमपि मृणालं भैम्या भुजसदृशं नेति भावः । सूत्रन्तु सूचनाग्रन्थे सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोरिति विश्वः ॥ ६९ ॥

श्लोकत्रयेण करौ वर्णयति ॥ रज्यदिति ॥ हैङ्गुलपङ्खतूणे ताम्रपद्ममयेषुधिलक्षणे प्रियाया भैम्याः करे रज्यन्तः स्वयमेव रक्तीभवन्तो नखा यत्र तादृशस्य अङ्गुलिपञ्चकस्य मिषाद्व्याजात् असौ दृश्यमाना स्मरस्य कामस्य पञ्चशरी बाणपञ्चकम् अस्ति किम्भूता हैमाः सुवर्णमया एके श्रेष्ठाः पुङ्खा मुखानि यस्यास्तादृशी तथा विशुद्धानि शरलानि पर्व्वाणि ग्रन्थयो यस्याः सा मदनस्य पुष्पायुधत्वादिषुधिरपि पुष्पमयः तच्च पुष्पं साम्याद्रक्तपद्ममेव इषुधिश्च हिङ्गुलेन रज्यते भैम्याः करः कामेषुधितुल्यः तत्र पञ्चांगुलयः पञ्चबाणतुल्याः रक्तनखाश्च सौवर्णपुङ्खतुल्याः इत्यर्थः अत्युत्तमं सुवर्णं रक्तं भवति भैम्याः कराङ्गुलिदर्शनात्कामप्रादुर्भावो भवतीति भावः ॥ ७० ॥

अस्या इति । खलु निश्चये यः पल्लवः किसलयम् भैम्याः करस्पर्द्धनस्य भैम्याः पाणितुल्योऽहमिति स्पर्द्धागर्द्धोऽभिलाषस्तेन ऋद्धिराधिक्यं यस्य तथाविधः सन् बालत्वं नवीनत्वम् आपत्प्राप्तवान् अथ च बालत्वं मूर्खत्वं प्राप्तवान् स्वापेक्षया उत्कृष्टेन भैमीपाणिना स्पर्द्धमानत्वात् । अथ च अयं यः पल्लवोऽपि पदस्मरणतोऽल्पीयानपि पाणिना सह स्पर्द्धमानो मूर्खत्वं प्राप्तवान् । मूर्खोऽपि पुनरपि स

भूयोऽपि नामाधरसाम्यगर्व्वं
कुर्व्वन् कथं सोऽस्तु न वा प्रवालः ॥ ७१ ॥
अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य
सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।
इत्याह धाता हरिणेक्षणायां
किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥ ७२ ॥
किं नर्म्मदायाम मम सेयमस्या
दृश्याभितोबाहुलताम्रणाली ·

पल्लवः अधरसाम्यगर्व्वं भैम्या अधरसदृशोऽहमित्यभिकाङ्क्षां कुर्व्वन् सन् कथं वा नाम प्रवालोऽतिनवीनो नास्तु न भवतु अपि तु तथाविध एव भवतु अथ च प्रकृष्टो बालो मूर्खः कथं न भवतु यः पाणिसाम्यमभिलषन् मूर्खो बभूव स पुनरपि पाणितोऽप्युत्कृष्टेनाधरेण साम्यमभिलषन्नतिमूर्खो भवत्येव नात्रेत्युपहासे । नवपल्लवादप्यतिरक्तौ भैम्याः कराधराविति भावः । अत्राधरवर्णनं प्रासङ्गिकम् । मूर्खेऽर्भकेऽपि बालः स्यादित्यमरः ॥ ७१ ॥

अस्यैवेति ॥ हे भैमि अस्य भवत्करस्यैव भवत्याः पाणेरेव सर्गाय निर्माणाय सरोजानां पद्मानां सृष्टिर्मम हस्तलेखो हस्ताभ्यासलेखोऽभूत् इति किं धाता विधाता हरिणेक्षणायां मृगनयनायामस्यां भैम्यां हस्ते लेखीकृतया लिखितया तया सरोजसृष्ट्या आह सूचयति । सरोजादप्यतिरमणीयो भैम्याः कर इति भावः । हस्ते पद्मरेखा शुभलक्षणा सैव तयोल्लेखिता अन्योऽपि शिल्पी सुन्दरवस्तुनिर्माणार्थं तज्जातीयान्यन्यानि निर्माय हस्ताभ्यासं करोति ॥ ७२ ॥

श्लोकषट्केन स्तनौ वर्णयति ॥ किमिति ॥ मम नर्म्मदाया दर्शनमात्रेण सुखदायिन्या अथ च नर्म्मदाख्यनदीस्वरूपाया अस्या भैम्या अभितः पार्श्वद्वये सेयं दृश्या दर्शनयोग्यातिरमणीया बाहुलता भुज-

कुचौ किमुत्तस्थतुरन्तरीपे
स्मरोष्मशुष्यत्तरबाल्यवारः ॥७३॥
तालं प्रभु स्यादनुकर्त्तुमेतौ
उत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।
परस्तु नाश्रित्य तरुं महान्तं
कुचौ कृशाङ्ग्याः स्वत एव तुङ्गौ ॥७४॥

बहिरूपा प्रणाली किम्। नर्म्मदानद्यास्तटप्रदेशेऽपि प्रणाली दृश्यते इयमपि मम नर्म्मदा तस्मादस्याः पार्श्वद्वये विद्यमाना बाहुलता प्रणाल्येवेति सम्भाव्यत इत्यर्थः। तथा स्मरोष्मणा कामोत्तापेन शुष्यत्तरम् अतितरां शोषं गच्छद्बाल्यमेव वार्जलं यस्यास्तादृश्या नर्म्मदाया अस्याः कुचौ स्तनरूपे अन्तरीपे द्वीपौ किम् उत्तस्थतुः उन्ममज्जतुः। नर्म्मदानद्या अपि उत्तापेन जलशोषादन्तरीपयोरुन्मज्जनं भवति भैम्या बाहुलतातिसरला कुचौ च द्वीपतुल्यत्वादतिपीनाविति भावः। द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्व्वारिणस्तटमिति वार्व्वारि सलिलं कमलं जलमिति चामरः ॥ ७३ ॥

तालमिति ॥ तावदिति वाक्यालङ्कारे तालं तालफलं कर्त्तृ उत्थानेन उद्गमनेन सुस्थौ सुन्दरौ एतौ दृश्यमानौ कृशाङ्ग्या भैम्याः कुचौ अनुकर्त्तुं पीवरतायां सदृशीकर्त्तुं न प्रभु स्यात् समर्थं न भवति यतः पतितं भूमिष्ठमप्यधःपतितं वस्तु उद्गमनेन सुन्दरस्य वस्तुनः साम्यं नार्हति अधःपतितत्वेनापकृष्टत्वात् अनुकार्य्यस्य च उत्थानसुन्दरत्वेनोत्कृष्टत्वात् अन्योऽपि पतितः पातित्यदोषयुक्तः पुरुष सम्पदा सुस्थं जनं समीकर्त्तुं न शक्नोति। भैम्याः कुचौ भूमिस्थिततालफलापेक्षयाप्यतिपीवराविति भावः। ननु माभूत् भूमिष्ठतालफलेनास्याः कुचयोः साम्यं वृक्षोपरिस्थितेन तु तालफलेन तद्भवितुमर्हतीत्यत आह। परं पतितादन्यं तालं कर्त्तृ महान्तं तुङ्गं तरुं

एतत्कुचस्पर्द्धितया घटस्य
ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।
अस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी
प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥ ७५ ॥

तावदुन्नतम् आश्रित्य च तुङ्गतरत्वाश्रयणेन तुङ्गं भूत्वापि कनकाद्रयः कुचौ अनुकर्त्तुं न प्रभुः स्यात् यतः कुचौ स्वत एव इतरमनपेक्ष्यैव तुङ्गौ उच्चौ नह्यन्याश्रयणेनोन्नतं वस्तु स्वत एवोन्नतं सदृशीकर्त्तुं शक्नोति वृक्षोपरि स्थिततालफलादपि भैम्याः कुचावुन्नततराविति भावः । चकारोऽप्यर्थे आश्रित्येत्यनेन साकाङ्क्षः परम् अन्यं तरुमिति वा पदान्तरयोगेन सङ्गतमिति प्राहुः ॥ ७४ ॥

एतदिति ॥ एतस्या भैम्याः कुचस्पर्द्धितया भैमीकुचसदृशोऽहमिति स्पर्द्धया ख्यातस्य प्रसिद्धस्य घटस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् अजनि यद्यज्जन्यं तत्तदनित्यं यथा घट इति यद्यन्नित्यं तत्तदजन्यं यथा घट इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दृष्टान्तत्वं जातम् अप्रसिद्धस्यापि घटस्य महतो भैमीकुचयोः स्पर्द्धयैव प्रसिद्धत्वात् शास्त्रेषु पण्डितैर्दृष्टान्तत्वेन पुनः पुनः कीर्त्तनं क्रियते अन्यथा जगति विराजमानेषु सुरासुरनरकरितुरगादिवस्तुनिचयेषु निखिलविषयावलोकनरसिकानां शास्त्रकाराणां कथमेकतरसमादरणमित्यर्थः अन्योऽप्यप्रसिद्धः प्रसिद्धस्पर्द्धया प्रसिद्धो भवति वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिरिति भारविवचनात् । तथा मणिकादिकारी अलिञ्जरादिकारकः कुलालश्च अस्मात् शिल्पात् भैमीकुचस्पर्द्धिकुम्भनिर्म्माणादेव कुम्भकार इति प्रसिद्धनामा अजनि न खलु मणिकादिकरणेन कुम्भकरणात् कुलालस्य कुम्भकारत्वप्रसिद्धिः किन्तु भैमीकुचस्पर्द्धितया ख्यातस्य कुम्भस्य करणादेव कुम्भकारत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः कुम्भवद्भैमीकुचौ पीवराविति भावः । शास्त्रेषु भारतादिषु निदर्शनत्वं

गुच्छालयस्वच्छतमोदबिन्दु
वृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाङ्के ।
माणिक्यहारस्य विदर्भसुभ्रू
पयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥
निःशङ्कसङ्कोचितपङ्कजोऽय
मस्यामुदीतो मुखमिन्दुबिम्बः ।

कुण्डकुण्डा दमयन्तीति दृष्टान्तमिति केचित् । अलिञ्जरः स्यान्मणिक इत्यमरः ॥ ७५ ॥

गुच्छेति ॥ विदर्भसुभ्रुवो भैम्याः पयोधरे स्तने माणिक्यहारस्य रोहितश्रीर्लोहितदीप्तिः रोहति प्रादुर्भवति किम्भूते पयोधरे गुच्छे हारविशेषे आलय आश्रयो येषां तादृशानि यानि स्वच्छतमानि अतिनिर्म्मलानि जलबिन्दुवृन्दाभानि जलबिन्दुवृन्दसदृशानि मुक्ताफलानि तैः फेनिलः फेनयुक्त इव अत्युच्चनोऽङ्कोमध्यभागो यस्य तादृशे मुक्ताहारमाणिक्यहाराभ्यां मेलीकृत्यावतिततरां शोभते इति भावः । अथ च फेनिले पयोधरे जलाधारे तडागादौ रोहितस्य मत्स्यविशेषस्य शोभा प्रादुर्भवति अथ च पयोधरे मेघे रोहितश्रीः ऋजु शक्रधनुःशोभा आविर्भवति । हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छगुच्छार्द्धगोस्तना इति रोहितो लोहितो रक्त इत्यपि भाषाः । रोहित इति इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितमिति चामरः । अयं श्लोको न बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते भरतसेनादिभिरपि नायं व्याख्यातः ॥ ७६ ॥

निःशङ्केति ॥ अस्यां भैम्यां वर्त्तमानं मुखमेव इन्दुबिम्बोऽयम् उदीत उद्गतः अतो निःशङ्कं यथा तथा सङ्कोचितानि सङ्कोचं प्रापितानि अथ च जितानि पङ्कजानि पद्मानि येन तादृशः चन्द्रेण पद्मानि सङ्कोच्यन्ते मुखेनापि जेतृत्वात्तानि तथा क्रियन्ते, तस्मादिदं मुखं किन्तु चन्द्रबिम्बमेवेत्यर्थः तथापि पद्मसङ्कोचाद् मुखस्य चन्द्रत्वे सिद्धेऽपि

चित्रन्तथापि स्तनकोकयुग्मं
न स्तोकमप्यञ्चति विप्रयोगम् ॥७७॥
आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्री
रादीयतेऽसावनयोर्न ताभ्याम् ।
भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ
प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत् ॥७८॥
कराग्रजाग्रच्छतकोटिरर्थी
ययोरिमौ तौ तुलयेत् कुचौ चेत् ।

स्तनकोकयुग्मं स्तनद्वयरूपं चक्रवाकयुगलं स्तोकमपि अल्पमपि वियोगं विश्लेषं यत् नाञ्चति न प्राप्नोति मिलितमेव यत्तिष्ठति तच्चित्रम् आश्चर्यं चन्द्रोदये हि चक्रवाकमिथुनं वियोगं प्राप्नोति स्तनरूपं तत्तु नेत्याश्चर्यं चक्रवाकाकारौ भैम्याः स्तनौ परस्परमतिसंश्लिष्टाविति भावः । कोकश्चक्रश्चक्रवाक इत्यमरः ॥ ७७ ॥

आभ्यामिति ॥ आभ्यां प्रत्यक्षविषयाभ्यां भैम्याः कुचाभ्याम् इभकुम्भयोर्गजकुम्भयोः श्रीः शोभा च सम्पत्तिरादीयते बलाद्गृह्यते ताभ्यामिभकुम्भाभ्यान्तु अनयोः कुचयोरसौ श्रीर्नादीयते कुतस्त्वेदं ज्ञातमित्यत आह । यद्यस्मात्तौ इभकुम्भौ भयेन कुचाभ्यां भीत्येव गोपायितं गुप्तीकृतं मौक्तिकं याभ्यां तादृशौ । इमौ कुचौ पुनः प्रव्यक्तं प्रकटं बहिर्वर्त्तमानं मुक्ताभरणं ययोस्तादृशौ मुक्ता गजकुम्भाभ्यन्तरे विद्यते मुक्ताहारस्तु स्तनयोरुपरि विद्यते अत इयमुत्प्रेक्षा । यस्य चौर्येण गृह्यते स तस्माद्भीतः सन् निजश्रियं भूम्याद्यभ्यन्तरे सङ्गोप्य स्थापयति विजेता तु निर्भयः सन् स्वश्रियं बहिः प्रकटयति गजकुम्भाभ्यामप्यतिरमणीयौ भैमीस्तनाविति भावः ॥ ७८ ॥

कराग्रेति ॥ कराग्रे जाग्रत् शतकोटिर्वज्रं यस्य स इन्द्रोऽर्थी ययोर्भैम्याः

सर्व्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु
जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥७९॥

स्तनातटे चन्दनपङ्किलेऽस्या
जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।
हारावलीरत्नमयूखधारा
काराः स्फुरन्ति स्खलनस्य लेखाः ॥८०॥

कुचयोरर्थी मर्दनाभिलाषी उन्मदिष्णु उन्मादकम् अर्थात् पक्वं सर्व्वं श्रीफलं बिल्वफलं चेद्यदि ताविमौ कुचौ तुलयेत् सदृशीकुर्य्यात् तदा तर्हि तत् श्रीफलम् अधुना इदानीं वटीमपि लक्ष्मणाया कुचलावण्य लेशमपि लब्धुं प्राप्तुं न जातं नोत्पन्नम् । इन्द्रोऽपि रम्भा मेनकादीनां स्तनौ विहाय एतयोरभिलाषी तस्मादतिमहत्तराभ्यामेताभ्यां साम्यं कथमुन्मादकत्वात्क्षुद्रजनैरप्रार्थनीयं बिल्वफलं लब्धुमर्हतीत्यर्थः अथ च कराय आयत्यः शतं कोटयोर्यस्य सोऽपि ययोरर्थी ग्रहणाभिलाषी तावेतौ कुचौ सर्व्वं श्रीफलं यदि तुलयेत् तर्हि उन्मदिष्णु उन्मादयुक्तं सत् वटीमपि वराटकमपि मूल्यं लब्धुं न जातम् अतोऽवज्ञास्पदं जातमित्यर्थः भैम्याः स्तनौ पक्वबिल्वापेक्षयाप्यतिरमणीयाविति भावः । वटः कपर्दे न्यग्रोधे इति विश्वः ॥ ७९ ॥

स्तनातट इति ॥ अस्या भैम्याश्चन्दनपङ्किले आर्द्रचन्दनद्रवपङ्कयुक्ते स्तनावेव अत्युच्चत्वात्तटः प्रपातस्थानं तत्र जातस्य उत्पन्नस्य यावद्युवमानसानां सकलयुवजनान्तःकरणानां स्खलनस्य पतनस्य हारावल्यां हारश्रेण्यां यानि रत्नानि तेषां या मयूखधाराः किरणपरम्पराः ता एव आकाराः मूर्त्तयो यासां तथाविधा लेखाश्चिह्नानि स्फुरन्ति भासन्ते नैताः किरणपरम्पराः किन्तु चन्दनपङ्किलत्वात् पिच्छिलेऽत्युच्चस्तनलक्षणप्रपातस्थाने निरन्तरं सञ्चरतां विपुलयुवजनमानसानां पतनरेखा एवेत्यर्थः अन्येषामपि पिच्छिलोच्चप्रदेशे सञ्चरतां पतनं

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण
यत्प्राप्यते नाक्रमणं बलिभ्यः।
सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्य
विजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम्॥८१॥

तद्रूपाशीत्यद्यन्ते अत्युच्चौ भैमीकुचौ दृष्ट्वा सर्वे युवानो मुह्यन्तीति भावः। स्तनातट इत्यत्र स्तनावट इति क्वचित् पाठः तत्र स्तनयोरवटे गर्त्ते गभीरे स्तनमध्ये इत्यर्थः पङ्किले गर्त्ते लोकस्य पतनं भवत्येव। प्रपातस्त्वतटो भृगुरित्यमरः अवटः स्यात् खिले गर्त्ते कूपे कुहक जीविनीति विश्वः॥८०॥

एकश्लोकेन बलिसहितमुदरं वर्णयति॥ क्षीणेनेति॥ मध्येऽपि अवलग्नदेशेऽपि सता विद्यमानेन क्षीणेन कृशतरेणापि उदरेण जठरेण यत् बलिभ्यस्त्रिवलिभ्य आक्रमणं परिवेष्टनं न प्राप्यते तत् सर्वेषामङ्गानां मुखादीनां शुद्धिः सौन्दर्य्यं यस्यां तथाभूतायाम् इह भीमभुवि दमयन्त्यां चित्रमाश्चर्य्यरूपम् अनङ्गराज्यस्य कामराज्यस्य यौवनस्य विजृम्भितं विलसितं क्षीणत्वान्मध्यस्थानोपरि स्थिततयातिसामीप्याच्च आक्रमणयोग्यमप्युदरं यत् त्रिवलिभिर्नाक्रान्तं तदद्भुतयौवनविलसितमित्यर्थः सर्वाङ्गशुद्धावित्यनेन यौवनवशान्मुखाद्यवयवानां सौन्दर्य्ये जाते यद्युदरं त्रिवलिभिर्वेष्टितं भवेत्तदा महद्वैरूप्यं भवेत्ततः कामेन बुद्धिपूर्वकं तन्निवारितमित्यर्थः अथ च मध्ये मध्यसीमायामपि तिष्ठता क्षीणेन कोषबलादिरहितेन सता साधुना सर्वाङ्गानां स्वाम्यमात्यादीनां शुद्धौ सत्यामपि भीमभुवि भयानकायां भूमौ उदरेण युद्धेन बलिभ्यो बलवद्भ्यो यद् आक्रमणं पराभवो न प्राप्यते तद् अनङ्गस्य सप्ताङ्गरहितस्य दुर्बलस्य राज्यविलसितमाश्चर्य्यरूपम्। यतोः सप्ताङ्गरहिततयातिबलवत्त्वात् तस्य च सप्ताङ्गराहित्येनातिदुर्बलत्वादद्भुतत्वभावात् मध्यसीमनि वर्त्तमानत्वाच्च पराभवस्यावश्यम्भा-

मध्यं तनूकृत्य यदीदमीयं
वेधा न दध्यात् कमनीयमंशम्।
केन स्तनौ सम्प्रति यौवनेऽस्याः
सृजेदनन्यप्रतिमाङ्गदीप्तेः ॥८२॥
गौरीव पत्या सुभगा कदाचित्
कर्त्रीयमप्यर्द्धतनूसमस्याम्।

येऽपि यत् पराभवो न जातस्तत्प्राकाररहितस्य तस्यैव आश्चर्यरूपं राज्यविलसितमित्यर्थः। अनङ्गस्य सप्राकाररहितस्य कस्यचिन्मध्यस्थस्य राज्यविलसितमिति वा। यद्वा अनङ्गस्य पक्षपातरहितस्य राज्यस्य विलसितं सुराणि देवे हि दुर्बलो बलवद्भिर्न बाध्यते अथ च भीमस्य राज्ञो भुवि भूम्यां स्थले चित्रमाश्चर्यमतिरमणीयम् अनङ्गराज्यस्य भैमीलक्षणस्य कामराज्यस्य विजृम्भितं प्रकाशः अथ च भीमस्य शिवस्य भुवि कामराज्यविजृम्भितमाश्चर्यम्। उदरं जठरे युद्धे इति रत्नः ॥८१॥

एकश्लोकेन मध्यं वर्णयति ॥ मध्यमिति ॥ वेधा विधाता यदि इदमीयम् एतदीयं मध्यं तनूकृत्य कृशीकृत्य कमनीयं सुन्दरं सारभूतम् अंशं भागं न दध्यात् पृथक् कृत्वा न कुत्रापि स्थापयेत्तर्हि सम्प्रति यौवने सति अनन्यप्रतिमा अनन्यसदृशी अङ्गदीप्तिर्यस्यास्तथाभूताया अस्या भैम्याः स्तनौ केन अंशेन प्रकारेण वा सृजेत् कुर्य्यात् अतएव मध्यनिर्म्माणसमये शिल्पचतुरो विधाता कमनीयं कियन्मध्यांशं संगृह्य स्थानान्तरे स्थापितवान् अधुना तु तेनांशेनैव स्तनौ निर्म्मितवानित्यनुमीयते कथमन्यथा मध्यस्य क्षीणता स्तनयोश्चातिपीवरतेत्यर्थः अतिकृशत्वात् भैमीमध्योऽतिरमणीय इति भावः ॥ ८२ ॥

चतुर्भिः श्लोकैर्नाभीमावलीं वर्णयति ॥ गौरीवेति ॥ सुभगा सौभाग्यवती इयं दमयन्त्यपि गौरीव पार्वतीव कदाचित् पत्या स्वामिना सह अर्द्धतनूसमस्यां शरीरार्द्धसंश्लेषणं कर्त्री साधु करिष्यति इतीव

इतीव मध्ये निदधे विधाता
रोमावलीमेचकसूत्रमस्याः ॥८३॥

रोमावलीरज्जुरुरोजकुम्भौ
गम्भीरमासाद्य च नाभिकूपम् ।
मद्दृष्टितृष्णा विरमेद्यदि स्या-
न्नैषां वतैषा सिचयेन गुप्तिः ॥८४॥

उन्मूलितालानबिलाभनाभि-
च्छिन्नस्खलच्छृङ्खलरोमदामा ।

इत्यभिप्रेत्येव विधाता अस्या भैम्या मध्यभागे रोमावलीरूपं मेचकसूत्रं कृष्णतन्तुं निदधे निहितवान् नेयं रोमावली किन्तु अर्द्धशरीरघटनार्थं विधात्रा कृष्णसूत्रं निहितमित्यर्थः । अन्योऽपि शिल्पी पाटयितव्यकाष्ठादौ कृष्णसूत्रनिधानेन चिह्नं करोति । कर्त्रीति शीलाथादित्यादिना साध्वर्थे तृन्ः तस्य त्रादित्वात् समस्यामित्यत्र कर्मणि षष्ठी । कर्त्तेति क्वचित्पाठस्तदा लुटो रूपम् । स्यात् समस्या सङ्घटनमिति मतः ॥ ८३ ॥

रोमावलीति ॥ मद्दृष्टितृष्णा मम दर्शनाभिलाषोऽस्या रोमावलीरूपं रज्जुम् उरोजौ स्तनलक्षणौ कुम्भौ गम्भीरं नाभिलक्षणं कूपञ्चासाद्य प्राप्य तदा विरमेत् शाम्येत् वत खेदे यदि एषां रोमावल्यादीनां सिचयेन वस्त्रेण एषा ईदृग्दृढतरा गुप्तिराच्छादनं न स्यात् न भवेत् आच्छादनाभावश्चेत् एतत्त्रयदर्शनेन चरितार्थत्वात् मम दृष्टितृष्णा निवृत्ता भवेदित्यर्थः अथ च रज्जुं कुम्भं गम्भीरकूपञ्च प्राप्य पिपासा तदा शाम्येत् यदि अभिचयेन लक्षणया खड्गधारिपुरुषनिवहेन रक्षणं न भवेत् अनावृष्टौ मरुदेशे च कूपादिकं खड्गधारिभीरक्ष्यते दीर्घतररोमावली उच्चकुचा गभीरनाभी चेयमिति भावः । सिचय प्रोथशाटका इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ८४ ॥

मत्तस्य सेयं मदनद्विपस्य
प्रस्वापवप्रोच्चकुचास्तु वास्तु ॥८५॥
रोमावलिभ्रूकुसुमैः समौर्वी-
चापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।
व्यस्तैरपि स्वाङ्गुभिरेतदीयै-
र्जैत्रः स चित्रं रतिजानिवीरः ॥८६॥

उन्मूलितेति ॥ सेयं भैमी मत्तस्य उद्भटस्य अत एव मदविशिष्टस्य मदनद्विपस्य कामरूपहस्तिनो वास्तु वसतिभूमिरस्तु भवतु किम्भूता यत उन्मूलितमुत्पाटितं यदालानं बन्धनस्तम्भस्तत्सम्बन्धि यद्बिलं गर्त्तस्तदाभा तत्सदृशी नाभिर्यस्यास्तादृशी नेयं नाभिः किन्तु कामगजेनोत्पाटितस्यालानस्य गर्त्त इत्यर्थः तथा छिन्नं त्रुटितं स्खलत् पतितञ्च यत् शृङ्खलं लौहमयगजबन्धनरज्जुस्तद्वत् रोमदाम रोमावलिर्यस्यां तादृशी नेयं रोमावलिः किन्तु कामगजच्छिन्नपतितशृङ्खलमित्यर्थः वलीमध्यगतत्वाद्रोमावल्याश्छिन्नत्वं तथा प्रस्वापाय गजशयनार्थं कृतौ यौ वप्रौ मृत्तिकास्तूपौ तद्वत् उच्चौ कुचौ यस्यास्तादृशी नैतावुच्चकुचौ किन्तु मत्तकामगजशयनार्थं द्वौ वप्रावित्यर्थः मत्तगजस्योभयपार्श्वपरिवर्त्तनाय शय्योभयपार्श्वे वप्रद्वयं क्रियते इमामेवालभ्य कामोऽतिमत्तोजात इति भावः मत्तस्य गजस्य वसतिस्थलमप्येतादृशं भवति ॥ ८५ ॥

रोमावलीति । स रतिजानिवीरो रतिर्जाया यस्य स चासौ वीरश्चेति स कामशूर एतदीयैर्भैमीसम्बन्धिभिः रोमावली च भ्रुवौ च कुसुमानि च तद्रूपैः स्वस्य मौर्वीचापेषुभिर्ज्याधनुर्बाणैः कृत्वा जैत्रो जेता त्रिभुवनं जयति एतच्चित्रमाश्चर्यं किम्भूतैर्यतो मध्यललाटमूर्ध्नि मध्ये ललाटे मूर्ध्नि च व्यस्तैः परस्परमसम्बद्धैः सद्भिः स्वाङ्गुभिरपि स्थितैरपि । रोमावलीरूपा ज्या मध्यदेशे वर्त्तते भ्रूरूपं धनुर्ललाटे वर्त्तते

अस्याः खलु ग्रन्थिनिबद्धकेश-
मल्लीकदम्बप्रतिबिम्बवेशात् ।
स्मरप्रशस्तीरजताक्षरेयं
पृष्ठस्थलीहाटकपट्टिकायाम् ॥ ८७ ॥
चक्रेण विश्वं युधि मत्स्यकेतुः
पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।

कुसुमरूपा बाणाश्च मूर्ध्नि वर्त्तन्ते एवं पृथक् पृथक् स्थितैरपि मौर्व्वी-धनुर्बाणैः कामेन जगत्त्रयं यज्जितं तदाश्चर्य्यमित्यर्थः इतरैर्वीरस्तु सम्बद्धैरेवैतैर्जेतुं शक्नोति नत्वसम्बद्धैः अत्र तद्विपरीतदर्शनादाश्चर्य्यं । भैम्या रोमावलीभ्रूकुसुमानामन्यतमदर्शनादपि कामोद्रेकोजायत इति भावः । मध्यललाटमूर्ध्नीति प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः रतिजानीति जायाया जानिश्चेति इत्समासान्तः जायाया जानादेशश्च ॥ ८६ ॥

एकश्लोकेन पृष्ठस्थलीं वर्णयति ॥ अस्या इति ॥ खलूत्प्रेक्षे अस्या भैम्याः पृष्ठस्थली पृष्ठदेश एव हाटकपट्टिका सौवर्णपट्टा तस्यां ग्रन्थि-निबद्धाः केशाः संयतकचास्तत्र वर्त्तमानं यत् मल्लीकदम्बं मल्लिकाकुसुम-समूहस्तस्य प्रतिबिम्बं प्रतिमा तस्य वेशाच्छलात् प्रवेशाद्वा इयं दृश्य-माना रजताक्षरा रौप्याक्षरा स्मरस्य कामस्य प्रशस्तिः स्तुतिपद्यः नेदं भैमीपृष्ठस्थल्यां धम्मिल्लस्थितमल्लीकदम्बप्रतिबिम्बं किन्तु सुवर्ण-पट्टिकारूपायामस्यां रजताक्षरलिखिता कामप्रशस्तिरित्यर्थः । अन्यापि नृपादिप्रशस्तिः सुवर्णपट्टिकायां रजताक्षरैर्लिख्यते । वेणीनिबद्धकेश-मल्लीनां पृष्ठे प्रतिबिम्बासम्भवात् ग्रन्थिनिबद्धेत्युक्तं सुवर्णपट्टिकातुल्या भैम्याः पृष्ठस्थली झटिति कामजनिकेति भावः ॥ स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकमित्यमरः ॥ ८७ ॥

श्लोकद्वयेन नितम्बं वर्णयति ॥ चक्रेणेति ॥ मत्स्यकेतुः कामः पितुः श्रीकृष्णस्य सुदर्शनेन सुदर्शननामकेन अथ च सुलभं दर्शनं यस्य

जगज्जिगीषत्यमुना नितम्ब
मयेन किं दुर्ल्लभदर्शनेन ॥८८॥
रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे
गुणञ्च लावण्यजलञ्च बाला ।
तारुण्यमूर्त्तेः कुचकुम्भकर्त्तु-
र्बिभर्त्ति शङ्के सहकारि चक्रम् ॥८९॥

तादृशेन चक्रेण युधि विश्वं जितं वीक्ष्य दृष्ट्वा वस्त्राच्छन्नत्वाद्दुर्लभं दर्शनं यस्य तादृशेन भैम्या नितम्बमयेन अमुना चक्रेण किं जगत् भुवनं जिगीषति जेतुमिच्छति । सुपुत्राणां पित्रनुकारित्वात् कामस्य चक्रवर्त्तित्वं पितृसाधर्म्यं विद्यत एव परन्तु पितुश्चक्रं सुलभदर्शनत्वात् प्रतीकारयोग्यं अस्य तु चक्रं दुर्लभदर्शनत्वात् प्रतीकारायोग्य मित्ययं विशेषः । भैम्या नितम्बदर्शनाज्जनाः कामाधीना भवन्तीति भावः ॥ ८८ ॥

रोमावलीति ॥ बाला भैमी रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे रोमावलीरूपं दण्डं नितम्बरूपं चक्रं गुणं रूपादिकम् अथ च सूत्रं लावण्यरूपं जलञ्च एतच्चतुष्टयरूपं तारुण्यमूर्त्तेर्यौवनरूपस्य कुचकुम्भकर्त्तुः कुचरूपकुम्भकारस्य कुलालस्य सहकारि चक्रं सहकारिकारणसमूहं बिभर्त्ति धारयतीति शङ्के सम्भावयामि । अन्यः कुलालोऽपि कुम्भं करोति तस्य च दण्डचक्रसूत्रसलिलानि सहकारीणि भवन्ति अत्रापि यौवनमेव कुचरूपकुम्भकरणात् कुलालस्तस्य रोमावल्यादिलक्षणा दण्डादयः सहकारिण इत्यर्थः । यौवनोद्गमनाविर्भूता भैम्या रोमावल्यादयोऽतिरमणीया इति भावः । गुणशब्दोऽत्रोभयतात्पर्य्यकः । गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्य्यादिसत्त्वादिसन्ध्याद्यावृत्तिरज्जुष्विति मेदिनी ॥ ८९ ॥

अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या
गवेष्यते किं चलपत्रपत्रम् ।
न चेद्विशेषादितरच्छदेभ्य-
स्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥ ९० ॥
भ्रूश्चित्रलेखा च तिलोत्तमास्या
नासा च रम्भा च यदूरुसृष्टिः ।

एकश्लोकेन योनिं वर्णयति ॥ अङ्गेनेति ॥ अस्या भैम्याः केनापि सुरतप्रधानसाधनतयातिमनोज्ञत्वादनिर्वचनीयेन अथ च पाप्यत्वात् प्रकटं वक्तुमयोग्येन अङ्गेन योनिरूपावयवेन चलपत्रस्य अश्वत्थस्य पत्रं विजेतुं विशेषेण पराभवितुं किं गवेष्यते अन्विष्यते कुतस्त्वया ज्ञातमित्यत आह । न चेत् यद्येवं न स्यात्तर्हि इतरच्छदेभ्योऽन्यवृक्षपत्रेभ्यो विशेषादाधिक्यात् तस्य चलपत्रपत्रस्य कुतः कस्मात्तु भयेन कम्पोऽस्तु भवतु अपि तु भैमीवराङ्गकर्तृकपराभवशङ्कयैव तस्य कम्पो भवतीत्यर्थः अन्यपत्रापेक्षया अश्वत्थपत्रस्याधिकतरः कम्पो दृश्यते तत एवेयमुत्प्रेक्षा आकारेणाश्वत्थपत्रतुल्यत्वात् भैमीवराङ्गमतिसुलक्षणान्वितमिति भावः । पाप्यत्वात् केनापीत्यनेन वराङ्गं गुप्तीकृत्योक्तं गुप्तीकृत्यवदेद्गुप्यमवश्यं वाच्यता यदीत्युक्तेः । यं निर्भयति वै- यस्या बोधिद्रुमदलाकृतिः । सान्यलक्षणहीनापि सौख्यसौभाग्य- मृच्छतीति सामुद्रकम् । बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः । अश्वत्थ इत्यमरः ॥ ९० ॥

पञ्चभिः श्लोकैरूरू वर्णयति ॥ भ्रूरिति ॥ ततस्तस्मादियमेका भैमी दृष्टा सती अनेकाप्सरसां प्रेक्षणकौतुकानि दर्शनजनितकुतूहलानि पूरयति दूरं दुर्जनयति यद्यस्मादस्या भैम्या भ्रूश्चित्रलेखा अप्सरोविशेषः अथ च चित्राश्चर्यरूपा रेखा विन्यासो यस्यास्तादृशी तथास्या नासा नासिका च तिलोत्तमा अप्सरोविशेषः अथ च तिलः तिलकुसुमा-

दृष्टा ततः पूरयतीयमेका-
ऽनेकाप्सरःप्रेक्षणकौतुकानि ॥९१॥

रम्भापि किं चिह्नयति प्रकाण्डं
न चात्मनः स्वेन न चैतदूरू ।
स्वस्यैव येनोपरि सा ददाना
पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥९२॥

दृष्युत्तमा मनोज्ञा तथास्या ऊरुदृष्टिः तदभिहितभावस्य दृश्य पर्य्यवसायित्वात् विधिना सृष्टऊरुश्च रम्भा अप्सरोविशेषः अथ च कदलीप्रकाण्डरूपा तस्मादेवेयमनेकाप्सरोदर्शनकौतुकानि जनयति शब्दच्छलमूलेयं वाक्यभङ्गी भैम्या एकैकाङ्गदर्शनमपि सावयवाप्सरोदर्शनजन्यकौतुकं जनयतीत्यप्सरोभ्योऽप्यतिसुन्दरीयमिति भावः । चतुर्थं परस्परसमुच्चायकम् ॥ ९१ ॥

रम्भापीति ॥ रम्भापि कदल्यपि आत्मनः स्वस्य प्रकाण्डं स्तम्भं स्वेनात्मना न च नैव चिह्नयति किं स्वीयत्वेन न जानाति किं तथा एतस्य भैम्या ऊरू च न चिह्नयति किम् एतदूरुत्वेन न जानाति किं सादृश्यातिशयमहिम्ना विशिष्य भेदग्रहासामर्थ्यात् स्वप्रकाण्डं भैम्यूरुत्वेन भैम्यूरू च स्वप्रकाण्डत्वेन जानातीत्यर्थः लोको यथा न जानाति तथा रम्भापि न जानातीत्यपेरर्थः कुत एवं ज्ञातमित्यत आह येन हेतुना सा रम्भा अनयोर्भैम्यूर्वोर्भ्रमेण भ्रान्त्या भैम्याऊरुद्वयमिति बुद्धा स्वस्यैव निजप्रकाण्डस्यैव उपरि पत्राणि ददाना सती पत्रदानेन चिह्नविशेषं कुर्व्वती सती जागर्त्ति सावधाना तिष्ठति अन्यस्तु ज्ञेताज्ञेतव्यस्य परस्य उपरि पत्रं दत्वा चिह्नं करोति नत्वात्मनः रम्भा तु स्वप्रकाण्डतदूर्व्वोर्विभागकल्पनावैधुर्य्येण परस्मिन् कर्त्तव्यमात्मन्येव करोति रम्भास्तम्भोपरि पत्राणि जायन्ते तत एवेयमुत्प्रेक्षा रम्भास्तम्भनिभौ भैम्या ऊरू इति भावः ॥ ९२ ॥

विधाय मूर्द्धानमधश्चरञ्चे-
न्मुञ्चेत्तपोभिः स्वमसारभावम् ।
जाड्यञ्च नाञ्चेत् कदली वलीय-
स्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः ॥९२॥
ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तन्व्याः
करः पराजीयत वारणीयः ।

विधायेति ॥ कदली मूर्द्धानं मस्तकम् अग्र च अग्रभागम् अधश्चरम् अधोगतं विधाय कृत्वा तपोभिस्तपस्याभिश्चान्द्रायणादिभिश्चेद्यदि स्वं स्वीयम् असारभावं निःसारत्वं मुञ्चेत् त्यजेत् यदि च तपोभिर्वलीयो-ऽत्यन्तं सार्व्वकालिकं जाड्यं शीतलत्वं नाञ्चेत् न प्राप्नुयात् यदि तपस्या-चरणायां तदा इदमूरुचारुः अस्या भैम्या ऊरुवच्चारुर्मनोज्ञः स्यात् भवेदेवं सम्भाव्यते कदली असारभागभूयिष्ठा एतदूरू च तच्छून्यौ तथा कदली सर्व्वकाले शीतला एतदूरू च ग्रीष्मएव शीतलौ शीतकाले तु उष्णौ तस्माद्दोषद्वयदुष्टत्वात् कदली भैम्यूरुवच्चारुः कथं भवेत् किन्तु तपोभिर्यदि दोषद्वयं परिहरेत्तदा कथञ्चित् भैम्यूरुतुल्या भवेदित्यर्थः अन्योऽपि मूर्द्धानमधोविधाय तपसा स्वीयमसारत्वं पापं जाड्यं मूर्खत्वञ्च त्यक्त्वा उत्तमेन समानो भवति । कदलीस्तम्भापेक्षया भैम्यूरू सुन्दराविति भावः । विधायेत्यादितपोभिरितिपर्य्यन्तं जाड्यञ्च नाञ्चेदित्यत्रा-प्यनुषञ्जनीयम् । सुषीमः शिशिरोजड इत्यमरः ॥ ९२ ॥

ऊर्व्विति ॥ तन्व्या भैम्या ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन ऊरुस्तम्भयुगेन वारणीयो हस्तिसम्बन्धी करः शुण्डः पराजीयत पराजितः अतएव स वारणकरः कुण्डलनच्छलेन मण्डलीकरणव्याजेन स्वं स्वीयं मुख-पुष्करं मुखाग्रं ह्रिया लज्जया गोपायति अन्यान्न दर्शयति तथाहि शुण्डायाः कुण्डलीकरणं हस्तिस्वभावः अन्योऽपि इतरस्मात् पराजितो-भूत्वा लज्जया मुखसङ्गोपनं करोति मुखरूपं पुष्करं वा । पुष्करं

युक्तं ह्रिया कुण्डलनच्छलेन
गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः ॥९४॥
अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे
भृगुर्महान् तत्कुचशैलशीली ।

करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले । व्योम्नि खड्गफले पद्मे तीर्थौषधिविशेषयोरित्यमरः ॥ ९४ ॥

अस्यामिति ॥ अस्यां भैम्यां मुनीनामपि का कथा कामकिङ्कराणां मादृशां जितेन्द्रियाणाम् ऋषीणामपि मोहं स्तनादौ पर्व्वतादिभ्रान्तिं विषयभ्रान्तिञ्च अथ च कामजनितविकारम् ऊहे तर्कयामि मुनयोऽप्यनया मोहिता इति तर्कयामीत्यर्थः यद्यस्मात् महान् तापसश्रेष्ठो भृगुर्निर्विशेषोऽस्याः कुचशैलशीली स्तनपर्वताश्रयी मुनीनां पर्वताश्रयीत्वात् पर्व्वतबुद्ध्या स्तनावाश्रयतीत्यर्थः अथ च कामपीड़ितत्वादत्युच्चौ भैमीकुचौ मर्दयितुमिच्छति अथ च महानतिविस्तृतो भृगुरतटः कुचशैलसम्बन्धी कुचयोरत्युच्चतया पर्व्वततुल्यत्वात्तत्पार्श्वभागो विस्तृतत्वादतटदेशतुल्य इत्यर्थः। अतटदेशो हि पर्व्वतेऽवश्यं तिष्ठत्येव यद्वा भृगुः पर्व्वतोच्चदेशः कुचयोः शीलमेव शैलं स्वभावं शीलयति अनुकरोतीति तादृशः भैमीकुचौ पर्व्वतवदत्युच्चावित्यर्थः । तथा अस्या मुखम् अनारदाह्लादि न नारदाह्लादं न जनयतीति न अपि तु नारदमुनेराह्लादजनकमेव भवति गानादिना नारदमाह्लादयतीत्यर्थः अथ च कामपीड़ितत्वात् चुम्बनाभिलाषिणं नारदमाह्लादयतीत्यर्थः अथ च अस्या मुखं नारदैर्बहुभिर्द्वात्रिंशत्संख्यकैर्दन्तैः दीर्घत्वह्रस्वत्वादिभेदेन बहुविधैर्दन्तैर्वा मादृशान् आह्लादयितुं शीलमस्य तादृशम् । तथा महाभारतस्य ग्रन्थविशेषस्य सर्गे निर्म्माणे योग्यः समर्थोऽपि व्यासो द्वैपायनः श्रितौ आश्रितौ ऊरू येन तादृशः कदलीकाननशायी व्यासः कदलीस्तम्भच्छायाभ्रान्त्या एतदूरू आश्रित-

नानारदाश्लादि सुखं स्मितोक्ष-
व्यासोऽमहाभारतसर्गयोग्यः ॥ ९५ ॥
क्रमोद्गता पीवरताधिजङ्घं
वृक्षाधिरूढिं विदुषी किमस्याः ।

चानित्यर्थः । अथ च कामपीडितत्वादेतद्रूरू समालिङ्गन वर्त्तते । अथ च महती भाः यस्य तादृशं यत् रतं सुरतं तस्य सर्गे सृष्टौ. योग्य उपयुक्तो व्यासोविस्तारः। स्मिताक्ष येन तादृशः विप्रालम्भोर्वी: सम्भोगस्य प्राधान्यात् विप्रालम्भावस्था ऊरू इति भावः। महाभा इति पृथक् पदं व्यासविशेषणम्मा। भरुः शुक्रे प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनीति व्यासो मुनौ स्याद्विस्तार इति च विश्वः ॥९५॥

एकश्लोकेन जङ्घे वर्णयति ॥ क्रमोद्गतेति ॥ अस्या भैम्या अधिजङ्घं जङ्घयोर्व्वर्त्तमाना क्रमेणावरोहक्रमेण उद्गता निर्गता पीवरता पीनता वृक्षस्य अधिरूढिं वृद्धिप्रकारं विदुषी जानती किम्। यथा वृक्षविशेषस्य मूलतो यथोर्द्धं पीवरता तथास्या जङ्घयोरित्यर्थः। अथ च वृक्षाधिरूढिम् आलिङ्गनविशेषं जानती किम्। तथा भ्रमीभङ्गिभिर्व्वलयाकारवेष्टनप्रकारैरावृतमङ्गं येन तथाविधमस्यावासोऽपि परिधानवस्त्रमपि लताया वेष्टितके प्रवीणं कुशलम्। यथा लता भ्रमीभङ्गिभिर्वृक्षं वेष्टयति तथा परिधानवस्त्रमपि अस्या अङ्गं वेष्टयतीत्यर्थः। अथ च लतावेष्टितके आलिङ्गनविशेषे प्रवीणं निपुणम्। अधिजङ्घमिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः। वृक्षाधिरूढि लतावेष्टितके आलिङ्गनविशेषौ। यथाह भरतः। एकेन कान्तचरणं चरणेन कान्ताधिष्ठाय आलम्बतरेण च चुम्बनार्थम्। आरोढुमिच्छति पतिं तरुवल्लताङ्गी वृक्षाधिरूढिमिति तत् कवयो वदन्तीति। वल्लीव वृक्षं दयितं मृगाक्षी संवेष्टयन्ती नमयेत्तदास्यम्। सचुम्बनार्थं भ्रमसूत्कृताया बुधा लतावेष्टितकं तदाहुरिति च। अन्योऽप्याह। वृक्षारोहणमुद्यत क्रमादक्रमतेऽङ्गनम्। वृक्षाधिरूढकं

अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताङ्गं
वासोलतावेष्टितकप्रवीणाम् ॥ ८६ ॥
अरुन्धतीकामपुरन्ध्रिलक्ष्मी
जम्भद्विषद्दारनवाम्बिकानाम् ।
चतुर्दशीयं तदिहोचितैव
गुल्फद्वयाप्ता यददृश्यसिद्धिः ॥ ८७ ॥
अस्याः पदौ चारुतया महान्ता
वपेक्ष्य सौक्ष्म्यात्स्वभावभाजः ।

नाम बुधा आलिङ्गनं विदुरिति लक्ष्यापलक्ष्ययोगेन लतावल्लरिवेष्टनैः। यत्र प्रत्यङ्गमाश्लिष्टं लतावेष्टितकन्तु तदिति च। अपरोऽप्याह। बाहुभ्यां कण्ठमालिङ्ग्य कामिनी कान्त उच्छ्रिते। अङ्गमारोपयति यद् वृक्षारूढं तदुच्यत इति उपविष्टं प्रियं कान्ता सुप्ता वेष्टयते यदि। तल्लतावेष्टितं ज्ञेयं कामानुभववेदिभिरिति च ॥८६॥

एकश्लोकेन गुल्फौ वर्णयति॥ अरुन्धतीति॥ इहास्यां भैम्यां यद्यस्मात् उचितैव युक्तैव अदृश्यसिद्धिरदर्शनसिद्धिः गुल्फद्वयेन चरणसन्निहितयेन आप्ता प्राप्ता तत्तस्मादियं भैमी अरुन्धती कामपुरन्ध्रि लक्ष्मीजम्भद्विषद्दारनवाम्बिकानाम् अरुन्धती वशिष्ठपत्नी कामस्य पुरन्ध्री रतिः लक्ष्मीः श्रीः जम्भद्विषत इन्द्रस्य दाराः पत्नी शची नवसंख्यिका अम्बिका ब्रह्माण्याद्यः एतासां त्रयोदशानां चतुर्दशी चतुर्दशत्वसंख्यापूरणी। निमग्नगुल्फत्वं सामुद्रिकं लक्षणं तदरुन्धत्यादीनां यथा विद्यते तथा अस्या अपीत्यर्थः। अथ च चतुर्दश्यां तिथौ साधकेन अदृश्यस्य वस्तुनः सिद्धिः प्राप्यते। नवाम्बिका यथा। ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा। वाराही नारसिंही च माहेन्द्री चण्डिका तथा। महालक्ष्मीरिति प्रोक्ताः क्रमेणैता नवाम्बिका इत्यागमः ॥८७॥

जाता प्रवालस्य महीरुहाणां
जानीमहे पल्लवशब्दलब्धिः ॥ ५८ ॥
जगद्वधूमूर्द्धसु रूपदर्पा-
द्यद्देतयाधायि पदारविन्दम् ।
तस्मात्सिन्दूरपरागरागै-
र्भृशं प्रवालप्रबलारुणं तत् ॥ ५९ ॥
क्रुधारुणा सर्वगुणैर्जयन्त्या
भैम्याः पदं श्रीः स्म विधेर्वृणीते ।

षड्भिः श्लोकैः पादौ वर्णयति ॥ अस्या इति ॥ चारुतया सौन्दर्येण महान्तौ उत्कृष्टौ अस्याः भैम्याः पदौ चरणौ अपेक्ष्य शोभया इति क्षुद्रत्वाल्लघुभावभाजः पदशोभाल्पत्वं भजतो महीरुहाणां वृक्षाणां प्रवालस्य नवकिसलयस्य पल्लवशब्दलब्धिः पल्लव इति नाम प्राप्तिर्जाता इति वयं जानीमहे सम्भावयामः । प्रवाले प्रवृत्तः पल्लवशब्दो न रूढः किन्तु पदोऽतिसुन्दरभैमीचरणस्य लवः शोभालेशो यत्रेति व्युत्पत्त्या यौगिक इत्यर्थः । नवकिसलयापेक्षयाप्यतिसुन्दरौ भैमीचरणाविति भावः । पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियामित्यमरः ॥५८॥

जगदिति ॥ एतया दमयन्त्या रूपदर्पात् सौन्दर्यगर्वात् जगद्वधूनां त्रिभुवनरमणीनां मूर्द्धसु मस्तकेषु पदारविन्दं पादपद्मं यद्यस्मात् अदायि दत्तं भुवमुत्क्षेपे तत्तस्मात् पदारविन्दं तेषु जगद्वधूमूर्द्धसु वर्त्तमानाः सान्द्रा निविडा ये सिन्दूराणां परागरजांसि तैः कृत्वा प्रवालात् विद्रुमात् नवकिसलयाद्वा प्रबलमत्यन्तम् अरुणं आरक्तं जातं भैमी त्रिजगद्वधूभ्योऽतिसुन्दरी तस्याश्चरणौ चातिरक्ताविति भावः ॥५९॥

क्रुधेति ॥ क्रुधा कोपेन अरुणा आरक्ता श्रीर्लक्ष्मीः स्वस्य च शोभा सर्वगुणैः सौन्दर्यादिभिर्जयन्त्याः श्रियं पराजयमानया भैम्याः पदम्

भवं स तामच्छलयद्यतः सा
अप्यारुण्यैतत्पदभाग्विभाति ॥ १०० ॥
यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ
पदाब्जराजौ परिशुद्धपार्ष्णी ।
जाने न शुश्रूषयितुं स्वमिच्छू
नतेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०१ ॥

व्यवसायं स्वरूपत्वं विधेर्ब्रह्मणः सकाशात् वृणीते स्म विधिं याचते स्म स विधिर्ध्रुवं निश्चितं तां श्रियम् अच्छलयत् प्रतारितवान् यतो भगारुण्या अद्यापि शुभ्रत्वादतिरक्ता सा श्रीः एतस्या भैम्याः पदं चरणं भजत इति तादृशी भैमीचरणसेविनी सती विभाति शोभते । श्रीरतिसुन्दरीं भैमीं दृष्ट्वा ईर्ष्यया स्वस्य तत्स्वरूपत्वं भैमीपदशब्देन विधिं याचितवती विधिस्तु भैम्या अनन्यसाधारणत्वभङ्गभिया तद्दातुमशक्तया चरणरूपं पदं दत्त्वा तां प्रतारितवानित्यर्थः अतिमनोज्ञं भैम्याश्चरणारुण्यमिति भावः ॥ १०० ॥

यानेनेति ॥ यानेन गमनेन जितौ दन्तिनाथैः हस्तिश्रेष्ठो याभ्यां तौ परिशुद्धो विपादिकादिरहितः पार्ष्णिश्चरणाधोभागो ययोस्तादृशौ तन्व्या भैम्याः पदाब्जराजौ श्रेष्ठकमलतुल्यौ चरणौ कतरस्य राज्ञः कस्य नृपश्रेष्ठस्य प्रणयकलहे नमस्कारार्थं नतेन नम्रेण मूर्ध्ना प्रयोज्यभूतेन स्वमात्मानं शुश्रूषयितुं सेवयितुम् इच्छू अभिलाषुकौ जातौ इत्यहं न जाने एतादृशमुत्तमः केन राज्ञा कृतमित्यहं न जानामीत्यर्थः गजगमनेयमिति भावः । अथ च यानेन विजययात्रया जितो दन्तिनाथो गजपतिनामा नृपविशेषो याभ्यां तौ परिशुद्धोऽविरुद्धः पार्ष्णिः पश्चाद्वर्त्तिनृपो ययोस्तादृशौ तन्व्याः पदाब्जे पादपद्मे एव राजानौ तौ कतरस्य कस्यापि राज्ञो नतेन मूर्ध्ना स्वं शुश्रूषयितुं न इच्छू अपि तु .. सर्वस्यैव राज्ञ